

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI**

**AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN ESERLERİNDE DİNİ VE
TOPLUMSAL TEMALAR**

Yüksek Lisans Tezi

KEMAL COŞKUN

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

**AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN ESERLERİNDE DİNİ VE
TOPLUMSAL TEMALAR**

Yüksek Lisans Tezi

KEMAL COŞKUN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. NİYAZİ AKYÜZ

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN ESERLERİNDE DİNİ VE TOPLUMSAL TEMALAR

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi .....

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar.....	I
Önsöz.....	II

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı Ve Önemi.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi.....	4

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Din.....	6
B. Toplum.....	8
C. Sosyolojik Yaklaşımda Din.....	9
D. Din ve Toplumsal Değişme.....	11
E. Din ve Toplumsal Bütünleşme.....	13
F. Din ve Toplumsal Farklılaşma.....	14

II. BÖLÜM

1. AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN HAYATI, ESERLERİ, YAŞADIĞI DÖNEM VE FİKİR AKIMLARI

1.A. Hayatı.....	16
1.B. Yazarlığı.....	20
1.C. Eserleri.....	23
1.D. Tanzimat.....	29
1.E. I. Meşrutiyet.....	33
1.F. II. Meşrutiyet.....	36
1.G. Dönemin Fikir Akımları.....	37
1.G.1. Osmanlıcılık.....	38
1.G.2. İslamcılık.....	41
1.G.3. Türkçülük.....	43

1.G.4. Batıcılık.....	45
-----------------------	----

III. BÖLÜM

1. İLAHİYAT KONULARINA BAKIŞI

1.A. Dindarlık ve Dinsizlik.....	48
1.B. Dini Hoşgörü.....	51
1.C. Dinler Arası İlişki.....	53
1.D. Din Görevlileri.....	54
1.E. Din ve İlim.....	56
1.F. Ahlak	
1.F.1. İdeal Ahlak.....	58
1.F.2. Ahlakın Değişkenliği ve Terbiye.....	60
1.G. Batıl İnançlar.....	62
1.H. Ahiret ve Tevekkül.....	65
1.I. Tesettür.....	66
2. AİLE VE DİN.....	68
2.A. Osmanlı Ailesi.....	68
2.B. Kadın.....	72
2.B.1. Feminizm.....	73
2.B.2. Fuhuş.....	77
2.C. Batılı Aile.....	79
3. EVLİLİK VE DİN.....	81
3.A. Osmanlı-İslam Geleneğinde Evlilik.....	82
3.A.1. Taaddüd-i Zevcat.....	84
3.B. Balayı ve Flört.....	87
3.C. Eş Seçimi.....	89
4. EĞİTİM VE DİN.....	91
4.A. Eğitimin Önemi.....	92
4.B. Kızların Eğitimi.....	94
4.C. Çocukların Eğitimi.....	98
4.D. Osmanlı Eğitim Sistemi.....	100
4.E. Dini Ve Milli Eğitim.....	105

5. SOSYAL HAYAT VE DİN	109
5.A. Osmanlı Yaşam Biçimi.....	109
5.B. Avrupa Adab-ı Muaşeretı Yahut Alafranga.....	111
6. BATIDAN GELEN FELSEFİ SİSTEMLER VE DİN	118
6.A. Felsefe ve Din.....	118
6.B. Naturalizm.....	121
6.C Materyalizm.....	124
6.C.1. İntihar.....	124
7. SİYASET VE DİN	126
7.A. Osmanlının Hoşgörüsü.....	126
7.B. Hürriyet Anlayışı.....	129
7.C Saltanat Ve İstibdat.....	134
7.D. Osmanlıcılık.....	137
7.E. Türkçülük ve Milli Şahsiyet.....	139
8. EKONOMİ VE DİN	141
8.A. Çalışmak.....	141
8.B. Milli Servet.....	144
8.C. Şahsi Teşebbüs.....	146
9. TOPLUMSAL SINIFLAR VE DİN	148
9.A. Asalet.....	149
9.B. Kölelik.....	150
10. DİN-MEDENİYET-SANAT	
10.A. Din Ve Medeniyet.....	154
10.B. Dil.....	157
10.C. Tiyatro.....	158
10.D. Dans-Resim.....	160
Sonuç.....	163

Bibliyografya

Özet

Summary

KISALTMALAR

A.Ü.E.F.Y.: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları

A.Ü.İ.F.Y.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

Haz.: Hazırlayan

Hız.: Hazreti

M.Ü.İ.F.Y.: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

M.E.B.Y.: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

M.Ü.F.E.F.: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

s.: Sayfa

Sad.: Sadeleştiren

S.: Sayı

T.D.K.Y.: Türk Dil Kurumu Yayınları

T.T.K.: Türk Tarih Kurumu

vb.: ve benzeri

Y.: Yayınları

Yay.: Yayıncılık

Yay. Haz.: Yayıma Hazırlayan

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl sadece savaşlarıyla ve siyasi olaylarıyla değil, toplum hayatı, kültürel ve manevi değerlerdeki değişim ile de Türk tarihinin önemli bir dönemini teşkil eder. Başlarda idareci ve halk arasında var olan gelenek farklılığı sokağa yansımış, ortak görüşteki ve benzer ekonomik düzeydeki insanlar belirli bölgelerde toplanmaya başlamıştır. Bu değişime büyük oranda Osmanlı devletinin batı karşısında bilim, sanat ve askeri güç açısından geri kalması neden olmuştur. Osmanlı aydını, devletin gerilemesindeki sebepleri araştırmış, çöküşü engellemek için çözüm önerileri getirmiştir.

XIX. yüzyıl Türk düşünce tarihinin önemli isimleri ve fikirleri üzerine hazırlanan kitap, tez ve makaleler o dönemi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Fakat bu çalışmaların yeterli olduğu söylenemez. Tanzimat yazarları gazete, dergi, edebi ve fikri eserler ve tiyatro gibi çeşitli sanatsal yollarla halka seslenmiş; gazeteci, sanatçı, sosyolog vb. kimliklerdeki çok yönlü insanlardır. Onları bütün yönleriyle tanıyabilmek, farklı uzmanlık alanlarındaki araştırmacıların görevidir. Biz de bu araştırmamızda II. Abdülhamit'e olan yakınlığı dolayısıyla XX. yüzyılın ortalarına kadar ihmal edilmiş bir yazar olan Ahmet Mithat Efendi'nin dine ve topluma olan bakışını inceledik. Ahmet Mithat Efendi hakkında daha önceden yazılmış yüksek lisans tezleri bulunmaktadır. Fakat bu tezler Dinler Tarihi, Din Eğitimi ve Siyaset Bilimleri'nin konuları içerisine girmektedir. Bizim bu tezimizde ise Ahmet Mithat Efendi'nin hayatı ve yaşadığı dönem, onun ilahiyat konularına bakışı, Osmanlı devletinin son yüzyılında karşılaştığı problemler ve yazarımızın bu problemlere getirdiği çözüm önerileri ile medeniyet anlayışı ele alınmıştır. Din Sosyolojisi yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar" adlı çalışmamızın Türk bilim camiasına bir nebze de olsa katkısı olacağını umuyoruz.

Araştırmam boyunca bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren, tezin oluşumunda büyük katkı ve desteği olan danışman hocam sayın Doç. Dr. Niyazi

AKYÜZ'e teþekkürleri bir borç bilirim. Ayrıca maddi ve manevi desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen aileme müteþekkirim.

Ankara, 2006

Kemal COŞKUN

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Osmanlı devleti, büyük bir devlet kurmuş ve onu yüzyıllarca diğer devletleri hayran bırakacak şekilde yönetmiş, farklı dil, din, mezhep ve ırktaki insanlar Osmanlı devlet idaresi altında huzur içerisinde yaşamışlardır. Fakat Osmanlı'nın sanayi, bilim-teknik ve askeri güç açısından Avrupa'nın gerisinde kalması ve bütün dünyada görülen milliyetçi akımlar bu birliğin bozulmasına neden olmuştur. Osmanlı bu gerilemeyi durdurmak amacıyla bazı ıslahatlara girişmiş, idarecilerin yanı sıra dönemin aydınları da bu meselede çözüm üretmeye çalışmışlardır.¹

Ahmet Mithat, Tanzimat döneminin önemli simalarından biridir. Yaşadığı dönemin bütün fikir akımlarından faydalanmasını bilmiş bir aksiyon adamıdır. Diğer Tanzimat yazarları gibi, Osmanlı'nın içine düştüğü bunalımdan kurtulması için kendisini sorumlu hissetmiş ve bunun için hemen her sahada sayısız eserler vermiştir.² Bunların ağırlık noktasını ise Osmanlı okuyucusu için yabancı olan roman türündeki eserler oluşturmuştur.³

Romanlar, Osmanlı aydınının toplumsal değişiminin ortaya çıkardığı sorunlara nasıl yaklaştıklarını belgeler.⁴ Ahmet Mithat Efendi romanlarında, yaşadığı toplumun sosyal özelliklerini bir ayna gibi yansıtır. Onun eserlerinde sosyoloji, felsefe, psikoloji, din, ekonomi vb. bir çok alanda araştırma yapılabilecek materyaller bulmak mümkündür. Ahmet Mithat bu alanlardaki konuları, başta romanları olmak üzere çok sayıdaki eserlerinde Osmanlı'nın yaşadığı sosyal problemler bağlamında ele alarak, sorunlara çözüm yolları sunmaya çalışmıştır.⁵ İşte, Ahmet Mithat

---

¹ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. II, İstanbul, 1985, s. 10-14.

² Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muşeretü Yahut Alafranga*, Yay. Haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu, Akçağ Y., 1. baskı, İstanbul, 2001, s. 42.

³ Nüket Esen, "Ahmet Mithat Efendi'nin Yapıtlarında Kadın Sorunları", *Hürriyet Gösteri Dergisi*, S. 135, İstanbul, 1991, s. 62.

⁴ Şerif Mardin, "*Türk Modernleşmesi*", Makaleler 4, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Y., 15. baskı, İstanbul, 2005, s.30.

⁵ M. Sabri Koz, "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri", *Kitaplık Dergisi*, Yapı Kredi Y., S. 54, 2002, s. 161.

Efendi'nin eserlerindeki toplumsal ve dini problemlerin tespiti ve onun bu problemlere getirdiği çözüm önerilerinin ortaya çıkartılması araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bugünü anlayabilmek ve gelecek üzerinde daha istikrarlı planlar yapabilmek için düşünce tarihimizi araştırmak büyük önem arz etmektedir. 600 yıllık bir devletin çöküşünü engellemek için aydın kesimin gösterdiği çabaları ve ortaya çıkan fikir akımlarını araştırmak ve tahlil etmek, Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi fikirler etkisinde kurulduğunu ve günümüze kadar değişimini anlamamıza yardımcı olacaktır. Türk devletleri farklı isimler altında kurulmuş olsa da, sahip olduğu kültür mirasını halefi olan devletlere aktarmıştır. Osmanlı imparatorluğu da, din, dil, örf, adet vb. bir çok kültürel özelliklerini Cumhuriyet Türkiye'sine devretmiştir.⁶ Bugünü anlayabilmek ve geleceğimizi yönlendirebilmek için etkisini hala sürdüren fikir akımlarını ve o dönemin dini ve sosyal içerikli problemlerini ortaya koyarak, Türk düşünce tarihinin önemli bir zamanını aydınlatmak araştırmamızın amaçlarındandır.

Sebebi ister Fransız ihtilalinin etkileriyle oluşan psikolojik ve toplumsal baskılar, isterse ilim ve teknik sonucu oluşan sanayi ve askeri alandaki üstünlükler olsun, XIX. yüzyılda Osmanlı devletinin varlığını tehdit eden en büyük güç Avrupa idi. Bu sebeple Osmanlı'nın o zamanki durumu, Batı ile kıyaslanarak açıklanmıştır. Böylece fikir akımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Devletin kurtuluşunun batılılaşmak ile mümkün olacağını düşünenler olduğu gibi (batıcılık), Batıyla rekabet edebilmemiz için bir İslam birliğinin (İslamcılık) yada Türk birliğinin (Türkçülük) oluşturulması gerektiğini savunanlar olmuştur. Bir de bunların yanı sıra, din ve ırk farklılığı gözetmeden Osmanlı devleti içerisinde yaşayan bütün grupları ortak bir devlet ideali çevresinde birleştirmeye çalışan “Osmanlıcılık” fikri

---

⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Nil Y., 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 25.

vardır.⁷ Ahmet Mithat'ı diğerlerinden ayıran birinci özellik, asıl ideolojisinin Osmanlılık olmakla beraber bütün fikir akımlarından belli ölçüde faydalanmış olmasıdır.⁸ Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemin fikir akımlarına bakışı ve seçmeci düşünce yapısında nasıl bir sentez fikre ulaştığını bulmak araştırmamızın diğer bir amacıdır.

Batı'nın bütün kurumlarıyla Osmanlı'yı çepeçevre sardığı bir dönemde Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı'nın Batı'dan üstün olan manevi değerlerini Türk halkına anlatmaya çalışmıştır. Çünkü Ahmet Mithat için bütün yönleriyle üstün olan bir kültür yoktur. Her kültürün iyi ve kötü yanları vardır. Bu sebeple Ahmet Mithat, Avrupa tarzı rejim ve devlet şekillerinin tartışıldığı bir dönemde, halka gerçek Batı'yı tanıtmaya çalışmıştır.⁹ Bu sebeple de eğitim ve kültür faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Gerçek Batı'yı öykünme yada nefret duygusundan soyutlanmış olarak objektif bir açıdan bakabilmek için Ahmet Mithat'ın fikirlerini öğrenmek büyük önem arz etmektedir.

Osmanlı'nın askeri, siyasi, ekonomik ve teknik alandaki üstünlüğü XVII. yüzyıldan itibaren yerini kanaatkarlığa bırakmıştır. İki asır sonra uyandığında ise karşısında çok güçlü bir Avrupa'nın olduğunu fark etmiştir. Başta devlet adamlarının gerçekleştirdiği ıslahatlar, sonrasında aydın kesimin çabaları Osmanlı devletini Avrupa ile aynı medeni seviyeye getirmek üzere olmuştur. Avrupa ile rekabet edebilmek için, Avrupa örnek alınarak yenilikler yapılmaya başlanılmıştır. Fakat bu yenilikler sağlam bir zemin üzerine kurulmayıp, taklitçi ve yüzeysel yenilikler olarak kalmıştır. Batı'yı batı yapan değerler görülmemiş, batının kurumları aynen Osmanlı'ya taklit edilmeye çalışılmıştır.¹⁰ Araştırmamızın amaçlarından birisi de, Ahmet Mithat Efendi'nin, Osmanlı'nın gerilemesinde gördüğü sebeplerin ve bunlara getirdiği çözüm önerilerinin tahlilini yaparak, Türk toplumunun kalkınma hamlelerinde yardımcı olmaktır.

---

⁷ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Y., c. III, 4. baskı, İstanbul, 1978, s. 16-23.

⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeretini Yahut Alafranga*, s. 42.

⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeretini Yahut Alafranga*, s. 38.

¹⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 19.

Devlet idarecilerinin getirdiği yenilikler ve Osmanlı aydınının matbuat yoluyla halka aşılması yenilikçi fikirler sokaktaki hayatın değişimini de hızlandırmıştır. Osmanlı toplumunun kültür değişmelerine maruz kaldığı bu dönemde, Avrupa'ya ait din, felsefe, ahlak ve gündelik hayata dair yeni fikirler insanların zihinlerine yerleşmeye başlamıştır.¹¹ Ahmet Mithat Efendi ise Osmanlı devletinin kültürel değerlerini koruma mücadelesi vermiştir. Onun bu mücadelede dine ve topluma yaptığı atıfların bilinmesi Türk bilim camiası için önemlidir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Din sosyolojisi, dinin toplumdaki yerini, din ve toplumun karşılıklı münasebetlerini, dini grupları inceleyen genç bir bilim dalıdır. Din sosyolojisi, sosyolojinin özel bir alt dalı olmakla beraber din ve insan bilimlerinin verilerinden faydalanır. İnceleme alanına karmaşık ve çok çeşitli konular girmesine rağmen kısa sürede metodolojisini belirleyen din sosyolojisi, sosyolojinin laboratuvarı olan toplumda var olan dini-sosyal realiteyi objektif bir şekilde vasıflamak, karşılaştırmak ve açıklamak amacını güder. Din sosyolojisi, din olaylarını toplumsal bir vakıa olarak ele alır ve dinin toplumsal hayattaki fonksiyonunu belirler.¹²

Bu araştırma Ahmet Mithat Efendi'nin dini ve sosyal hayata ait görüşlerini kapsadığından deskriptif bir araştırmadır. Dökümantasyon taraması metodu ile, Ahmet Mithat Efendi'nin fikirleri tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Yaşadığı dönemde “kırk beygir gücünde yazı makinesi” olarak adlandırılan Ahmet Mithat Efendi başta roman, hikaye ve tiyatro olmak üzere birçok alanda eser vermiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin bütün kitapları kapsam bakımından çok geniş olacağı ve yüksek lisans çalışmasının sınırlı bir zaman dilimi içerisinde tamamlanması gerektiğinden dolayı yazarın bazı kitapları, gazete ve dergi yazıları araştırmanın dışında tutulmuştur. Araştırma süresince Ahmet Mithat'ın “Kıssadan Hisse” gibi çocuklar için hazırladığı kısa hikayelerinin ve tercüme romanlarının

---

¹¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, İ.Ü.E.F.Y., c. I, 2. baskı, İstanbul, 1956, s. 99.

¹² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Y., 3. baskı, İstanbul, 2000, s. 61-77.

haricinde matbu olan bütün roman, hikaye ve tiyatroları ile konumuzla doğrudan ya da dolaylı olarak alakası olan bir takım fikri eserleri incelenmiştir.

Bu araştırmayı gerçekleştirmek için öncelikle Ahmet Mithat hakkında yapılan çalışmalara ve onun yaşadığı dönemin fikri ve siyasi hayatına dair dökümanlar titizlikle gözden geçirilerek fişlenmiştir. Daha sonra Ahmet Mithat'ın eserleri aynı titizlikle taranarak fişlenmiştir. "İstibşar" ve "Ahmet Metin Ve şirzad" isimli eserlere ait Osmanlıca metinler orijinal haliyle muhafaza edilmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin düşünceleri deskriptif bir metot ile olduğu gibi yansıtılmış, diğer bilimlerin verilerinden faydalanılarak karşılaştırılmış ve açıklanmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Din

Din kavramı hakkında bugüne kadar çok çeşitli tarifler yapılmıştır. İslam alimleri arasında ise din, benzer şekillerde tanımlanmıştır. Bu tariflerde din bütün bir yapıyı ifade eder. Genellikle İslam kelmacıları tarafından din; “Allah tarafından vahiy yoluyla ve peygamberleri aracılığıyla koyulmuş ve inananları dünya ve ahirette kurtulaşa götüren inanış ve davranışlardan meydana gelen bir kurum”¹³ olarak tarif edilmiştir.

Arapça’da din, kelimenin köküne göre 3 farklı manaya gelmektedir:

1: Arami-İbrani dillerinde manası ceza ve yargıdır.

2: Arapça’da ise, usul, adet ve tutulan yol anlamındadır.¹⁴ Kur’an-ı Kerim’de din, taat, itaat, teslimiyet, ibadet, millet gibi çeşitli manalarda kullanılmaktadır.

3: Farsça, Zend-Avesta’daki “Daena” sözünden alınan din kelimesi, “din ve mezhep edinmek, inanmak, adet edinmek” manalarına gelmektedir.¹⁵

Buna göre din:

1: Allah tarafından va’z olunmuş bir kanun-u mübindir.

2: İnsanları, yaradılıştaki gaye ve hikmetten haberdar eder.

3: İnsanlara, hidayet ve saadet yollarını gösterir.

4: İnsanları –akıl sahiplerini-, kendi ihtiyaçlarıyla bizatihi hayır olan umura sevk eder.¹⁶

Din, eski Yunan’da korku ile karışık sevgi anlamına gelmektedir.¹⁷ Bu da eski Yunan’da din kelimesinin dinin inanç ve iman boyutunu ön plana aldığını

¹³ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, A.Ü.İ.F.Y., 2. baskı, Ankara, 1975, s. 51.

¹⁴ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 50.

¹⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 192.

¹⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 194.

göstermektedir. Latince de din sözcüğü “Religio” sözcüğü ile anlatılır. Bunun iki kökten geldiği ileri sürülmektedir. Birincisi “Religere” kökünden geldiğidir ki, bu da “bir işin tekrar tekrar ve dikkatlice yapılması” demektir. Bu bakımdan din, kendini ibadete verme, tören ve yortulara katılma anlamındadır. İkincisi ise “Religare” kökünden geldiğidir. Bu ise bağlanmak anlamındadır. İnsanların din yoluyla Tanrı’ya ve birbirlerine bağlanmaları dolayısıyla bu kökten gelen Religio sözü dine isim olmuştur.¹⁸ Bu iki anlam ve yorum, dinin birbirinden ayrı iki yönü olduğunu gösterir. Objektif olarak din, kutsallığına inanılan bir takım eylemlerin belirli aralıklarla tekrarlanmasını gerektirir ve dış olaylarla ilgilidir. Ayinler, bayramlar, kısacası dış görünüşüyle bütün din törenleri bu aradadır. Subjektif olarak din ise, ferdin kendi seçimi sonucu oluşan bir iman, tapanla tapılan arasındaki bir rabıttır.¹⁹

İnsan bilimlerinde bir çok öncü isim dinin tarifini yapmıştır. İngiliz antropoloğu E. B. Tylor dini “ruhi varlıklara inanç” olarak tanımlamaktadır.²⁰ A. Reville gibi bir kısım dinler tarihi uzmanları ise dini, “Tanrıya veya Tanrılara yapılan ibadet ve ayinler” olarak anlamaktadır. Durkheim ise bu anlayışı tenkit etmektedir. Çünkü Budizm gibi “Tanrısız dinler” de mevcuttur.²¹

Dini tabiatüstü kavramıyla açıklayan tarifler de vardır. Örneğin Spencer, dinleri, “İnsan zekasının üzerinde, her şeyi ihata eden bir varlığa inanma” olarak anlamakta ve bütün dinlerin dünyayı, “açıklanması gereken bir sır olarak” gördüğünü söylemektedir.²²

Dini ekonomik sebeplerle açıklayan görüşler de vardır. Ekonomik faktörle diğer sosyal olaylar arasında münasebet kuran görüşler, eski zamanlara kadar gider. Ekonomik faktörü tek aktif sebep, diğer bütün sosyal realiteyi onun sonuçları gibi gören, bu konuda zamanına kadar gelen bütün fikirleri aşırı tarzda kullanıp, sistemleştirmeye çalışan Marx, Engels ve arkadaşları olmuştur. Marksist sosyolojiye

---

¹⁷ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 49.

¹⁸ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 49-50.

¹⁹ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 193.

²⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 196.

²¹ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 197.

²² Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 53.

göre din, ahlak, hukuk, estetik, eğitim gibi bütün sosyal müesseseler üst yapı olaylarıdır ve hepsi toplumun temeli olan alt yapı olaylarına tabidir. Alt-yapı olayları ise ekonomik-teknik olaylardır. Din, diğer üst yapı olayları gibi, cemiyetin ekonomik hayatının bir sonucudur. Dini inançlar, kutsallığa ait bütün fikirler, sınıf düzeninin ideolojik ifadesidir. Her dönemde ezenle ezilen sınıflar düzeni vardır ki din, sömürenlerin ve ezenlerin, sömürülenleri uyuşturmak için uydurdukları ve kullandıkları bir çeşit afyondur.²³

Yeryüzündeki dini deneyimlerin çokluğu nedeniyle tek bir din tanımı yapılamamaktadır. Her bir dini deneyim için ise ayrı ayrı tarif yapmak imkansızdır. Bu nedenle araştırmacılar, dinlerin benzerliklerini bir araya getirerek bir takım ölçütlere varmışlardır ki, bunlar kutsallık, yaratılış, mesaj, elçi, cemaat ve yaratıcı gibi kategorilerle ifade edilebilir.²⁴

B. Toplum

Toplum, ikincil ilişkilerin ve “ben” duygusunun egemen olduğu, farklılaşma, uzmanlaşma ve işbölümünün geliştiği, sosyal ilişkilerin sözleşmeye göre düzenlendiği, statülerin başarıya göre verildiği sosyal düzen şeklidir.²⁵ Bu tarif daha çok “karmaşık toplum” tipi içindir. Karmaşık toplumda, toplum iş-güç, toplumsal mevki, statü ve fonksiyonlar bakımından başkalaşmış, iş bölümü ve uzmanlaşma gittikçe artmıştır. Diğer bir toplum tipi ise “basit toplum”dur. Bu toplum tipinde ise mevki, statü, ve fonksiyon farklılıkları ortaya çıkmamıştır.²⁶

Toplum çok sayıda insanın sosyal ihtiyaçlarını karşılamak ve ortak bir kültürü paylaşmak için oluşturduğu bir birlikteliktir. İnsanlar grupları, gruplar da toplumu oluşturmuştur. Her kişi toplumdaki temel gruplardan birine katılır. Bu gruplar da

---

²³ Yümnü Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler Ve Tartışmalar*, M.Ü.İ.F.Y., İstanbul, 1990, s. 213-218.

²⁴ Ergun Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Y., 1. baskı, İstanbul, 1999, s. 27.

²⁵ Sezgin Kızılcelik, Yaşar Erjem, “Toplum”, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, Saray Kitabevleri, 4. baskı, İzmir, 1996, s. 553.

²⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 288.

karşılıklı bağımlılık içindedir.²⁷ Bireyler bu gruplara, bu grup üyelerini bir arada tutan ortak değerleri gerektiren sosyal rolleri oynayarak girerler. Bizzat topluma, en büyük sosyal grup denilebilir.²⁸

Toplum, insanların iletişimde, hayatın kolaylaştırılmasında bir çok işlevi yerine getirir. Bu işlevleri şöyle sıralayabiliriz:

- a) İnsanları belli bir yerde ve zamanda bir araya getiren toplum, böylece insanların birbirleriyle insani ilişkilere girebilmesini sağlar.
- b) Kültürel simgeler yoluyla kişiler arasında sistematik ve yeterli iletişim araçları sağlar.
- c) Statü ve sınıf tabakalaşması sistemi yoluyla insanın sosyal yapıda istikrarlı ve başkaları tarafından tanınabilen bir pozisyona sahip olmasını sağlar.²⁹

Her toplumun belli örfleri, adetleri ve kanunları vardır. Bu sebeple insanlar tamamen özgür değildir. Üzerlerinde farklı kaynaklardan gelen baskılar vardır.³⁰

Netice itibariyle diyebiliriz ki, toplum, rastgele bir araya gelmiş insanlar yığını değildir. Karşılıklı olarak ihtiyaçların karşılandığı, belirli bir devamlığı ve düzeni sürdüren kuralları olan, bir çok sosyal grubu içerisinde barındıran ama bu sosyal gruplardan farklı kendine has büyük bir sosyal gruptur.

C. Sosyolojik Yaklaşımda Din

Sosyolojik olarak din, herhangi bir dinin inanç ve ibadet esaslarının anlatımı olmadığı gibi, onunla dinler tarihi gibi kronolojik yönden de ilgilenmez. Her yerde zahir eden bu olayın beşeri ve sosyal durumunu inceler. Ortak özelliklerine ve daima toplumda görülen yönüne bakar. Din ile cemiyet münasebetlerini, dini grupları,

---

²⁷ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi, Attila Kitabevi, 3. baskı, Ankara, 1996, s. 73.

²⁸ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, Der Y., 6. baskı, İstanbul, 1996, s. 32.

²⁹ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, s. 75.

³⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, *Genel Sosyoloji*, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1996, s.19.

fonksiyonlarını, toplumsal bir gerçeklik olan dinin toplumsal dinamiğini tetkik eder.³¹

Dini, toplumun bir fonksiyonu olarak gören ve dolayısıyla toplum geliştikçe dinin gücünü ve bir süre sonra da varlığını kaybedeceğini ileri süren pozitivist anlayışın etkisiyle bir süre sosyoloji, din ve dini düşüncenin kaynağını açıklama girişiminde bulunan kuramlarla ilgilenmiş ve bunun sonucu olarak ilkel toplumların dinlerini araştırmaya başlamıştır.³²

Durkheim, “Dinsel Hayatın İptidai Şekilleri” isimli kitabında, dinin, kişisel değil, toplumsal bir süreç olduğunu öne sürmüştür. Durkheim’e göre, Avustralyalılar totem hayvanlarına, gruplarının birliğini temsil ettikleri için tapıyorlardı. Totemin kutsallığı bir kere kabul edilince, totemlerin topluluğu olan topluluğun da kutsal bir varlık olduğu inancı atılmış demektir. Totemlere karşı gösterilen saygı, toplumun genel yapısına gösterilen bir saygıyı simgeliyordu. Dinsel şeylere karşı saygı, otoriteye karşı bir hürmetten başka bir şey değildi.³³ Gerçi Durkheim dini, sosyal bütünleşme ve kontrolün merkezinde görmekte ve onu, toplumu meydana getiren temel öğelerden biri olarak kabul etmektedir. Ancak, kutsal ve kutsal dışı ayrımı yaptıktan sonra, pozitivistlerin yolundan gitmekte ve kutsalın sosyal menşeli olduğunu kabul ederek dinin özünü toplum kalıpları içerisine hapsedmek suretiyle, tapanla tapılanı birbirinden farklı görmemektedir.³⁴

J.M. Yinger’de dini, bir kısım insanın, hayatın nihai problemlerini çözmek istediği inanç tasavvurlarından ve ümitlerinden oluşmuş bir sistem olarak görür.³⁵ Bu tarifte dinin toplumda bir ihtiyaç sonucu oluştuğunu göstermektedir.

Auguste Comte’dan beri dinin sosyal kökü ve işlevi hakkında ileri sürülen fikirler, en kuvvetli tenkidi Henri Bergson’dan görmüştür. O, dinin yalnız toplumsal

---

³¹ Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler Ve Tartışmalar*, s. 169-170.

³² M. Emin Köktaş, *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Y., 1. baskı, İstanbul, 1993, s. 13.

³³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Y., 12. baskı, İstanbul, 2003, s. 48.

³⁴ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 201.

³⁵ Günter Kehr, “Din Sosyolojisi”, *Din Sosyolojisi*, Der. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Y, Konya, 1996, s. 11.

sebeplerle izah edilemeyeceğini, onun daha derin sebeplerinin olması gerektiğini ileri sürer. Ne Durkheim'in ma'şeri vicdanı, ne de Levy Bruhl'ün ilkel düşünce anlayışı ile dini izah etmek mümkün değildir. O, dinin psiko-biyolojik bir açıklamasını yaptıktan sonra iptidai dinlerden yüksek dinlere doğru din anlayışının nasıl gelişim gösterdiğini anlatır. Statik ve dinamik diye dinleri ayırdıktan sonra iptidai dinleri birinci kategoriye, yüksek dinleri de ikinci kategoriye koyar. Böylece bir din tipolojisi yapar.³⁶

Sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Max Weber'le birlikte din-toplum ilişkilerinin araştırılmasında din, bağımsız değişken olarak kabul edilmiştir. M. Weber'in öğrencisi olan Joachim Wach'ın hareket noktası pozitivistimin itirazına dayanır. Wach'a göre din denen fenomeni, toplum ile basit bir fonksiyon ilişkisi içinde ele alamayacağımızı bilmekte fayda vardır. Çünkü din, pozitivist varsayımın aksine, yalnız zamana bağlı olmayıp, aynı zamanda insanın ebedi planına da uygundur. Belli bir toplumsal yapı ve ekonomik düzenle de sınırlı değildir. Dolayısıyla gerçek dini yaşantı da zaman ve mekanla sınırlı değil, evrenseldir.³⁷

Mircea Eliade da, dinin sosyal bir olay olduğunu kabul etmekle beraber, dini yalnızca toplumla veya fertle açıklamaya kalkışmanın yanlışlığını belirtmekte ve bu tür bir davranışın dini olayda emsalsiz ve başkalarına ircası mümkün olmayan gerçeği yani kutsalı gözden uzak tutmak olacağını beyan ederek, dini olayı bu derece basite indiren Durkheim'ci görüşe karşı çıkmıştır.³⁸

D. Din ve Toplumsal Değişme

Toplumun değişmeyeceğini, sürekli statik bir vaziyette bulunduğunu söylemek imkansızdır. Çünkü toplumun temelinde bulunan insan; duygu, düşünce, değer ve yetenekleri sürekli değişen ve gelişen bir varlıktır. Teknoloji ve artan kültür birikimi, insanı yeni arayışlara yöneltmiştir.

³⁶ Münir Koştaş, "Din Sosyolojisine Giriş", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, c. XVIII, Ankara, 1986, s. 365.

³⁷ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, s. 13-14.

³⁸ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 203.

Durağan sayılabilecek Ortaçağın insan topluluklarında bile bir değişmeden bahsetmek mümkündür. Ortaçağ'ın feodal yapıdaki Batı dünyasında, serfler senyörlere karşı mecburi bir itaat içerisindeydiler ve sosyal değişme son derece yavaş bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fakat Avrupa'da, servaj sisteminin zayıflaması ve sanayi devrimine yol açan faktörlerin ortaya çıkmasıyla toplumsal değişmeler de hızlanmıştır.³⁹

Değişme birden bire ortaya çıkmaz. Bunun için belirli bir süreye ihtiyaç vardır. Çünkü, değişmeyi sağlayan bütün sosyal kuvvetlerin devamlı olarak aynı yönde etkili olabilmeleri ve devamlı olarak aynı neticeyi verebilmeleri zordur.⁴⁰

Kongar'a göre toplumsal değişme, temelinde teknolojik değişimin yattığı, başlarda doğa-insan çekişmesi, sonrasında ise insan-insan çekişmesi olarak ortaya çıkmıştır. İlkel insan doğayı hakimiyeti altına alabilmek için aleti icat etmiştir. Başlarda yırtıcı hayvanlardan korunmak için yaptığı bu aleti, artık toprağını korumak için insanlara karşı da kullanmış ve mülkiyet anlayışı ortaya çıkmıştır. Böylece teknoloji sonucu oluşan mal, toprak ve alet mülkiyeti, bireysel olursa, bireyler arası eşitsizliğin, toplumsal olursa da toplumlar arası eşitsizliğin nedeni olmuştur.⁴¹

Din, kaynağı dini yaşantıya ve mukaddes metinlere bağlılık olmak itibariyle değişmeye engel olabilirken, yine dini yaşantının içerisinde bulunan dinamik ruh sayesinde değişimin tetikçisi olabilmekte; aynı zamanda toplumda ortaya çıkan değişimler de dini yaşayış üzerinde etkili olabilmektedir.⁴² Örneğin Ortaçağ Batı dünyasında bir çok buluşa, İncillerde bulunmadığı sebebiyle karşı çıkılmış, bilimsel gelişimin önü kapanmaya çalışılmıştır. İslam'a bakıldığında ise, tevekkül ve kader anlayışı, miskinlik olarak anlaşılabilmiş ve insanların ilerlemeye karşı tepkisiz kalmasına neden olmuştur. Fakat çalışmanın, helal yoldan para kazanmanın ibadet olarak kabul edilmesi toplumsal ilerlemeyi hızlandırmıştır.

---

³⁹ Erkal, *Sosyoloji*, s. 229.

⁴⁰ Erkal, *Sosyoloji*, s. 230.

⁴¹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları Ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 1. baskı, İstanbul, 1981, s. 21.

⁴² Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 341.

E. Din ve Toplumsal Bütünleşme

Toplumda küçük cemaatler, menfaat birlikleri, müesseseler gibi sosyal yapının çeşitli unsurları arasındaki kaynaşma durumuna toplumsal bütünleşme denir.⁴³

Bütünleşme, farklılıklara rağmen uyum içinde olabilir. Toplumsal bütünleşmeye de, bireylerin ve sosyal grupların dünya görüşleri arasındaki farklılıklarının toplumdaki milli kültürden minimum seviyede ayrılmış olması durumudur, diyebiliriz. Toplumun içerisinde barındırdığı sosyal gruplardan farklı bir sosyal grup olduğunu söylemiştik. Toplum, bu sosyal gruplar üzerinde hakim bir güçtür ve onların birbirleriyle ilişkilerinde denetim mekanizması rolü görür. Fakat, bireylerin, bu sosyal gruplara bağlılık şuuru ile topluma ait olan bağlılık şuuru aynı değilse toplumsal bütünleşmede zayıflama görülür.⁴⁴

Toplumda bütünleşmeye yardımcı bazı öğeler vardır. Bunlardan biri, dindir.⁴⁵ Din, sosyal fonksiyonu açısından toplumda çözülmeye, sosyal gruplar arasında çatışmaya yol açabilir. Avrupa'da, mezhep kavgaları sonucu binlerce insanın öldüğü görülmüştür. Ama dinin toplumdaki asıl fonksiyonu, bütünleştirici özelliğidir. Teknolojik ve toplumsal değişmelerde, fertleri içinde bulunduğu çevreye yabancılaştıran ideolojiler karşısında, zorlaşan hayat şartlarında din, insana bir iç direnç ve dayanma gücü verir.⁴⁶

Bir toplumda yayılıp yerleşen ve kökleşen din, insanları ortak bir mana etrafında toplayarak, o toplumun sosyal varlığı ile kaynaşır ve toplum fertlerinde dini ve sosyo-kültürel bütünleştirici bir fonksiyon görür. Özellikle İslamiyet'te, Kuran'ı

---

⁴³ Amiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, İstanbul Üniversitesi Y., İstanbul, 1976, s. 293.

⁴⁴ Erkal, *Sosyoloji*, 274.

⁴⁵ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, s. 207.

⁴⁶ Yümnü Sezen, *Sosyolojik Açıdan Din*, M.Ü.İ.F.Y., İstanbul, 1988, s. 52.

Kerim ve onun getirdiği inanç esasları, Müslüman toplulukları bu akidevi esaslar etrafında toplamış ve ortak bir İslam medeniyetinin oluşmasını sağlamıştır.⁴⁷

Toplumsal hareketlilikte de dinin dengeleyici işlevi bulunmaktadır. Bilhassa İslamiyet, tevhit akidesinin kazandırdığı tutum sayesinde, aşırı tabakalaşma ve sınıf çatışmalarını önleyici bir role sahiptir. Hayat standartlarının artmasını istemekle beraber, sosyal bütünlüğün bozulmasına, çözümlere yol açmasına karşıdır.⁴⁸ Bunun içinde zekat müessesini kurmuştur. Toplumda dayanışmayı sağlayan, zenginle fakir arasındaki yapıcı iletişimi sağlayan, düşmanlığı ve kıskançlığı engelleyen zekat, insanların güven içerisinde yaşamalarını sağlar.

Kurtkan, örf, adet ve kanunları hayat oyununun kaidelerine benzetir. Ona göre, çocukların oyunun düzeninin, dışardan veya içerden gelen bir hareket sonucu bozulması gibi, cemiyette sosyal hayatın ahengine müdahale eden çeşitli faktörlerin tesirine tabidir. Şu halde, bir toplumun düzen bozukluğuna maruz kalmaksızın sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmeler kaydedebilmesi, bütünlük halini muhafaza edebilmesi ile mümkün olabilir.⁴⁹

F. Din ve Toplumsal Farklılaşma

Toplumsal farklılaşma, toplumdaki iş-güç, statü, durum, fonksiyon ve kültürün farklılaşması, başkalaşması ve çeşitlenmesiyle ilgili bir süreçtir.⁵⁰ Bireyler arasında doğuştan ya da sonradan oluşan bu farklılaşmalara bağlı olarak farklı görev ve ayrıcalıklar ortaya çıkar. Bu süreç farklılaşma sürecidir. Bütün bu farklılıklar toplumlarda hiyerarşik bir yapı oluşturur. Buna da toplumsal farklılaşma denir.⁵¹ Bu farklılaşma daha önce belirttiğimiz basit toplumlarda daha az iken, karmaşık toplumlarda daha çoktur.

---

⁴⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 314-315.

⁴⁸ Sezen, *Sosyolojik Açıdan Din*, s. 53.

⁴⁹ Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, s. 295.

⁵⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 288.

⁵¹ Gönül İçli, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Y., Ankara, 2002, s. 131.

Her toplumda belirli sosyal roller ve bu rollere göre farklı gelir, saygınlık, güç vb. ödüller vardır. Yaş, cinsiyet, meslek vb. özelliklere bağlı olarak oluşan bu sosyal roller kolektif dini tecrübenin yaşanmasında da ayrıma yol açabilmektedir. İkel kabilelerin bir çoğunda belli faaliyetler erkekler ve kadınlar arasında paylaşılmıştır. Kadınların ibadette, en azından önemli ayinlerde rolü azdır veya hiç yoktur.⁵²

Dinin en önemli fonksiyonlarından biri kişiler ve sosyal gruplar arasındaki uçurumun kaldırılması şeklindeki bütünleştirici rolü olmakla beraber, bizzat din, toplumda farklılaşmaya, parçalanmaya yol açabilir. Mezhepler, tarikatler ve cemaatler toplumu ve ana dini bünyeyi parçalayıcı bir duruma gelebilmektedir.⁵³

Din ve toplum arasındaki ilişkiler tek taraflı değildir. Din toplumu etkilediği gibi, toplum da dini etkiler. Fakat toplumsal farklılaşma, dini tecrübenin ifadesinde, bireyin tek başına Tanrı ile olan rabitasında değil, dini yaşantının toplu gösterimlerinde kendini gösterebilmektedir.⁵⁴

Toplumsal tabakalar içerisinde, insanların sahip oldukları pozisyonlar onların yaşantılarında çok etkilidir. İnsanların bir çok toplumsal davranış biçimleri bu mevki tarafından etkilenmektedir. Örneğin, bu mevki insanların eğitim düzeylerini, okuma-yazma, televizyon izleme alışkanlıklarını, sanatsal zevklerini, çocuk yetiştirme biçimlerini, arkadaşlarını ve evliliklerini etkilemektedir.⁵⁵

---

⁵² Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Kayseri, 1990, s. 251.

⁵³ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 294.

⁵⁴ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 263.

⁵⁵ Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Eğitim, Sağlık Ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, 11. baskı, Eskişehir, 2001, s. 310.

II. BÖLÜM

1. AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN HAYATI, YAZARLIĞI, ESERLERİ, YAŞADIĞI DÖNEM VE FİKİR AKIMLARI

1.A. Hayatı

Ahmet Mithat Efendi, Rus işgali üzerine 1829'da Kafkasyayı terk eden bir anne ile Anadolu'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş bir babanın oğlu olarak Tophane semtinde 1844 yılında dünyaya geldi.⁵⁶ Annesi bekar çamaşırları diken Nefise Hanım⁵⁷, babası ise Bezci esnafından Hacı Süleyman Ağa idi.⁵⁸

Henüz 6-7 yaşlarındayken, kalabalık ailesinin geçim zaruretinden, babası onu Mısır çarşısında bir aktar dükkanına çırak olarak verir. On iki yaşındayken, babasının ölümü üzerine ağabeyi Hafız Ağa'nın memuriyette bulunduğu Vidin'e gider. Burada bir süre mahalle mektebine devam eder. Ertesi yıl İstanbul'a dönünce buradaki bir sıbyan mektebine verilir ve aynı yerde okulu bitirir. Esasen o yıllarda sıbyan mekteplerinin verdiği eğitim çoğu dini çerçevedeki bilgilerle dört işlemden ibarettir. Ağabeyinin tekrar Vidin'e tayiniyle beraber Ahmet Mithat da Vidin'e gider. Niş valisi Mithat Paşa'nın Hafız Ağayı yanına aldırmasıyla O'da Niş kasabasında rüştiyeye yazdırılır. Üç yıllık rüştiye öğrenimi ona belli bir seviyede Arapça ve Farsça'nın dışında matematik, astronomi, coğrafya ve bir miktarda Fransızca kazandırmış, ayrıca kendi çabasıyla okuduğu kitaplardan tarih bilgisi de elde etmiştir.⁵⁹

Yeni kurulan Tuna vilayetine tayin olunan Mithat Paşa, Hafız Ağa'yı bu defa da vilayet merkezi olan Rusçuk'a getirdiği gibi, kardeşine de vilayet kaleminde katiplik vermiştir. Ayrıca ona "Mithat" ismini veren Mithat Paşa'dır. Bu dönemde

⁵⁶ M. Orhan Okay, "Ahmet Mithat Efendi", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1989, s. 100.

⁵⁷ İhsan Sungu, "İhsan Sungu'nun Konuşması", *Ahmet Mithat'ı Anıyoruz*, Haz. Hakkı Tarık Us, Vakıf Y., İstanbul, 1955, s. 28.

⁵⁸ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 433.

⁵⁹ M. Orhan Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi", *Kitaplık Dergisi*, Yapı Kredi Y., S. 54, 2002, s. 131.

Ahmet Mithat, Rusçuk'taki Salih Efendi'nin medresesinde, Arapça ve Farsça'sını, Kostantin Dragan isimli bir Bulgar'dan da Fransızcasını ilerletir.⁶⁰ Aynı zamanda, İl İdare Meclisi'nde katip yamaklığı, politika müdüriyetinin Türkçe yazışmalarında ve Tuna gazetesi yazı işlerinde yardımcı olarak çalışır. Tüm bu zor işlerin yanı sıra, zevk ve eğlence hayatına da vakit ayırır.⁶¹

1866'da bir mühendise tercümanlık etmesi için ağabeyiyle beraber Sofya'ya istemeyerek de olsa gider. Rusçuk'taki eğlence hayatını devam ettirmek isteyen Ahmet Mithat, ailesinin baskısıyla burada evlendirilir. Fakat kendi seçtiği kızla evlendiği için de memnundur. Henüz 15-18 günlük evliyken tekrar Rusçuk'a çağrılır ve karısını Sofya'da bırakarak Rusçuk'a döner. Burada eski sefahat alemlerine dönen Ahmet Mithat, bu sebepten dolayı abisiyle tartışır. Daha sonraları, bir dostunun tavsiyesiyle tapu doldurma işine başlar ve yavaş yavaş hayatını düzene sokan Mithat Efendi Sofya'daki karısını yanına aldırır. Bu işlerle meşgul olduğu sıralarda bir akşam üstü, Muhacirin komisyonu başkanı Şakir Bey'le karşılaşır. Bir süre Şakir Bey'in evinde ikamet eder ve çok sayıda kitabı bulunan kütüphanesinden istifade eder. Bir süre Tuna nehir idaresinde çalışır, o işten ayrıldıktan sonra da Tuna gazetesi yazarlığını ve Ziraat Müdürlüğü yazı işlerini yapar.⁶²

Ahmet Mithat, Tuna gazetesinde yazdığı yazılarla İstanbul gazetelerinde dahi bahsedilecek kadar şöhret kazanmıştı. O sıralarda Şurayı Devlet reisi olan Mithat Paşa Bağdat valiliğine tayin olunur. Şakir Bey'i de merkez mutasarrıfı olarak yanında götürecektir. Bunun üzerine Ahmet Mithat da onlarla gitmek ister ve bu isteği Mithat Paşa kabul eder.⁶³

Yolculuğu esnasında, Avrupa'da uzun süre yaşayarak Batı'nın fen, edebiyat ve felsefesinde fazlasıyla derinleşmiş, aynı zamanda ressam olan Osman Hamdi Bey'le beraberdir. Ahmet Mithat, Hamdi Bey'in kendisi için Avrupa'dan sipariş ettiği kitaplar ve onun konuşmalarıyla Batı'yı tanımaya başlar. Onun yüzünü Batı'ya

⁶⁰ Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi", *Kitaplık Dergisi*, s. 131-132.

⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, Yay. Haz. Handan İnci, Arma Y., 1. baskı, İstanbul, 2002, s. 128.

⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 129-138.

⁶³ İsmail Hikmet, *Ahmet Mithat*, Kanaat Kütüphanesi, 1932, s. 15.

döndüren ve İslami bilgilerini genişleten ikinci kişi, Bağdat müftülüğü de yapmış olan Muhammed feyzi ez- Zühafi'dir. Ama ondaki asıl öğrenme hırsına yön veren kişi mükemmel Arapça, Farsça, İngilizce, İbranice, Hintçe bilen Muhammed Bakır Can Muattar adındaki kişidir. ⁶⁴ Ahmet Mithat, onun için şunları söylemektedir:

“Hele, öğrendiklerimin bir yönü var ki hiç kıymet biçemem. O dahi tek gerçeğin Kur'an'dan ibaret olduğu ve diğer fikirler içinde gerçek denebilecek bir şey olsa bile zihnin ihtiyacına kafi derecede olamayacağıdır. Doğu ve batıda din ilminde derinleşmiş kişilerin isimlerini öğrenip eserlerini ardı ardına okumuş olmam da bu adamdan elde ettiğim kazançlar arasında sayılsa yeridir.”⁶⁵

Maarif Nezaretinde bulunan Saffet paşa, öğrencilere basit fen bilgilerini öğretebilme amacıyla kitap yazma yarışması düzenler. Ahmet Mithat da bu yarışmaya katılır; birinci ve ikinci baskılarını Bağdat'ta yazmış olduğu Hace-i Evvel'in müsveddelerini bakanlığa gönderir. Zamanına göre düzenli olan bu kitap ödül alır ve ders kitabı olarak okutulur.⁶⁶ Saffet Paşa'yla mektuplaşmaları sonucu artık Ahmet Mithat'ta İstanbul'a dönme hevesi doğar ve 1871 senesinde Bağdat'tan ayrılır.⁶⁷

Ahmet Mithat, İstanbul'a döndükten sonra Ceride-i Askeriye ve Basiret gazetelerinde çalışır. Aynı zamanda kendi evine kurduğu baskı makinesiyle, bütün aileyi toplayarak kendi kitaplarını basmaya başlar. Daha sonra da matbaasını, Eminönü Asmaaltın'da Camlı handa kiraladığı bir odaya taşır. Kendisine ait olan ve ilk sayıda kapatılan Devir ve on üçüncü sayıda kapatılan Bedir gazeteleriyle Dağarcık dergisini burada çıkarır.⁶⁸

Ahmet Mithat, Genç Osmanlılardan Ebuuzziya Tevfik'in vasıtasıyla Namık Kemal ile tanışır. Namık Kemal'in evinde üst üste geceler süren münakaşalar yaparlar. Bu sıralarda, Dağarcık'taki ve Basiret'teki yazıları tepkiler toplamaktadır.

---

⁶⁴ Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, *Kitaplık Dergisi*, s.134.

⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 146.

⁶⁶ Himmet Uç, *Ahmet Mithat: Sanat ve Edebiyatı, Bizim Büro Basımevi*, Ankara, 2000, s. 104.

⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 150-151.

⁶⁸ Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, *Kitaplık Dergisi*, s. 135.

Hatta Dağarcık'ta çıkan "Duvardan Bir Seda" isimli makalesi yüzünden dinsizlikle bile itham edilmiştir. Tüm bunların yanısıra bir de İbret gazetesinin 3 Nisan nüshasında çıkan yazısında, o dönem için çok ağır ve Tanpınar'ın deyişiyle "bütün bir ihtilal" olan "millet-i metbua (tabi olunan millet)" sözünü kullanması Ahmet Mithat'ı çok zor duruma düşürmüştür. En sonunda Namık Kemal'in Vatan -Yahut-Silistre tiyatrosunun yarattığı hava içerisinde 6 Nisan 1873 tarihinde Gedikpaşa tiyatrosundayken sebebini dahi anlayamadan tutuklanır ve Ebuzziya ile beraber Rodos'a sürgün edilir.⁶⁹

Ahmet Mithat, burada başlarda çok sıkıntılı günler geçirmesine rağmen boş durmaz. 38 ay süren sürgün adasında, "Kırk Anbar"ın otuz nüshasını neşreder ve "Hasan Mellah", "Hasan Mellah Zeyli", "Hüseyin Fellah", "Felatun Bey'le Rakım Efendi", "Dünyaya İkinci Geliş", "Açıkbaş", "Ahz-i Sar", "Hokkabaz Kitabı", "Karı Koca Masalı" gibi eserlerle "Letaif-i Rivayet" serisinden birkaç eseri ve "Kainat" adı altında başladığı umumi tarih serisinden mukaddeme ile İngiltere, Danimarka, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Belçika, Felemenk ve Almanya tarihlerini çıkarır, "Paris'te Bir Türk" romanını da forma forma neşre başlar.⁷⁰ Ayrıca Rodos'lu çocuklara ders vermeye başlar ve Medreseyi Süleymaniye'yi kurar.⁷¹

V. Murad'ın tahta geçmesiyle beraber affedilerek İstanbul'a döner. Ahmet Mithat, bundan sonra gazetecilik, romancılık ve yayıncılık işlerine yoğunluk verir ve Türk basınının en uzun ömürlü gazetelerinden olan Tercüman-ı Hakikatı yayınlamaya başlar.(1878)⁷²

II. Meşrutiyet döneminde yaş haddi gereğince emekliye ayrılır. Yazıları eskisi gibi rağbet görmediği için yazarlık hayatından da çekilmiş; bakanlar kurulunun özel bir kararıyla Darülfünun'da genel tarih, felsefe tarihi; Darülmuallimat'ta tarih ve eğitimbilim dersleri; Medreset-ül-Vaizin'de dinler tarihi dersleri vermiş, ayrıca

⁶⁹ Tanpınar, *XIX. Türk Edebiyat Tarihi*, s. 437-439.

⁷⁰ İhsan Sungu, "İhsan Sungu'nun Konuşması", *Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, s. 58.

⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 221.

⁷² Okay, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi, *Kitaplık Dergisi*, s.135.

Darüşşafaka’da parasız olarak öğretmenlik yapmış, 28 Aralık 1912 tarihinde bu okulda nöbetçi olduğu bir sırada kalp durmasından ölmüştür.⁷³

1.B. Yazarlığı

Kitap okuyan bir toplum meydana getirmek Ahmet Mithat’ın en büyük arzusuydu. Bunun için de var gücüyle kendini kitap yazmaya, insanlara kitap okuma alışkanlığı kazandırmaya çalışmıştır. “Kırk beygir gücünde yazı makinesi” olarak tanınan Ahmet Mithat, küçüklüğünden beri bitmek tükenmek bilmeyen bir hırsıyla küçük çocuklar için yazılmış olan “Magazin des Enfants” gibi kitaplardan başlayarak en yüksek felsefe konularına varıncaya kadar eline geçen her kitabı okumuştur.⁷⁴

Ahmet Mithat, hem çok okurdu hem de çok yazardı. Okuduğu bir şeyi eğer sonradan yazmayacaksa bu onun için bir zaman kaybı sayılırdı.⁷⁵ 68 yıllık ömründe, roman, hikaye ve tiyatro türleriyle, çıkardığı gazete ve dergilerle; felsefe, tarih, coğrafya, iktisat, din, psikoloji, sosyoloji vb. pek çok alanda sayısı 200’ü aşkın yazılar yazmıştır. Bu sebeple de yazılarında bazı hatalar doğal olarak bulunmuştur.⁷⁶ Ayrıca onun edebi bir şeyler yazmak gibi bir kaygısı yoktu. Ahmet Mithat’ın amacı çoğunluğa hitap etmek, onların dertlerine tercüman olmaya çalışmaktı.⁷⁷

Ahmet Mithat, Namık Kemal, Şemseddin Sami ve Samipaşazade Sezai ile birlikte ilk Türk romancıları kuşağını oluşturur.⁷⁸ O’na göre her milletin romanı kendi kültürüne uygun olmakla beraber, roman yazarken ait olunan asrın özelliklerinden de fazla ayrılmamak gerekir. Bu sebeple Avrupa’dan roman seçerken dikkatli olmalı, hatta kendi ahlaki değerlerimize uygun olmayan yerlerde de değişiklikler yapılmalıdır.⁷⁹

⁷³ Cevdet Kudret, “Ahmet Mithat”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 28, 1986, s. 213.

⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 129.

⁷⁵ Ahmed Mithat Efendi, *Schopenhauer’in Yeni Hikmeti*, Felsefe Metinleri, Sad. ve Yay. Haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Babil Y., Erzurum, 2002, s. 13.

⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Zeyli Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 6.

⁷⁷ Kamil Yazgıç, *Ahmet Mithat Efendi- Hayatı Ve Hatıraları*, İstanbul, 1940, s. 24.

⁷⁸ *Ana Britannica*, c. I, 1986, s. 214.

⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, Haz. Necat Birinci, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 7.

Roman, Osmanlı'ya Tanzimat'la beraber girmiştir. Ahmet Mithat Efendi, okuyucu kitleye kendisine yabancı olan roman türünü kabul ettirebilmek için, bir yandan onların alışık olduğu dili, yöntemi, temaları kullanırken, bir yandan da eski hikayelerde bulunmayan toplumsal çevrenin sergilenmesi, toplumsal sorunları, Tanzimat'la başlayan yeni yaşayış biçimlerinin yerleştirilmeye çalışılması gibi yeni öğelerle modern romanın kurucusu olmuştur.⁸⁰ Fakat bazı kimselerce onun romanlarının Avrupa'daki romanlara nazaran çok gerilerde olduğu eleştirisi yapılmıştır. Ahmet Mithat bu eleştirileri önemsemez. Çünkü böyle bir zamanda bunu yapabilmek bile büyük bir marifettir.

“Ama eserim Alexandre Dumas'ın eserine nispetle binde bir derecesini de bulamayacakmış. Varsın bulamasın. Üç yüz seneden beri edebiyat ve hikmetle uğraşan bir milletin üç bini tecevüz eden erbab-ı kalemi meyanında teferrüt etmiş olan bir muharrir ile üç seneden beri edebiyat ve hikemiyata sarf-ı zihin etmeye başlamış olan bir milletin henüz otuza varmayan erbab-ı kalemi meyanında gayretten başka bir şöhreti olmayan muharririn arasındaki farkı hesaba katarsak, gönlümün bu icbarından dolayı ma'yub olamam itikadındayım.”⁸¹

Ahmet Mithat yaşadığı dönemin sosyal özelliklerini çok güzel canlandıran bir şahsiyettir.⁸² Bütün Tanzimat dönemi yazarları gibi O'da yüzünü Batı'ya çevirmişti. Ama niyeti Batı'da olanları olduğu gibi almak değil, bilakis, kendi değerlerimize, örf ve adetlerimize uygun bir şekle sokarak almaktı. Çünkü Batı, her ne kadar ileri seviyede bir uygarlık kurmuş olsa da, onu salt iyi olarak kabul etmek mümkün değildir.⁸³

Ahmet Mithat'ın hikaye ve romanları ister ait olduğu toplumun herhangi bir kesimi olsun, isterse başka bir toplumu ilgilendirsın anlatma, kurgulama ve

---

⁸⁰ Cevdet Kudret, “Ahmet Mithat II”, *Tarih Ve Toplum Dergisi*, S. 29, s. 261.

⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 5.

⁸² Z. Fahri Fındıkoğlu, “Ahmed Midhat Efendi”, *Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, Haz. Hakkı Tarık Us, Vakıf Y., İstanbul, 1955, s.115.

⁸³ Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 6.

betimlemeleriyle o toplumun aynası olmuştur. Özellikle İstanbul'a ait sokak ve ev betimlemeleri, giyim-kuşam, batılılaşma ile ortaya çıkan toplumsal sorunlar, cariyelik ve kölelik kurumu gibi pek çok araştırma konusu onun eserlerinde mevcuttur.⁸⁴ Hikaye ve romanlarından pek çoğu Tanzimat döneminin doğu-batı ikiliğini sergiler. Doğu medeniyetinin ahlak ve geleneklerine bağlı, Batı kültürünü benimsemiş müsbet tiplerle, Batı'nın sadece rahat yaşama tarzını benimsemiş menfi tipler arasındaki çatışma, hemen bütün romanlarının temelini teşkil eder.⁸⁵ Bu romanlarının başında da "Felatun Beyle Rakım Efendi" gelir.

O'nun romanlarının bir özelliği de, romanın geçtiği yer ve zamana, o yer ve zamana bağlı olan sanayi ve fenlere ait bilgileri okuyucusuna anlatmasıdır. Zaten meddah tarzı anlatımıyla sürekli okuyucuyla sohbet eden yazar, bu şekilde de onları bilgilendirmek ister. Örneğin, *Acaib-i Alem*'de kahramanların Rusya'daki "Terem Sarayı"na yapacakları ziyareti anlatırken araya girer ve "terem" kelimesi hakkında bilgi verir:

"Rus lisanında 'terem' diye bizim cihannümalar gibi hanelerin en üst katında bulunan bir tek odaya derler ki bu odalarda ekseriya genç ve gelinlik kızlar oturur."⁸⁶

Ahmet Mithat, eserleri vasıtasıyla, sade ve çekici bir şekil içinde Türk okuyucusuna Modern Avrupa bilgisinin bazı fikirlerini getirmiştir.⁸⁷ Şerif Mardin'e göre Ahmet Mithat Efendi, halka doğru gitmeyi kendisine bir vazife etmiş olan XIX. asır liberalinin timsali⁸⁸ olmuştur.

---

⁸⁴ Koz, "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri", *Kitaplık Dergisi*, Yapı Kredi Y., S. 54, 2002, s. 161.

⁸⁵ Okay, "Ahmet Mithat Efendi", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. II, s. 102.

⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Acaib-i Alem*, Haz. Nuri Sağlam, Kazım Yetiş, M. Fatih Andı, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 140.

⁸⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, İngilizce'den Çev. Metin Kıratlı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1970, s. 188.

⁸⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 295.

1.C. Eserleri⁸⁹

- 1) Abdest ve Namaz, 1303 (1886), 31 s.
- 2) Acaib-i Alem, 1299 (1882), 289 s. (r)⁹⁰
- 3) Açık Baş, 1291 (1874), 125 s. (t)
- 4) Ahbar-ı Asara Ta'mim-i Enzar, 1307 (1890), 176 s.
- 5) Ahmed Metin ve Şirzad, 1309 (1892), 727 s. (r)
- 6) Ahz-ı Sar Yahud Avrupa'nın Eski Medeniyeti, 1291 (1874), 128-222, (Kırk Anbar ilavesi Tiyatro Gözü)
- 7) Ahmed Midhat Efendi İle Şair Fitnat Hanım, 1940, (Sonradan ele geçen aşk mektupları)
- 8) Alayın Kraliçesi, Fransızca'dan çeviri, 1303 (1886), 343 s.
- 9) Aleksandr Stradella, Flutov'un "Stradella" adlı operasından iktibas, 1307 (1890), 61 s.
- 10) Altın Aşıkları, 1316 (1898) 215 s. (r)
- 11) Amiral Bing, çeviri, 1298 (1881), 154 s.
- 12) Ana Babanın Evlad Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi, 1317 (1899), 155 s.
- 13) Ana Kız, (Letaif-i Rivayet: 25), 1312 (1895), 101 s. (h)
- 14) Antonin, Alexandre Dumas Fils'ten çeviri, 1298 (1881), 212 s.
- 15) Arnavutlar Solyotlar, 1305 (1888), 221 s. (r)
- 16) Avrupa Adab-ı Mu'aşeretü yahud Alafranga, 1312 (1896) 636 s.
- 17) Avrupa'da Bir Cevelan, 1307 (1890), 1044 s.
- 18) Avrupa'nın Eski Medeniyeti, 1291 (1874), 93 s.
- 19) Babalar Oğullar, 1305 (1888), s. 31 s.
- 20) Bahtiyarlık, (Letaif-i Rivayet:11), s. 1302 (1885) 194 s. (h)
- 21) Beliyat-ı Mudhike, 1298 (1881), 43 s.
- 22) Ben Neyim, 1308 (1891), 124 s.
- 23) Berekat-ı Tenasuliye, 1305 (1888), 31 s.
- 24) Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye, 1312 (1894-1895), 682 s.

---

⁸⁹ Koz, "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri", *Kitaplık Dergisi*, s. 162-173; Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Mu'aşeretü Yahud Alafranga*, s. 27-30.

⁹⁰ Eserin sonunda bulunan "r" harfi romanları, "h" harfi hikayeleri, "t" harfi de tiyatroları belirtmektedir.

- 25) Beşir Fuad, 1304 (1887), 155 s.
- 26) Bilgiç Kız, Çeviri, 1305 (1888), 173 s.
- 27) Bir Acibe-i Saydiyye, (Letaif-i Rivayet: 24), 1311 (1894), 120 s. (h)
- 28) Bir Fakir Delikanlının Hikayesi, Octave Feuillet'ten çeviri, 1298 (1881), 178 s.
- 29) Bir Gerçek Hikaye, Bir Fitnekar, (Letaif-i Rivayet: 9), 1293 (1876) 120 s. (h)
- 30) Bir Kadının Hikayesi, Alexandre Dumas Fils'ten çeviri, 1298 (1881), 400 s.
- 31) Bir Mektup, 1307 (1890), 30 s.
- 32) Bir Tevbekar, (Letaif-i Rivayet: 14), 1302 (1885), 82 s. (h)
- 33) Bu'd-ı Şems Nasıl Ölçülür?, 1315 (1897), 32 s.
- 34) Cankurtaranlar, (Letaif-i Rivayet: 23), 1311 (1894), 80 s. (h)
- 35) Cellad, 1301 (1884), 192 s. (r)
- 36) Cinli Han, (Letaif-i Rivayet: 12), 1302 (1885), 160 s. (h)
- 37) Çengi, 1294 (1877), 160 s. (r)
- 38) Çengi yahud Daniş Çelebi, (3 Perde Milli Oyun), 1301 (1884), 33 s. (t)
- 39) Çerkes Özdenler, (3 Perde Milli Drama), 1301 (1884), 48 s. (t)
- 40) Çiçekler, 1306 (1889), 15 s.
- 41) Çifte İntikam, (Letaif-i Rivayet: 16), 1304 (1887), 80 s. (h)
- 42) Çingene, (Letaif-i Rivayet: 15), 1304 (1887), 208 s. (h)
- 43) Çocuk Melekat-ı Uzviye ve Ruhîyesi, 1317 (1899), 360 s.
- 44) Darülfünun Dersleri, 1912-3, 320 s.
- 45) Demir Bey yahud İnkişaf-ı Esrar, 1305 (1888), 293 s. (r)
- 46) Diplomalı Kız, (Letaif-i Rivayet: 19), 228 s. (h)
- 47) Dolaptan Temaşa, (Letaif-i Rivayet: 20), 1307 (1890) (h)
- 48) Durub-ı Emsal-i Osmaniye, 1288 (1871)
- 49) Dünya (Amerika), 1306 (1889)
- 50) Dünya (Asya), 106 (1889)
- 51) Dünya, 1306 (1889)
- 52) Dünya (Afrika ve Avustralya), 1306 (1889)
- 53) Dünyaya İkinci Geliş yahud İstanbul'da Neler Olmuş, 1291 (1874) (r)
- 54) Dürdane Hanım, 1299 (1882) (r)
- 55) Edvar-ı Askeriye, 1308 (1891)

- 56) Ekonomi Politik, 1296 (1879)
- 57) Emanetçi Sıtkı, (Letaif-i Rivayat: 22), 1311 (1894) (h)
- 58) Eski Mektuplar, 1315 (1897) (r)
- 59) Esrar-ı Cinayat, 1301 (1884) (r)
- 60) Eyvah, (Letaif-i Rivayat: 7), 1288 (1871) (h)
- 61) Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neş'eti, 1311 (1894)
- 62) Felatun Bey ile Rakım Efendi, 1292 (1875) (r)
- 63) Felsefe-i Zenan, (Letaif-i Rivayat: 3), 1287 (1870) (h)
- 64) Fenni Bir Roman yahud Amerika Doktorları, 1305 (1888) (r)
- 65) Firkat, (Letaif-i Rivayat: 5), 1287 (1870) (h)
- 66) Fürs-i Kadimde Bir Facia yahud Siyavuş, 1301 (1884)
- 67) Gabriel'in Günahı, Charles Merouvel'den çeviri, 1299 (1882)
- 68) Gençlik-Teehhül, (Letaif-i Rivayat: 2), 1287 (1870) (h)
- 69) Gönül-Mihnet-keşan, (Letaif-i Rivayat: 4), 1287 (1870) (h)
- 70) Gönüllü, 1314 (1896) (r)
- 71) Gürce Kızı yahud İntikam, 1306 (1889) (r)
- 72) Hâce-i Evvel, 1286 (1869)
- 73) Hallü'l-Ukad, 1307 (1890)
- 74) Harekat, 1307 (1890)
- 75) Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar, 1291 (1874) (r)
- 76) Hayal ve Hakikat, 1309 (1892) (h)
- 77) Haydud Montari, 1305 (1888) (r)
- 78) Hayret, 1302 (1885) (r)
- 79) Hayvanlar, 1306 (1889)
- 80) Henüz 17 Yaşında, 1298 (1881) (r)
- 81) Hikmet-i Peder, 1316 (1898)
- 82) Hilal-i Ahmer, 1296 (1879)
- 83) Hokkabaz Kitabı, 1292 (1875)
- 84) Hulasa-i Hümayunname, 1304 (1887)
- 85) Hüseyin Fellah, 1292 (1875) (r)
- 86) Hüsrevname, Xenophon'dan, Dassier'in Fransızca çevirisinden çeviri, 1302 (1885)

- 87) İki Hud'akar, (Letaif-i Rivayat: 21), 1311 (1894) (h)
- 88) İki Mektup, 1307 (1890)
- 89) İlhamat ve Taglilat, 1302 (1885)
- 90) İlm-i İçtima, 1331 (1915)
- 91) İstibşar, 1310 (1893)
- 92) İstidat-ı Etfal, 1306 (1889)
- 93) İ'tiyad, 1304 (1887)
- 94) İ'tizarat, 1304 (1887)
- 95) Jön Türk, 1326 (1910) (r)
- 96) Kadınlarda Hıfz-ı Cemal, 1304 (1897)
- 97) Kadınlarda Tezyid-i Cemal, 1305 (1898)
- 98) Kafkas, 1294 (1877) (r)
- 99) Kainat (15 Kitap), 1288 (1871)-1298 (1881)
- 100) Kamere Aşık, Paul De Kock'tan çeviri, 1303 (1886)
- 101) Karı Koca Masalı, 1292 (1875)
- 102) Karnaval, 1298 (1881) (r)
- 103) Kısmetinde Olanın Kaşığında Çıkar, (Letaif-i Rivayat: 18), Arsene Houssay'den çeviri-uyarlama, 1304 (1887)
- 104) Kıssadan hisse, 1287 (1870) (h)
- 105) Konak yahud Şeyh Şamil'in Kafkasya Muharebatında Bir Hikaye-i Garibe, Adolf Muçelburg'dan Çeviri, 1296 (1879)
- 106) Kuşlar, 1306 (1889)
- 107) La Dam o Kamelya, Aleksandr Dümazade'den çeviri, 1297 (1880)
- 108) Lü'lü-i Asfer, Georges Pradel'den Çeviri, 1302 (1885)
- 109) Medhal ve Tarih-i Fünun-i Coğrafya, 1296 (1879)
- 110) Medrese-i Süleymaniye, 1305 (1888)-1306 (1889)
- 111) Menfa, 1293 (1876)
- 112) Merdud Kız, Emile Richebourg'dan Çeviri, 1300 (1883)
- 113) Mesail-i Muğlaka, 1316 (1898) (r)
- 114) Meyveler, 1306 (1889)
- 115) Mufassal (3 cilt), 1303 (1886)-1305 (1888)
- 116) Muhaberat ve Muhaverat, 1301 (1884)

- 117) Müdafaa (3 cilt), 1300 (1883)-1302 (1885)
- 118) Müdafaya Mukabele Mukabeleye Müdafaa, 1300 (1883)
- 119) Müntahabat-ı Ahmed Midhat (3 Cilt), 1306 (1889)-1307 (1890)
- 120) Müşahedat, 1308 (1891) (r)
- 121) Nasib. Bekarlık Sultanlık mı Dedin?, (Letaif-i Rivayat: 10), 1294 (1877)
(h)
- 122) Nebatlar, 1306 (1889)
- 123) Nevm ve Halat-ı Nevm, 1298 (1881)
- 124) Niza-ı İlim ve Din (J.V. Draper'den çeviri)-İslam ve Ulum (Ahmed Midhat Efendi), (4 Cilt), 1313 (1896)-1318 (1900)
- 125) Obur, (Letaif-i Rivayat: 13), 1302 (1885) (h)
- 126) Orsival Cinayeti, Emile Gaboriau'dan Çeviri, 1301 (1884)
- 127) Ölüm Allah'ın Emri, (Letaif-i Rivayat: 8), 1290 (1873) (h)
- 128) Ömür Uzunluğu, 1304 (1887)
- 129) Papasdaki Esrar, Leon De Tinseau'dan çeviri, 1305 (1888)
- 130) Para!, (Letaif-i Rivayat: 17), 1304 (1887) (h)
- 131) Paris'te 30.000 Budi, 1307 (1890)
- 132) Paris'de Bir Türk, 1293 (1876) (r)
- 133) Peçeli Kadın, Emile Richebourg'dan çeviri, 1299 (1882)
- 134) Peder Olmak Sanatı, 1317 (1899)
- 135) Rikalda yahud Amerika'da Vahşet Alemleri, 1307 (1890) (r)
- 136) Sağlık, 1303 (1886)
- 137) Said Beyefendi Hazretlerine Cevap, 1314 (1896)
- 138) Sanatkar Namusu, Octave Feuillet'ten çeviri, 1308 (1891)
- 139) Sayyadane Bir Cevlan, 1309 (1892)
- 140) Sevda-yı Sa'y ve Amel, 1296 (1879)
- 141) Sid'in Hulasası, Pierre Corneille'den düzyazı özet, 1308 (1891)
- 142) Sihri-i Siraci, 1304 (1887)
- 143) Su, 1300 (1883)
- 144) Su-i Zan-Esaret, (Letaif-i Rivayat: 1), 1287 (1870) (h)
- 145) Süleyman Musli, 1294 (1877) (r)
- 146) Şeytankaya Tılsımı, 1307 (1890)

- 147) Şeytan kaya Hikayesi, 1891
- 148) Şopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi, 1304 (1887)
- 149) Taafüf, 1313 (1896) (r)
- 150) Tarihçe-i İnkılap yahud Çerkes Hasan'ın Terceme-i Hali
- 151) Tarih-i Edyan, 1306 (1908)
- 152) Tarih-i Hikmet, 1328 (1912)
- 153) Tarih-i Hikmet'in Zübdesi
- 154) Tarih-i Umumi (2 Cilt), 1295 (1878)-1329 (1913)
- 155) Tasarrufat-ı Kimyeviye, 1304 (1887)
- 156) Tedkik-i Müskirat, 1304 (1887)
- 157) Teehhül, 1304 (1887) (h)
- 158) Tegaddi, 1306 (1889)
- 159) Terakki, 1306 (1889)
- 160) Terakkیات-ı Hazıra ve Mesakin, 1307 (1890)
- 161) Terbiyeli Çocuk, 1303 (1886)
- 162) Teşrik-i Mesai-Taksim-i Mesai, 1296 (1879)
- 163) Udolf Hisarı, Marie Anne Radcliff'ten çeviri, 1307 (1890)
- 164) Üç Cins Mahluk, 1306 (1889)
- 165) Üç Yüzlü karı, Paul De Kock'tan çeviri, 1294 (1877)
- 166) Üss-i İnkılap (2 Kısım), 1294 (1877)-1295 (1878)
- 167) Vah, 1299 (1882) (r)
- 168) Vakıt Geçirmek, 1304 (1887)
- 169) Volter, 1304 (1887)
- 170) Volter 20 Yaşında yahud İlk Muaşakası, 1301 (1884)
- 171) Yeni Ölçülere Açık Hesap, 1299 (1882)
- 172) Yeniçeriler, (Letaif-i Rivayat: 6), 1288 (1871) (h)
- 173) Yeryüzünde Bir Melek, 1296 (1879) (r)
- 174) Yürüyen Hayvanlar, 1306 (1889)
- 175) Zabit, 1308 (1891)
- 176) Zeyl-i Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar, 1292 (1875) (r)
- 177) Zuhur-ı Osmanıyan, 1294 (1877)
- 178) Zübdetü'l-Hakayık, 1295 (1878)

Gazeteleri

- 1) Devir, 1289 (1871)
- 2) Bedir, 1289 (1871)
- 3) İttihat, 1293 (1876)
- 4) Osmanlı, 1295 (1878)
- 5) Tercüman-ı Hakikat, 1295 (1878)

Dergileri

- 1) Dağarcık, 1288 (1871)
- 2) Kırkambar, 1290 (1873)

1.D. Tanzimat

Osmanlı İmparatorluğu, duraklama devrinden itibaren eski gücünü kaybetmeye, Avrupa karşısında yenilgiler almaya başlamıştı. Devletin eski gücünü kaybetmesinde çeşitli iç ve dış nedenler vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Ulemanın bozulması, sanayi devrimiyle beraber Avrupa'nın ticaret ve sanayisinin gelişmesi, Fransız inkılabı ve sonucunda milliyet ideolojisinin Avrupa'da yayılması, padişah ve sadrazamlarının yetersizliği, ahlak buhranı ve iltimasın yayılması, yeniçerilerin disiplinsizliği, mali ve ekonomik durumun bozulması ve Rusya'nın emperyalist politikası.⁹¹

Osmanlı imparatorluğu, XVII. yüzyılın başlarından itibaren uğradığı sürekli yenilgiler üzerine Batı dünyasının üstünlüğünü görmeye başlamıştı. Yani Batı'nın üstünlüğü, tehlikeli bir hal arz ettiğinde, Batı'ya karşı koyma endişesi başlamış ve Batı'ya ancak onun silahları ile karşı konulabileceği sonucuna varılmıştır.⁹²

II. Mahmut'un ölümünden sonra yerine geçen padişah Abdülmecid, Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan, "Gülhane Hattı Şerifi" veya diğer deyimle

---

⁹¹ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, 1. baskı, İstanbul, 1982, s. 48-51.

⁹² Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 51.

“Gülhane Hattı Hümayunu” diye anılan Tanzimat Fermanı’nı Gülhane Meydanında memleketin büyükleri ile yabancı devlet adamlarının önünde düzenlenen büyük bir merasimde 3 Ekim 1839’da ilan etti. İlan olunan bu Fermanla birlikte başlayan ve I. Meşrutiyet’e kadar devam eden bu döneme “Tanzimat Devri” denilmektedir.⁹³

Osmanlı devleti, XIX. yüzyılda, 3 kıtaya yayılmış, 36 milyon nüfuslu bir imparatorluk olmasına rağmen, her türlü birlik esasını kaybetmiş ve parçalanma yoluna girmişti.⁹⁴ Tanzimat, Osmanlının bu çürük yapısına bir düzen vermek, Osmanlı saltanatını modern esaslara dayanan bir Avrupa devleti yapmak hedefinde idi.⁹⁵

Tanzimatı, temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı devletinin, yeni bir medeniyetle yükselen ve taaruza geçen Avrupa’nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma çabası olarak telakki etmek mümkündür.⁹⁶

Tanzimat hareketi, merkeziyetçilik ve yeni bir vatanseverlik bilinciyle, yani Osmanlıcılıkla imparatorluğun kurtulabileceği fikriydi.⁹⁷ Namık Kemal İbret gazetesinde Tanzimat başlıklı makalesinde “Vakıa zahirine bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kefil olmak için yapılmış zannolunur. Fakat hakikati halde devletin hayatını temin maksadiyle ilan olunmuş idi” demektedir.⁹⁸

Tanzimat dönemini öncekilerden ayıran iki husus vardır. Bunlardan birincisi Tanzimat reformlarının Padişah tarafından değil bazı etkili devlet adamları tarafından yapılmış olması, ikincisi ise, dış etkenlerin rolünün büyük olmasıdır.⁹⁹

---

⁹³ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 53.

⁹⁴ Halil İncalcık, *Tanzimat Ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 1.

⁹⁵ İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 2.

⁹⁶ İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 2.

⁹⁷ İlber Ortaylı, “Tanzimat”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. VI, İstanbul, 1985, s. 1545.

⁹⁸ İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat 1*, Maarif Matbası, İstanbul, 1940, s. 778.

⁹⁹ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 11.

Ferman, Padişahın tek taraflı idaresine dayanmakla beraber, Padişah dahil yetkililerin ilan edilen hususlara riayet edeceği dini müeyidelere bağlanmış ve yerine getirileceği yeminle taahhüt edilmiştir.¹⁰⁰

Tanzimat hareketlerinin eksik tarafı, Osmanlı devlet adamlarının Batı'nın yeni yöntemler ve bilgilerle ulaştıkları fikri ve siyasi ilerlemelerini bütünü ile görememeleridir.¹⁰¹ Bu nedenle Tanzimat devri, devletin sosyal, siyasal, hukuki yönden yeni bir düzen oluşturması konusunda teşkilat ve fikir yönünden bir olgunlaşma ve çabalama dönemi olmuştur.¹⁰²

Bunun yanı sıra Tanzimat, kendinden önce yapılmış olan yenilik hareketlerinin bir tekrarı değildir, yeni bir takım prensipler getirmiştir, batılılaşmayı sistemleştirmeye çalışmıştır.¹⁰³ Batılılaşma askeri alanla sınırlı tutulmamış, toplum yaşantısına da sokulmaya çalışılmıştır.

Tanzimat yazarları sosyal değişimin farkında olmakla beraber bu değişime yön verebileceklerine de inanıyorlardı. Bu sebeple şiirden tiyatroya, romandan makaleye Tanzimat edebiyatı aşırı derecede siyasidir.¹⁰⁴ Tanzimat yazarları, toplum öncülüğü görevini romanlarında yarattıkları ideal tiplere yüklemişlerdir.¹⁰⁵ Ortaylı'nın deyişiyle, "Tanzimat adamında bir tarih bilinci vardı."¹⁰⁶

Tanzimatın çok öncesinde başlayan batılılaşma, Tanzimatla beraber sokağa inmeye başlamıştır. Garp hayatının unsurları taklit ve moda ile gündelik yaşantımıza girerler. Beyoğlu'ndaki Avrupa tarzı dükkanlar Müslüman halkın artık daha sık uğradığı mekanlar haline gelmiştir.¹⁰⁷

---

¹⁰⁰ Eroğlu, *Türk inkılap Tarihi*, s. 54.

¹⁰¹ Eroğlu, *Türk inkılap Tarihi*, s. 52.

¹⁰² Eroğlu, *Türk inkılap Tarihi*, s. 54.

¹⁰³ Eroğlu, *Türk inkılap Tarihi*, s. 53.

¹⁰⁴ Jale Parla, "Tanzimat Edebiyatında Siyasi Fikirler", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat Ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Y., c. I, 5. baskı, İstanbul, 2003, s. 223.

¹⁰⁵ Parla, "Tanzimat Edebiyatında Siyasi Fikirler", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat Ve Meşrutiyet Birikimi*, s. 224.

¹⁰⁶ Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1545.

¹⁰⁷ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 99.

Tanzimat sonrasında, eski-yeni, alafanga-alaturka diye tabir olunan bir ikilik doğmuştur.¹⁰⁸ Fakat en batılı yaşayış bile içinden aynı zamanda yerli idi. Bütün konaklarda, Ramazanlarda alaturka sofralar kuruluyor, harem devam ediyor, cariye alım satımı oluyor, piyano çalmanın yanında alaturka saz ve musiki hüküm sürüyordu.¹⁰⁹

Akçura'ya göre Tanzimat, gereken çaba harcanmadan oluşturulmuş, aceleci ve yüzeysel bir çalışma sonucu meydana getirilmiştir. “Avrupa fikirleri, esaslarından incelenip, o esaslara göre Osmanlı sosyal hayatının incelenmesi ile elde olunacak asli sonuç düşünülmez, bazı teori ve düşünce vadisinde zihin yorulmaksızın, yüzeyden öğrenilen bazı Avrupa fikirlerinin Avrupa’ca kesinleşmiş bazı pratik sonuçları, Osmanlı sosyal hayatına, yukarıdan ve aşağıdan, hükümetin idaresini elinde tutan devletin yöneticileri ile hükümetin idaresini beğenmeyen aydınlar tarafından uygulanmaya çalışıldı ki, bunun yukarıdan başlayanı “Tanzimat”, aşağıdan geleni “Yeni Osmanlılık” hareketi adını almıştır; her iki hareketin düşünce yapısına dair ciddi eserler arayıp bulmak çok zordur.”¹¹⁰

Tanzimat, bütün Osmanlı halkının yekvücut olabildiği bir düzen şekli olmaktan ziyade, azınlıkların yüksek hizmetlere gelmesine yol açan bir dayatma oldu. Tanzimat fermanının verdiği müsaadeyle azınlıklar ekonomik yönden daha da kuvvetlendiler. Yabancı sermayenin ülkeye girmesi ve onları korumasıyla ticareti ellerine geçirdiler.¹¹¹ Devlet yüksek rütbeli memurlar imparatorluğu haline geldi.¹¹²

Tanzimat'ın ilanından bir süre sonra artık devlet kendi yaptığı reformlardan kendisi rahatsız olmuştur. Çünkü Tanzimat, hürriyet, eşitlik gibi fikirler getiriyordu. Bu da “Osmanlı” duygusuna sahip kesimlerin bile uyanmasına yol açmıştır.

---

¹⁰⁸ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 105.

¹⁰⁹ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 105-106.

¹¹⁰ Yusuf Akçura, *Türkçülük*, Özdemir Basımevi, 1. baskı, İstanbul, 1978, s. 40.

¹¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1979, s. 34.

¹¹² Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 98.

Tanzimatın verdiği bu izinler, imparatorluğun parçalanmasında da önemli rol oynamıştır.¹¹³

Özet olarak Tanzimat'ın başarısızlığa uğramasında; reformları yürütecek, halk tarafından seçilmiş bir organın yokluğu, ulusallaşma çağına girildiği halde Osmanlı gibi farklı milletlerin oluşturduğu bir devlette yeniden bir siyasal birliğin oluşturulma güçlüğü, dış müdahaleler ve içerdeki sorunlar gibi sebepler etkin rol oynamıştır.¹¹⁴

1.E. I. Meşrutiyet

I. Meşrutiyet, Osmanlı devletinin yapısında ve yönetiminde demokratik ilkeleri uygulama ve gerekli düzenlemeyi yapma amacı ile 1876 anayasası'nın ilanı ile başlatılan döneme verilen isimdir. Fiili bakımdan bu anayasada hükümdara tanınan parlemontuyu feshetme yetkisinin tanındığı 23 Aralık 1876-13 Şubat 1878 tarihleri arasındaki devre I. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908- 21 Aralık 1918 veya 16 Mart 1920 tarihlerini içine alan dönem, II. Meşrutiyet olarak tanınmıştır.¹¹⁵ Birincisinin ömrü pek kısa, ikincisinin de büyük zorluklar içerisinde geçtiği halde Meşrutiyet, Türkiye'de demokratik yönetimin kurulmasına doğru gittikçe hızlanan bir oluşumun ifadesidir.¹¹⁶

Meşrutiyetin ilan edilme sebeplerinin başında; halkın bilinçlenmesi, ekonomik sıkıntılar, iç isyanlar ve dış baskılar gelir. Fakat bir kısım aydının çabalarıyla gerçekleşen bu siyasi düzen değişikliğindeki asıl amaç, imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak, ona yeniden hayat gücü verebilecek bir çözüm yolu bulabilme gayretidir.¹¹⁷

---

¹¹³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 53.

¹¹⁴ Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s.17.

¹¹⁵ İsmet Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIV, Ankara, 1976, s. 58.

¹¹⁶ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, s. 58.

¹¹⁷ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, s. 58.

I. Meşrutiyet Hareketi, önceki batılılaşma hareketleri gibi Padişah yada sadrazamların teşebbüsleriyle değil, aksine onların engellemelerine rağmen gençlerin, ilkin fikir alanında başladıkları bir mücadelenin eseridir. Kanuni esasi ile Osmanlı hükümeti, totaliter biçimini kaybetmiş, parlamentocu bir zemine oturtulmuştur. Osmanlı tebaası, siyasi haklar yönünden eşit kabul edilmiş, vatandaşlık haklarının korunması yönünde devlet idaresini kontrol etme ayrıcalığına sahip olmuşlardır.¹¹⁸

Tanzimat döneminde sayıları gittikçe artan ve çağdaş görüşlere açılan aydınlar ve onların desteğini sağlayan gazeteler, yürütmenin faaliyetlerini tenkit etmede ileri gidince, oluşan bu halk efkarına karşı hükümetten de ilk tepkiler gelmeye başladı. 1865’de matbuatın özgürlüğü kısıtlanarak sansür getirildi. Bu kısıtlanma ile memleket içinde yürütmeye karşı ilk gizli muhalefetin doğması olayı kendisini göstermiştir. İktidardaki devlet adamları ile anlaşamayarak Paris’e giden Mustafa Fazıl Paşa’nın desteğini sağlayan ve Yeni Osmanlılar adı altında tanınan Meşrutiyet taraflısı aydınlar Avrupa’da faaliyete geçtiler. İlk defa Londra’da “Hürriyet” adıyla Osmanlı vatandaşlarının siyasi haklarını ve Meşrutiyet rejimini savunan bir gazete çıkardılar. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Ali Suavi gibi yazarların yayın faaliyetleri memlekette Meşrutiyet rejiminin kurulması için gerekli halk efkarının hazırlanmasında en etkili araç olmuştur.¹¹⁹

Meşrutiyet taraftarı aydınların uğraşları sonucu halkın daha bilinçli hale gelmesi, zaten ekonomik yönden büyük bir sıkıntı içerisinde olan sarayı ve Bab-ı ali’yi Meşrutiyet’i kabule zorlamıştır. Özellikle Avrupa’da gelişen sanayi karşısında Osmanlı ekonomisinin çökmesi, kapitülasyonlar ile Osmanlı pazarının Avrupa’nın sınai ürünleri için bir açık pazar haline gelmesi ve dış borçlar devlet adamlarını da bu görüşe itmiştir. Büyük devletlerin Osmanlı’nın iç işlerine karışmasının yanı sıra, onlardan para, silah, öğretmen, subay vb. yardımları alan Türk olmayan cemaatlerin kendi devletlerini kurma istekleri ve Osmanlı’nın askeri gücündeki zayıflık ve dış

---

¹¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K. Basımevi, c. VIII, Ankara, 1962, s. 565.

¹¹⁹ Parmaksızoğlu, “Meşrutiyet”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 58.

ilişkilerdeki başarısızlıklar Meşrutiyet rejimini savunan ya da savunmayan herkesi kabule zorlamıştır.¹²⁰

Genç Osmanlıların çalışmalarına memleketin bazı aydınları tarafından kabul edilen Meşrutiyet fikri, Mithat Paşa'nın tesirleriyle II. Abdülhamit tarafından kabul edilmiş, Parlamento kurulmuş, böylece bir Meşrutiyet idaresi oluşturulmuştur. Şüphesiz bu olaylar Osmanlılık fikrinin zaferini gösterir. Kanuni Esasi'ye göre, Osmanlı devletinin, tebaası olan kişilere hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, hepsinin Osmanlı olduğu, şahsi hürriyetlerine sahip buldukları, kanun önünde hak ve vazife yönünden eşit oldukları belirlenmiştir.¹²¹

Kanuni Esasi, Padişah ile Osmanlı tebaası arasında bir mukavele hükmünde olup halkın idareye oy ile katılımını kabul etmenin yanı sıra, Osmanlı hanedanı yanında birleştirici unsur olarak meşrutiyet ve vatan anlayışını getirmekte idi. Bundan böyle mebuslar meclisi görüşmeler esnasında “tebaa” yada “halk” kelimesi yerine “Osmanlı Milleti”, Mebuslar içinde “Millet Mebusları” kelimelerini kullanmışlardır.¹²²

Osmanlı–Rus harbi ve sonuçları, Meşrutiyet'e dayanan Osmanlılık düşüncesini zayıflatan ilk sert darbe olmuştur. Bu savaş sırasında, Balkanlar'daki Hristiyan tebaanın Müslümanları öldürmeleri, Rusların, Ermenileri ve Rumları tahrik etmeleri sonucu Müslümanlarda Hristiyanlar'a karşı bir düşmanlık oluşturmuştur. II. Abdülhamit harbin sevk ve idaresinden kendisini sorumlu tutmak isteyen Mebuslar Meclisine de kızarak bu Osmanlılık düşüncesinin zararlı olduğu endişesine kapılmış ve Meşrutiyet idaresine son vererek istibdat dönemine başlamıştır.¹²³

Meşrutiyet idaresinin en önemli eksiği onu destekleyen parti yada partilerin varlığının olmayıştı. Hatta Meşrutiyetçiler arasında tam bir fikir birliği bile yoktu. Zaten Namık Kemal, Ziya Paşa gibi ünlü Meşrutiyetçiler siyaset adamı olmaktan

---

¹²⁰ Parmaksızoğlu, “Meşrutiyet”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 58.

¹²¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 497.

¹²² Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 496.

¹²³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 498.

ziyade edebi şahsiyetlerdi. Saray, Babıali gibi siyasi müesseseler ise Meşrutiyet'in karşısında idiler. Halk ise, henüz Meşrutiyet'in ne olduğunu bile bilmiyordu.¹²⁴

1.F. II. Meşrutiyet

İkinci Meşrutiyet, istibdat dönemi olarak adlandırılan Birinci Meşrutiyet'in bitişiyle başlayan, 30 yıl içinde iyice kuvvetlenen milliyetçi akımların etkisi altında Rum, Bulgar, Sırp, Arap, Kürt, Arnavut ve son olarak da Türk milliyetçilerinin kendi milliyetleri için mücadele ettikleri bir dönemdir.¹²⁵

1887–1892 yılları arasında yavaş yavaş teşkilatlanan Genç Osmanlıların izleyicisi durumunda, Genç Türkler (Jön Türkler) adıyla anılan padişaha muhalif bir aydınlar grubu oluşmaya başladı. Bu gizli muhalefet yurt içinde ve yurt dışında örgütlendiler. İttihad-i Osmani adıyla kurulan ilk gizli cemiyet, daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti adıyla faaliyetini genişletti. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Rumeli'de büyük bir silahlı ayaklanmayı başlatmaya hazırlandı. İngiltere kralı ve Rus çarı ile görüşmeler yaptılar. Aydınlar üzerinde büyük tesirler yapan bu bölünmeler üzerine Meclis-i Mebusan'ın tekrar faaliyete geçirilmesi inancı iyice yerleşmeye başladı. Bu olaylar üzerine 23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit yayınladığı bir bildiriyle 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe koyduğunu tüm vilayetlere duyurdu.¹²⁶

II. Meşrutiyet'in ilanında etkili olan sebepler şunlardır:

1. II. Abdülhamit'in idaresinden doğan memnuniyetsizlik
2. Bulgar, Sırp, Yunan çetelerinin faaliyetleri
3. İç isyanlar
4. Büyük devletlerin iç işlerine müdahaleleri
5. İttihat ve Terakki Cemiyetinin propagandaları
6. Ordudaki genç subayların hükümet aleyhine çevrilmiş olmaları

¹²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 573.

¹²⁵ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, s. 60.

¹²⁶ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, s. 61.

7. II. Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilen aydınların oradaki halkı bilinçlendirmesi.¹²⁷

Bu dönem içerisinde 31 Mart vakasından sorumlu tutulan II. Abdülhamit tahttan indirilmiştir. Kanun-i Esasi'de bazı değişiklikler yapılarak, padişahın yetkileri sınırlanmış, meclis üstünlüğüne dayanan yeni bir sistem kurulmuştur. Monarşik sistemin varlığı devam etmekle birlikte, meşruti idarenin özelliklerini temin eden değişiklikler de yapılmıştır. Toplanma ve cemiyet kurma hakları kabul edilmiş, fertlerin hakları bakımından tehlikeli olan maddeler anayasadan çıkarılmıştır.¹²⁸

İkinci Meşrutiyet 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kalkmasıyla kendiliğinden sona ermiştir.¹²⁹

1.G. Dönemin Fikri Akımları

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın gerileme döneminin başlaması, Osmanlı-Batı arasındaki kuvvet dengelerinin değişmesi sonucu, imparatorluğu çöküşten kurtarmak ve eski ihtişamlı günlerine döndürmek gayesiyle Osmanlı bürokratları ve bazı aydınlar tarafından hal çareleri düşünölmeye başlamış ve Osmanlıyı farklı sonuçlara süreleyecek olan birbirinden farklı –ama tamamen kopuk değil- fikir akımlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu fikir hareketleri her ne kadar Osmanlıyı batımdan kurtaramamış olsa bile, bugün ki Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşuna ve gelişimine bıraktığı fikri miras ve kurumlarla büyük katkıları sağlamıştır.¹³⁰

Bu fikir akımları şunlardır:

- 1: Osmanlıcılık
- 2: Türkçölük
- 3: İslamcılık

---

¹²⁷ Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı Y., 1. baskı, Ankara, 2002, s. 145.

¹²⁸ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 57.

¹²⁹ Parmaksızoğlu, “Meşrutiyet”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 58.

¹³⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 25.

4: Batıcılık

İleride teker teker inceleyeceğimiz olan bu fikir hareketlerinin bazı ortak noktaları vardır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Tarihi olayların getirdiği gündelik ihtiyaçlardan doğmuştur. Amaç, yıkılmakta olan Osmanlı devletini kurtarmak ve Osmanlıyı eski güzel günlerine döndürmektir.

2. Batının üstünlüğü kabul edilmiş, Batı ile boy ölçüşebilecek bir millet oluşturmak istenilmiştir.

3. Çoğu siyasi ve sosyal alanda harekete geçmeye hazır düşüncelerdir. Fakat işi günlük siyasete dökmezler.

4. Çoğunda temel düşünce, Türk toplumuna ortak bir kişilik vermek için sistem hazırlamak ve doğu-batı düalizmini ortadan kaldırmaktır.

5. Bu akımlar, iktisatçı olmaktan ziyade ülkücüdürler. Sadece, duygusal olarak, kapitülasyonlardan ve Avrupa'nın mali baskısından kurtulma arzusu vardır.

6. İlk çıkışlarında uzlaşmaz ve aşırı görünürler. Fakat zamanla yumuşamış, gerçek hayatı kabule yanaşmışlardır.¹³¹

1.G.1. Osmanlılık

İmparatorluk içerisinde yaşayan farklı etnik ve dinsel grupları tek bir “Osmanlı milleti” olarak kabul eden ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali çevresinde birleştirme yaklaşımına Osmanlılık denir.¹³²

Osmanlı imparatorluğu çok büyüyünce, cihan imparatorluğunun Türk ve gayrimüslim unsurları da karışmıştır. Osmanlı'nın güçlü zamanlarında, Osmanlı hoşgörüsü içerisinde uyum içinde yaşayan Osmanlı halkı, devlet zayıf düşünce siyasi milliyetçilikleri ile Osmanlıya dert olmaya başladı. Zamanla bağımsızlığa ulaşan Balkan uyrukları Osmanlı'da kalan azınlıkları kışkırtmaya başladılar. Din ve sömürgeci emelleri dolayısıyla, Rusya, İngiltere, Fransa Osmanlı'daki Hristiyanlara

¹³¹ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 16.

¹³² Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Y., c. I, 5. baskı, İstanbul, 2003, s. 88.

sahip çıkıyordu. Devlet hem bunları elden kaçırmamak, hem de Avrupa'nın baskısından uzak olmak için "Milleti Hakime" denen Türk nüfuzunu gizlemeye ve Osmanlılık siyaseti gütmeğe başladı.¹³³

Osmanlılık siyasal düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve ırk farklılıklarını aşan ve tüm Osmanlı topluluklarına aynı anda hitap eden ilk ideolojik yaklaşımdır. Osmanlılığın düşünsel gelişimine bakacak olursak, 19. yüzyılın ilk yarısında otoriter ve yarı dinsel bir anlayış görürüz. Bütün insanların Allah indinde eşit olmasına benzer bir yaklaşımla Müslim ve gayri Müslim bütün tebaa padişahın mutlak ve adaletli otoritesi karşısında eşittir. Buna karşın meşrutiyetçi yeni Osmanlı muhalefeti, Osmanlılık düşüncesine siyasal katılımcı bir nitelik kazandırmıştır.¹³⁴

Bir siyaset olarak Osmanlılık yaklaşımının devlet katında yerleşmesinin kökleri 19. yüzyıl evveline götürmek mümkündür. Müslüman olmayan tabakaya haksızlıkların uygulandığı ve bunlara iyi davranılması gerektiğini Ahmet Resmi Efendi, Ebubekir Ratib Efendi gibi devlet adamları vurgulamışlardır. Prusya'dan ve Avusturya'dan örnekler vererek askeri gücü ve ekonomisi gelişmiş ülkelerde farklı dinsel cemaatlere mensup bireylere ayrımcılık güdülmediği ve bunlara eşit davranıldığını ısrarla vurgulamışlardır.¹³⁵

Osmanlılık düşüncesinin açık belirtileri II. Mahmud döneminde görülebilir. II. Mahmud, 1837'de yaptığı Rumeli seyahati esnasında Şumnu'da huzuruna gelen Müslim ve gayri Müslim tabakanın ileri gelenlerine, "Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve irade-i şahanemin himayesindediniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahınızdır." ifadelerini kullanmıştır.¹³⁶

---

¹³³ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 17.

¹³⁴ Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, s. 115.

¹³⁵ Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, s. 92-3.

¹³⁶ Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, s. 93.

Osmanlıcılığın ilk yazılı belgesini Gülhane Hat-ı Hümayun'u oluşturur. Burada can, mal ve ırz dokunulmazlığı gibi hakların Osmanlı himayesindeki bütün halka eşit olarak sağlanacağı garanti edilmiştir. Resmi boyuttaki en kapsamlı metni ise, 1876 Kanun-i Esasisi'dir. II. Abdülhamid'in sadrazam Mithat Paşa'ya gönderdiği Hatt-ı Hümayun'da, imparatorluğun maddi ve ekonomik ilerlemesi için bütün Osmanlı tebaasının birlik ve dayanışma içinde olması gerektiği vurgulanmıştır.¹³⁷

Abdülaziz devrinde ortaya çıkan Genç Osmanlılar, daha önce belirtildiği gibi, hükümetin faaliyetlerini denetleyecek bir idare sisteminin kurulması için siyasi faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardı. Meclisin kuruluşunu, fertlerin sosyal, siyasi ve hukuki eşitliklerini kabul eden Osmanlılık görüşünü savunan Genç Osmanlılar, Osmanlı hakimiyeti içinde yaşayan fertler arasında ancak bu şekilde dayanışma sağlanabileceğini düşünmüşlerdir. Onlara göre, milli birlik, milli bilinç, milli mefkure ancak Osmanlı birliği ile ve bu birliğin gereklerini yerine getirmekle mümkün olabilecektir.¹³⁸ Fakat osmanlılık görüşü, aynı zamanda gelişmeye başlayan milliyetçilik akımına tamamen zıt düştüğünden ve gerçeklere cevap veremediğinden başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹³⁹

Müslüman olmayan gruplar arasında Osmanlılık fazla bir anlam ifade etmemiş, Osmanlılık karşısındaki duruşları sadece kendilerinin bağımsızlık hareketlerini önlemeye yönelik bir hareket mesabesinde olmuştur. Müslüman kesim arasında ise Osmanlılık bir süre varlığını sürdürmüş, fakat sonrasında milliyetçi düşünceler büyük bir yaygınlık göstermeye başlamıştır. Arnavut vatandaşların aralarındaki din kavgalarını bir yana bırakarak Latin harflerini almak için kongre yapmaları bunun bir örneğidir.¹⁴⁰

---

¹³⁷ Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, s. 93-105.

¹³⁸ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 59.

¹³⁹ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 59.

¹⁴⁰ Şükrü Hanioglu, "Osmanlılık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. V, İstanbul, 1985, s. 1390.

1.G.2. İslamcılık

İslamcılık için İslam dünyasında, “tecdid, ıslah, ittihad-ı İslam”; Batı’da “Panislamizm”; yeni araştırmalarda ise, “modern İslam, İslam’da reformist düşünce” gibi kelime ve tamlamalar kullanılmaktadır.¹⁴¹

İslamcılık, XIX-XX. yüzyıllarda, İslam’ı bir bütün olarak tekrar hayata hakim kılmak ve İslam dünyasını Batı sömürsünden, esaretten, taklitten kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek için yapılmış siyasi ve fikri çalışmaların bütününe kapsayan bir akımdır.¹⁴²

Tarihi anlamda İslamcılık, Osmanlı devleti için, Türkçülüğün de önünde, hakim bir görüş olmuştur. Osmanlı’da savaşlar cihat düşüncesiyle yapılmıştır. Özellikle, Mısır, Suriye, Hicaz gibi kutsal mekanların Osmanlı topraklarına katılması ve Yavuz Sultan Selim’in hilafeti Osmanlıya getirmesinden sonra Türkler, İslam ümmetinin öncüsü ve koruyucusu olmuşlardır.¹⁴³

Namık Kemal gibi, Osmanlılık akımının öncüleri de İslamcılık fikrine çok yakındırlar. Namık Kemal, “İttihad-ı İslam, şimdi maksad-ı umumi haline gelmiştir. Hilafeti elinde tutan ve Avrupa ile temas ettikleri için gözleri açılan Osmanlılar, İslam aleminin ve belki de bütün Asya’nın meşalesi olmalıdır. İşte o vakit, marifet nurları, Asya ve Afrika taraflarına dahi yayılır. Avrupa dengesine karşı bir de şark dengesi hasıl olur, bu sayede insanlık aleminde ölçü ve itidal vücuda gelir. Zaten İslamiyet, birliğe gelmeyi emretmektedir. Şimdiye kadar bu birliği kılıçla yapmak isteyenler olmuştur. Fakat kılıç, insanları birleştirecek yerde ayırır. Birleştirmek ancak maarif sayesinde olacaktır. Bunu vaiz önlerinde ve kitap sahifelerinde gerçekleştirebiliriz.” demektedir.¹⁴⁴

XIX. yüzyılın II. yarısında sanayisi iyice güçlenen Avrupa, sömürge siyasetine hız vererek, o güne kadar bağımsız yaşayan veya Osmanlı devletine bağlı

¹⁴¹ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, Risale Y., İstanbul, 1986, s. 15.

¹⁴² Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, s. 15.

¹⁴³ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 30.

¹⁴⁴ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 31.

olan İslam ülkelerinde ham madde, ucuz iş gücü ve geniş Pazar avına başladı. Ayrıca bir kısım Osmanlı topraklarını da içine alan Asya ve Afrika topraklarını aralarında paylaşmaya başladı. Avrupa'nın bu saldırısına karşı, Türkiye dışındaki İslam milletlerinde tepki ve direnişler meydana geldi. Bazı öncü İslam filozofları, İslam Birliğini (Pan İslamizm) sağlayarak emperyalist ve ırkçı Hristiyan saldırganlığını önlemeyi düşündüler.¹⁴⁵

Bu akım, Mısır'da Cemaleddin Efgani, talebesi Muhammed Abduh, Hindistan'da Seyit Ahmet Han, Seyit Emir Ali, Türkiye'de Sırat-ı müstakim-Sebilürreşad, Beyanu'l-hak, Volkan gibi dergilerde toplanan kişilerin liderliğinde ortaya çıktı.¹⁴⁶

İslam Birliği fikrini ilk ortaya atan kişinin Cemaleddin Efgani olduğu, Osmanlı devlet adamlarına da onun tarafından telkin edildiği kabul edilir. Fakat Efgani, İttihad-ı İslamın önüne milli hareketleri koymuştur. Ona göre bütün İslam ülkeleri, önce tek tek milli kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdikten sonra, İslam birliği sağlanabilecektir. Bu düşüncesiyle Efgani, İslam Birliği kadar İslam ülkelerindeki milliyetçilik akımlarına da önderlik etmişlerdir.¹⁴⁷

İslamcılarının fikirlerinin odak noktası, Osmanlıların kültür benliklerini kaybetmeye başladığıydı. Bunu engellemek içinde en iyi yol, Tanzimat'ın gizli olarak inkar ettiği “şeriat değerlerini” yeniden Osmanlı toplumuna getirmektir.¹⁴⁸ II Abdülhamit, kendi devrinden önce belirmeye başlayan İslamcılık düşüncesini hem iç hem de dış politikada kullanmıştır. O, emperyalizmin güç kazandığı bir devirde, böyle bir savunma yolu bulmuştu. Aslında, II. Abdülhamit dönemi İslamcılığın iki yönü vardır. Bunlardan biri, Osmanlı Müslüman tebaasını İslam bayrağı altında toplama çabasıdır. İkinci yönü ise, Osmanlı toprakları dışındaki Müslümanların hilafet sancağı etrafında toplanmasıydı. Bunlardan birincisi bir dereceye kadar

---

¹⁴⁵ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 31.

¹⁴⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 15.

¹⁴⁷ İsmail Kara, “Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Akımları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. V, İstanbul, 1985, s. 1412.

¹⁴⁸ Şerif Mardin, “19. yy'da Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. II, İstanbul, 1985, s. 346-347.

başarılı oldu. Anadolu'da birlik bilincinden yoksun bulunan halk, Müslümanlığın ayrımcı nitelikleri üzerine kurulu bir bilince sahip olmaya başladı. Padişah bir yandan tarikat önderlerinin dini ideolojiyi yaymasını sağlıyor, bir yandan da Gazali gibi Sünni Müslüman akidesini temsil eden kimselerin eserlerini tercüme ediyordu.¹⁴⁹ Hac işlerine ve hacılara özel ilgi gösterildi, hac mevsiminden İslam birliği ve Osmanlı hilafeti için fayda sağlanma yolları arandı. Hicaz demir yolu projesi fiiliyata konuldu, Arap vilayetleri birinci sınıf vilayetler haline getirildi, buralardaki mülki amirlerin maaşları artırıldı.¹⁵⁰

Meşrutiyetten hemen sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap İslam dünyasında, Hristiyan Arapların da rol oynadığı Arap milliyetçiliği davası güden ve Osmanlı hilafetine karşı olan bir grup ortaya çıktı. Böylece Osmanlı ve Osmanlı dışındaki bütün Müslümanları kapsayan İslamcılık fikrinin gerçekleşmesi imkansız bir hale geldi. Birde bunun üzerine Arnavut isyanı ve bu isyanda Arnavut Müslümanların milliyetçi Arnavutları desteklemeleri, ardından Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlı'nın karşısında yer alması bu hareketi iyice sarsıntıya uğrattı.¹⁵¹

1.G.3 Türkçülük

Osmanlı halkları arasında milliyetçi akımlardan en son etkilenen Türkler oldu. Ancak yavaş yavaş ve yabancı kaynaklar etkisi altında Türkler, Türk olarak, ayrı bir ulusal özdeşlik duygusunu yeniden kazanmaya başladılar.¹⁵²

Türklerin tarihi, soyu, dili, dini konusundaki ilk görüşler, XVIII. yüzyılda Çin kaynaklarının araştırılmasıyla başladı. XIX. yüzyılda Türkoloji araştırmaları hızlandı. 1893'te Danimarkalı profesör Thomsen, Göktürk yazıtlarını okudu. Aynı yıllarda, Rus bilgini Radloff, Almanca, Türkçe karşılıklı büyük "Türkçe Lügati"ni çıkardı. Leon Cahun'un "Asya Tarihine Giriş" adlı eseri de Türk tarihine ilişkin

¹⁴⁹ Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 348.

¹⁵⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 29.

¹⁵¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 30

¹⁵² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 342.

değerli bilgiler içeriyordu. Bu araştırmalar, Tanzimat edebiyatçılarını ve tarihçilerini de ilgilendirmeye başladı. Osmanlı öncesi Türk tarihine, sınırlar dışındaki Türk soylarına ve Türk diline karşı bir özleyiş başladı.¹⁵³

I. Meşrutiyet döneminde, Osmanlıcılığın siyasi bir akım olarak başarı gösterememesi, gerçeklere cevap verememesi, devletin siyasi ve sosyal bütünlüğünü koruma amacıyla, devrin milliyetçi akımına uygun olarak, Türkçülüğün doğmasını zorlamıştır. Türkçülük akımı, devletin kurtuluş çaresini, milli varlığını, milli bilinç ve milli ülküsü olan Türk unsurunun bir millet halinde oluşmasında, milli varlığı fark etmesinde aramıştır. Kriterleri soy, din, dil, ülkü birliği olan bir Türk milletinin varlığı sayesinde Osmanlı devleti birbirine sıkı sıkıya bağlı bir sosyal dayanak bulmuş olacaktı.¹⁵⁴ Bir yandan Balkan harbinin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar, diğer taraftan Osmanlıcılık idealinin başarısızlığa uğraması, Türkçülük akımının ülkede rağbet kazanmasına neden olmuştur. Osmanlı devleti kendisini yıkan milliyet akımından faydalanarak çöküşten kurtulmak istemiştir. Balkan harbinin kötü sonuçları, Türkleri uykudan uyandırmış, böylece Türklerin birbirine daha sıkı bağlanmasını gerektirmiştir.¹⁵⁵

Türkçülük akımı, İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce, bütün Türklerin kurtuluş yollarını da düşünen Pantürkizm yönünde gelişmiştir. Birinci Dünya savaşına sürüklenmemize sebep olan Pantürkizm, doğuracağı dış baskı ve gerçekleşmesindeki zorluk dikkate alınmadan, Osmanlı devletinin dışında kalan Müslüman Türkleri de içine alan kapsamlı ve yaygın bir görüşü savunmuştur. İttihat ve Terakki partisinin siyasi programında değer kazanan Pantürkizm, 1. Dünya savaşında dış tehlikeleri üzerine çektiğinden ve zamanın gerçeklerine uymadığından başarısızlığa uğramıştır.¹⁵⁶

Türkçülük diğer düşünce akımlarıyla önemli tartışmalara girmiştir. Bunların başında doğal olarak Osmanlılık gelir. Osmanlılığın din ve ırk farkı gözetmeden

---

¹⁵³ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 21.

¹⁵⁴ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 61

¹⁵⁵ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 62.

¹⁵⁶ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 62.

bütün tebaasını “Osmanlı” ismi altında birleştirme çabasına rağmen, Türk-Müslüman olmayan kesimin milliyetçi akımların etkisine çabuk kapılması Türkçüler tarafından eleştirilmiştir. Diğer önemli bir mücadele ise İslamcılara karşı olmuştur. İslamcılar, Türkçülüğü bir ırkçılık davası olarak görüyorlardı. Onlara göre böyle bir dava İslam’a uygun değildi. Buna karşılık Türkçüler, İslamiyetin, kavmiyetten vazgeçilmesi gerektiğini söylemediğini, hem Türkçü hem de Müslüman olunabileceğini söylüyorlardı. Batıcılarla ise, Batı taklidinin dereceleri ve milliyetçilik konularında tartışmışlardır. Türkçüler, Osmanlı devletinin doğulu olduğunun unutulmaması gerektiğini, ama batıdan da faydalanılabileceğini savunmuşlardır.¹⁵⁷

1.G.4. Batıcılık

Kaynağını Tanzimat ve hatta daha önceki dönemlerin ıslahat teşebbüslerinde bulan batıcılık hareketi, özü itibariyle temelleri Batı’nın sosyal, siyasi ve felsefi görüşlerinde aranması gereken bir devlet anlayışını ifade etmektedir. Bu görüş, imparatorluğun ancak batılılaşmak suretiyle kurtulabileceğini, bunun içinde bazı önemli inkılaplar yapılması gerektiğini ileri sürmektedir. Batıcılık hareketinin taraftarları, meşrutî idarenin kurulmasına rağmen, devletin batma tehlikesinden kurtulamamasının nedenlerini, Osmanlı devletinin bünyesinde, değişikliklerin eksik ve sınırlı olmasında aramıştır. Meşrutî idare, devletin yalnız siyasi bünyesinde bir değişiklik yapmış, fakat buna paralel olarak, sosyal, ekonomik, kültürel olarak bir değişiklik meydana getirmemiştir.¹⁵⁸

Bizdeki modernleşme süreci, Batı’nın oluşum sürecinden daha farklı gerçekleşmiştir. Batı’daki gibi kendiliğinden ve bağımsız bir gelişimin ürünü olmamıştır. Farklı bir toplum yapısında ve farklı koşullarda gerçekleşen bir sürecin ürünü olan bir toplum tipi benimsenmiş ve bizde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Hazır bir toplum modeliyle önceden neler yaşanabileceği ve bu yönde nasıl tedbirler alınabileceği bilinebilir. Fakat bahsedilen model, Osmanlı devlet

---

¹⁵⁷ Şükrü Hanioglu, , “Türkçülük”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. V, İstanbul, 1985, s. 1398.

¹⁵⁸ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 63.

bürokratlarının ve aydınlarının, kendi toplumsal gerçeklerinden hareketle, özgürlük içinde gerçekleştirdiği bir model olmamıştır. Daha çok, önceki yüzyıllardan değişik bir kuvvet konumu içinde, batılı devletlerin Osmanlılara empoze ettikleri eylemler bütünüdür.¹⁵⁹

Gerçekte batılılaşma, halkın yakından izlediği ve destekçisi olduğu bir hareket değildir. Fakat, yönetici ve aydın kesimin bu akımı desteklemesiyle, Osmanlı İmparatorluğunun çehresi kısa süre içerisinde değişmiştir. 1839'dan itibaren modernleşme taraftarları yönetimde üstünlüğe ele geçirmişler ve kısa aralarla istedikleri değişiklikleri gerçekleştirmeye muvaffak olmuşlardır.¹⁶⁰ Başlarda, batılılaşma taraftarları eskinin yanında yeniyi kurma ve geliştirme çabaları göstermişlerdir. Medreseler varlığını sürdürmekle beraber Batılı yöntemlerle eğitim yapan yeni kurumlar da açılmıştır. Fakat daha sonraları ise eskilerin yerine yeni müesseseler açılmaya başlanmıştır.¹⁶¹

Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya başlanıldığı devre II. Abdülhamit devridir. Bunun nedeni, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayısının artması ve padişahın bir nebze kadar Batı'yı model almış olmasıdır. II. Abdülhamit, Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programlarını geliştirmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetişmiştir. Bu kuşak, Batı'nın esas güç kaynağının Batı'nın müsbet bilimleri olduğunu görüyordu. Aynı zamanda Batı'yı, güçlü olmayı sağlayacak bir uygarlık olarak görüyordu. II. Abdülhamit'e karşı koyarak uzun zaman muhalefette bulunmuş Jön Türkler'den Ahmet Rıza Bey ve Abdullah Cevdet bu düşüncenin etkisinde kalmışlardır. II. Meşrutiyet döneminde de Batı, "güç" ile eşanlı görülmeye devam etmiştir. Fakat bu eğilimin karşısında başka bir eğilim İttihat ve Terakki tarafından korunmuştur. Bu da Ziya Gökalp'in Batı'nın toplumsal özelliklerini araştıran, onlardan hangi oranlarda faydalanılabileceğini araştıran tutumudur.¹⁶²

---

¹⁵⁹ Taner Timur, "Osmanlı Ve 'Batılılaşma'", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. I, İstanbul, 1985, s. 139.

¹⁶⁰ Şükrü Hanioglu, "Baticılık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Y., c. V, İstanbul, 1985, s. 1383.

¹⁶¹ Hanioglu, "Baticılık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1383.

¹⁶² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 15-16.

II. Meşrutiyet sonrası batıcılık hareketleri daha çok hız kazanmıştır.¹⁶³ 1910 sonlarında İstanbul'a dönen Abdullah Cevdet, Cenevre'de kurduğu İçtihad dergisini burada çıkarmaya başladı. Batılılaşmanın önde gelen isimleri bu dergide toplanmışlardır. Bu derginin en önemli tezi, Batının üstünlüğünün tartışmasız bir temele, bilime dayandığı dolayısıyla ona muhalefet etmenin saçma olduğu düşüncesiydi. Batıcılara göre onlarla bizim aramızdaki ilişki cahille akıllı, zenginle fakir, kuvvetli ve zayıf arasındaki ilişkiye benzemekteydi. Abdullah Cevdet, batılılaşmaya karşı çıkanları eleştirirken, onların durumunu, Krupp güllesiyle çarpışmaya çalışan bir balkabağının arzusuna benzetiyordu.¹⁶⁴

Ahmet Kabaklı'ya göre batıcıların bazı dilekleri vardır ve onlar bu dileklerinin savunuculuğunu yapmışlardır. Batıcılık "bir ideoloji olmaktan çok bir program"dır.¹⁶⁵

---

¹⁶³ bkz. Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996, s. 93-258.

¹⁶⁴ Hanioglu, "Batıcılık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1384.

¹⁶⁵ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 33.

III. BÖLÜM

1. İLAHİYAT KONULARINA BAKIŞI

1.A. Dindarlık ve Dinsizlik

Araştırmamızın konusu, Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde işlediği dini ve toplumsal problemleri ve onun bu problemlere getirdiği çözüm önerilerini ortaya koymaktır. Fakat buna başlamadan önce, Ahmet Mithat Efendi'nin nasıl bir dini düşünceye sahip olduğunu bilmek gerekir.

Ahmet Mithat Efendi, İslam ahlakına saygılı, Osmanlı görgüsüne sahip bir insandır. Onun için dini değerlere bağlılık, insanın ahlakı için vazgeçilmez bir unsurdur. Buna rağmen yazar, Dağarcık (1871)'in 4. sayısında çıkardığı “Duvardan Bir Sada” isimli makalesiyle çağdaşı ve halefi olan bazı yazarlar tarafından dinsizlikle suçlanmış, hatta Rodos sürgününe gönderilmesinin sebebi olarak bu makalesi görülmüştür. Fakat Ahmet Mithat kendisine yapılan dinsizlik ithamını kesinlikle kabul etmediği gibi, onuruna da yakıştıramamaktadır.¹⁶⁶

Zaten yazarın o dönemde yazılmış “Letaif-i Rivayet” serisinin ilk hikayelerine bakıldığı zaman, orada dinsizlik fikrinin izlerine rastlamıyoruz. Bunun yanısıra kendisinin dini bir kaygı taşıdığı da görülmemektedir. Ahmet Mithat da din fikri özellikle Rodos sürgününe gittiği yıllarda oluşmuştur. Kendi ifadelerine göre bu günlerde onu ayakta tutan din fikri olmuştur:

“Nerede o dine kayıtsız kalan fikir adamlarımız, Allah ve din fikri benim cidden, gerçekten ve maddi olarak imdadıma yetiştiği zaman karşıma çıkmış olsalardı sakallarını saçlarını yoldardım. Kitapları elime geçseydi cayır cayır yırtar veyahut ateşe yakardım. Bunların saçma sapan, boş sayıklamaları, kolay zamanlarda serseri fikirlerine karşı koyacak hiçbir güçlük bulamayıp da kendilerini, -haşa sümme

---

¹⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 170.

haşa-, Allaha ait mertebeye yakın bir kibirlenme ve büyüklenme makamında buldukları zaman ağza alınmış bir takım manasız saçmalıklardır.”¹⁶⁷

Yazar, sürgün yıllarındaki hatıralarını yazdığı *Menfa*'da, biraz da kendi çaresizliğinin ve yalnızlığının ızdırabıyla dinsizlik konusuna tepki göstermiştir. Tam olarak bu konunun onda telaş ve endişe kazanması, 1883 senesinde Hristiyanlığa daha doğrusu Osmanlı topraklarında yapılan misyonerlik faaliyetlerine karşı İslam'ı savunduğu *Müdafaa* isimli eseriyle başlar. Ve bundan sonra sırasıyla *İstibşar*, *Beşair* ve *Draper*'den çevirdiği ve kendisi de yeni bir kitap olacak kadar eklemelerde bulunduğu *Niza-ı İlm ü Din* takip eder. Onun dinsizlik cerayanına karşı bu tepkisinin diğer bir nedeni ise, 1884 yılının ortalarında tanıştığı ve materyalist felsefenin kurbanı olarak intihar eden *Beşir Fuad* gibi genç ve mütefennin gençlerin, Avrupa'dan Osmanlı'ya sirayet eden bu cereyana kapılmalarıydı.¹⁶⁸

Ahmet Mithat'ın romanlarında din genel manada birisi bireysel diğeri de toplumsal olmak üzere iki hizmet görür. Bireysel olarak yaptığı vazife; insanlara bir yaşama amacı vermesi, onların hiçliğın girdabına düşmelerini engellemesidir. İnsan bir rastlantı sonucu oluşmadığı gibi, onun bu dünyaya gelişinin de bir gayesi vardır.¹⁶⁹ Bu sebeple de Avrupa gazetelerinde her zaman görülen intihar haberlerini dinsizliğin bir neticesi olarak görür.¹⁷⁰

Toplumsal vazifesi ise; dinin insanlara verdiği Allah korkusudur. Bu korku insanın kendi cinsine zarar vermesini engeller. Toplumsal güveni ve huzuru sağlar. Allah korkusu insanoğlu için bir nimettir ve herkes o nimete sahip olamaz.¹⁷¹

Ahmet Mithat dinsizlik konusunu işlerken devamlı olarak Avrupa'dan örnekler verir. Çünkü dinsizliği telkin eden fikirler Osmanlı'ya Avrupa'dan gelmiştir.

---

¹⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 202-203

¹⁶⁸ M. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, M.E.B.Y., 1. baskı, İstanbul, 1991, s. 265.

¹⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, Çevrimyazı. N. Ahmet Özalp, Oğlak Y., 1. baskı., İstanbul, 1996, s. 63.

¹⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 221.

¹⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 301.

Avrupa, özellikle de Fransa dine kayıtsızlık ve bunun sonucu olarak ahlaki yozlaşma açısından çok ileriye gitmiştir. Kiliseye sadece nikah ve cenaze merasimlerinde gitmek yeni bir adet halini almıştır. İbadet için kiliseye gitmek ise, eski fikirli insanların işidir.¹⁷²

Avrupa’da dinin geri plana düşmesini yazar, Batı maneviyatının, onun bilim ve tekniğine nazaran ters yönde bir gelişimi olarak niteler. Kilisenin Ortaçağ boyunca toplum üzerinde kurduğu hakimiyetin yıkılmasıyla, insanların Hristiyanlığa olan bağları da zayıflamıştır. Artık gündelik hayatta yeni moda kelimeler kullanılmaya başlamıştır.

“Nasıl? Şu ‘Cenab-ı Hak’ a’ lakırdısına istigrap etmediniz mi? Ahlak- aliye-i İslamiyece adat-ı hassene-i Osmaniye mukteziyatı dahilinde yaşadığınız cihetle her daim vird-i zebanınız olan bu kelime-i mübarekeyi şu satırlar arasında görünce hiç de istigrap etmeyebilirsiniz. Lakin düşünmelisiniz ki bu vak’a Paris’te güzar eyliyor. Pariste!.. Orada terbiye-i diniye, tahattura-ı uluhiye kalmış mı ki böyle ihtisarat-ı müteşekkirene ile nam-ı huda ber-averde-i lisan-ı ubudiyet edilmeye lüzum görülsün? Paris’in terakkiyat-ı makuse-i maneviyesi o kadar meydan almıştır ki fikr-i uluhiyetle bilkülliye terk-i ülfet eden hazele-i medeniyet-perestan veda makamında ‘Adiyo’ kelimesinin istimalini de terk etmişlerdir. Zira bu kelime bizim ‘Allahaismarladık’ kelime-i nezaketimizin kısm-ı ahirininin hazfiyle mukabil-i tammıdır. “¹⁷³

“İki Hudakar” isimli bu hikayede, Jermen validenin “Cenab-ı hak” kelimesini kullanmasına şaşırılmamalıdır. Çünkü, Avrupa’nın insanları farklı farklı renklere sahip olduğu gibi fikirleri de birbirinden farklıdır. Dine kayıtsız olan bu insanların yanı sıra, dine ve dini ritüellere bağlı insanlar da vardır.

---

¹⁷² Ahmet Mithat Efendi, *İki Hud’akar*, Letaif-i Rivayat, Haz. Fazıl Gökçek, Sabahattin Çağın, Çağrı Y., İstanbul, 2001, s. 708.

¹⁷³ Ahmet Mithat Efendi, *Ana-Kız*, Letaif-i Rivayat, s. 824-825.

“İstatistikler haber verirler ki her sene Roma’ya ziyarete gelen Katolik dindarların mikdarı hiçbir vakit otuz beş binden aşağı kalmaz.”¹⁷⁴

Kıyaslamalarını daha çok Avrupa ile yapan Ahmet Mithat, eserlerinde Amerika’ya fazla yer vermez. Amerika, her şeyin ifrat noktasında yaşandığı bir ülkedir. Aynı şekilde dinsizlik Amerika’da “ahval-i adiyе” şeklini almıştır.¹⁷⁵

1.B. Dini Hoşgörü

Bazı ilkel ve geleneksel dinler haricinde her dinin Tanrı’nın sevgisini kazanmak, cennete girmek yada cehennemden kurtulmak gibi ceza ve mükafatlar için vahiy yollu yada din kurucusu tarafından ortaya konulmuş bazı kuralları vardır. Ahmet Mithat da, gerek semavi gerekse gayri semavi her dinin böyle müjde ve uyarı esasları üzerine kurulduğunu söyler.¹⁷⁶ Fakat bu dinler içerisinde kendi inananlarına karşı en müsamahakar olanı İslam’dır.

“Nasuh-...Vakıa mukaddes İncillerde evlat, pederin ve validenin günahlarından mes’ul tutulacağı yazılmış ise de, ben Hristiyan değilim madam Müslümanım! Benim kabul eylediğim kitapta hiçbir nefsin, nefsi ahir için mes’ul olamayacağı yazılmıştır.”¹⁷⁷

Bir de bunların dışında, bir dinin başka bir dine karşı yaptığı zorlamalar vardır. Ahmet Mithat, burada da İslamın üstünlüğünü göstermek için Endülüs’e giren Arap Müslümanlardan örnek vermiştir. Bu Müslümanlar, İspanya’yı fethettiklerinde orayı yakıp yıkmak ve kendi dinlerini dikte etmek yerine, bütün dinlere saygılı olmuşlar ve büyük bir Endülüs medeniyeti kurmuşlardır.¹⁷⁸

---

¹⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, İstanbul, 1309, s. 177.

¹⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, Haz. Nuri Sağlam, M. Fatih Andi, T.D.K.Y., Ankara, 2002, s. 8-9.

¹⁷⁶ Ahmed Mithat Efendi, *İstibşar*, Dersaadet, 1310, s. 96.

¹⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, Haz. Erol Ülgen, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 168.

¹⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar, 1. baskı., İstanbul, 2004, s. 52.

Ahmet Mithat, Amerika'da İslam'ın yayılması için yapılan çabaları anlattığı *İstibşar* isimli eserinde, o dönemde bütün dünya gazetelerinde, hatta Osmanlı gazetelerinde uzun uzadıya yer alan Protestan misyonerlerin reislerinden İsak Tylor'ın, Hindistan ve Afrika gibi memleketlerde Protestan misyonerlerin olanca çabasına rağmen Hristiyanlığın yok denecek kadar az bir mesafe alırken, İslam'ın engellenemez bir şekilde yayıldığını anlattığı makalesinden bahseder. Misyonerler, Afrikalı ve Hindlileri bazen para kuvvetiyle bazen de cebren ve askeri güçlerle korkutarak Hristiyan yapmak istemişlerdir. Fakat onlar, Müslümanların hiçbir zorlaması olmayarak İslamiyet'i tercih etmişlerdir.¹⁷⁹

Ahmet Mithat, "Çingene" isimli hikayesinde, Hindistan'dan çıktıkları sanılan ve özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde yoğun halde bulunan, fakat buldukları toplumlara tam olarak adapte olamayan, çoğunlukla dışlanan çingenelerin, Osmanlı toplumunda da farklı olarak görüldüğünü, Müslüman olarak kabul edilemediğini anlatır. Şems Hikmet, Ziba isimli çengilik yapan bir çingeneyi Müslüman-Osmanlı adetlerine göre yetiştirmeyi ister. O, her insanın İslam fitratı üzerine doğduğunu, sonradan Hristiyan yada Mecusi de olsa, İslami terbiye ile tekrar Müslüman olabileceğini düşünür.¹⁸⁰ Fakat çevresinden gelen baskılar bu işi zorlaştırır.

"Şems Hikmet- Canım çingeneler Müslüman değil midirler? Siz Müslümanız demiyor musunuz?

Mehtap- Diyoruz ama yine de bize çingene diyorlar. Müslüman olmadığımızı söylüyorlar. Çingene başka Müslüman başkaymış. Hatta bizden bazı erkekler çingene olduğunu saklayarak Müslüman kızı alıyorlar da çingene olduğu duyulduğu zaman kıyametleri koparıyorlar."¹⁸¹

Ahlakın terbiye ile değişip değişmeyeceğinin anlatıldığı bu hikayenin sonunda Ziba tam bir Müslüman-Osmanlı hanımı olarak kendini yetiştirir. Baskılara dayanamayan Şems Hikmet ise üzüntüsünden ölür.¹⁸²

---

¹⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 10.

¹⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, Letaif-i Rivayat, s. 453.

¹⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, s. 451.

¹⁸² Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, s. 496.

Ahmet Mithat, çingenelere karşı gösterilen bu önyargının sebebini, İslam'da değil, çingenelerin tarih boyunca göstermiş oldukları takiyyeci davranışlarında arar. Çünkü Avrupa'da da Hristiyan papazlar çingeneleri Hristiyan yapmak istemişler, fakat onlar sadece menfaatleri icabı Hristiyan gibi görünerek aslında kendi inançlarından ayrılmamışlardır.¹⁸³

1.C. Dinler Arası İlişki

Ahmet Mithat, gerek romanlarında, gerekse diğer eserlerinde hiçbir zaman fanatik bir Müslüman tavrı takınmamıştır. Hatta hiçbir romanında İslami bir konuyu işlememiş ve idealize edilmiş bir Müslüman tipi ortaya koymamıştır. Ancak “Hüseyin Fellah” romanında kızın annesine yardım eden iyiliksever bir imamı ikinci derecede bir tip olarak görürüz. Fakat bununla beraber şunu söylemek gerekir ki; romanlarındaki idealize ettiği tipler ve bu tiplerin olaylar içerisinde ki tavırları doğal olarak Türk, Osmanlı ve İslam düşünce ve hareketinin temsilcisidirler.¹⁸⁴

Ahmet Mithat'ın tevhid inancı çerçevesinde bir din anlayışı vardır. Onun düşünce sisteminde insan olabilmek için kelime-i tevhit, Müslüman olabilmek içinde kelime-i şahadet yeterlidir. Tek bir ilaha inanıldıktan ve ibadet edildikten sonra, geri kalanı hep tali meselelerdir.¹⁸⁵

Hristiyanlar Müslümanları hep sünnet, boşanma ve çok eşlilik gibi ikincil meseleler ile eleştirmişlerdir. Fakat kalbi ve vicdanı tatmin edecek asıl meseleler ile ilgilenmiş olsalardı İslam'ın nasıl yüce bir din olduğunu anlayacaklardı.¹⁸⁶ Zaten Hristiyanlık'ın İslamiyet'e üstünlüğünü ispatlamak amacıyla İslam'ı hakiki bir çaba ile araştıran Hristiyan misyonerler görmüşlerdir ki, İslamiyet'in saldırılacak bir tarafı

---

¹⁸³ Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, s. 453.

¹⁸⁴ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 235.

¹⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Firkat*, Letaif-i Rivayat, s. 118; *Gönüllü*, Haz. Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 210.

¹⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 38.

olmadığı gibi bilakis kabul edilmeye layık bir dindir. Zaten bu şekilde Müslümanlığı seçen misyonerlerin sayısı az değildir.¹⁸⁷

Yazar, insanların düzgün, ahlaklı bireyler olamamasının sebebini dinlerde aramanın yanlış olduğunu söyler. Çünkü her din insanı hayra sevkeder. Eğer insan bir dinden fayda göremiyorsa, bunun sebebi kendi beceriksizliğidir.¹⁸⁸

1.D. Din Görevlileri

Ahmet Mithat, diğer dinlerde görüldüğü gibi halık ile mahluk arasına etkin bir gücü olan vasıtalar sokulmasına karşıdır. Çünkü bu yaratıcının kudretine ve hakimiyetine ters olduğu gibi, yaratılanın da doğal hürriyetine ve sorumluluğuna aykırıdır.¹⁸⁹ Bu sebeple Hristiyanlık'ta görülen ruhban sınıfı, yaratıcının hakimiyetine ve serbestiliğine noksanlık getireceği için yanlıştır. Ayrıca Ahmet Mithat'a göre, ruhban sınıfının kendini dine adamak adına ailesini terk etmesini ve kendilerini manastırlara kapatmasını doğru bulmaz. Çünkü dinde bir hüküm varsa bu hüküm herkes için geçerli olmalıdır. Eğer herkes Tanrı'ya vusul için ailesini ve diğer sevdiklerini terk edecek olsa toplum parçalanır, medeniyet alt üst olur.¹⁹⁰ Bu sebeple Ahmet Mithat bu konuda şahsi hürriyet hakkının bile olamayacağını söyler. Zaten halihazırda insanı, insanlığından gelen güzellikler ve faziletler çerçevesinde zaptetmek bile zor bir duruma geldiği halde, bir de ruhbanıyat gibi insanın tabiatına aykırı halde mazbut olarak yaşatmak mümkün değildir. Bunun imkansızlığı sebebiyle de Protestanlar ruhbanıyeti kilise erbabı için bile mecburilikten çıkarmışlar, hatta tamamen kaldırmışlardır.¹⁹¹

Ahmet Mithat'ın romanlarında Hristiyan din adamları asli karakterler olmasa da tali tipler olarak karşımıza çıkar. Bu da Avrupa'da bu sınıfın sahip olduğu baskın güçten kaynaklanmaktadır. Örneğin Papa, hem ruhani hem de cismani bir

---

¹⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 12.

¹⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Gürcü Kızı Yahut İntikam*, Haz. Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 118-119.

¹⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 38.

¹⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 259.

¹⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, *İki Hud'akar*, s. 710.

hükümdardır. O zamanlar yeni bir papa seçildiğinde hapishanedeki mahkumlar serbest bırakıldığı gibi, papa tarafından günahları da affolunurdu. Bu sebeple de Avrupa'nın bir çok ülkesinden caniler bu inayete mahzar olmak için Roma'ya gelirlerdi.¹⁹² Ayrıca papazların da toplumda önemli mevkileri vardı. Bu kişiler fakirlere yardım etme maksadıyla halktan çok yüksek miktarda paralar toplayabilmekte, bu paralar sayesinde de çok rahat bir hayat sürmekte idiler.¹⁹³

Fakat bunun yanı sıra Avrupa ve Amerika da gayretli din adamlarının sayısı az değildir. Örneğin misyonerler yüzlerce senedir en uzak memleketlere giderek büyük fedakarlıklara katlanıp bir çok faydalı işler görmüşlerdir. Ahmet Mithat onlardaki bu özelliğe imrenmekte ve kalbinde azıcık hamiyeti İslamiye olan bir insanın “Ah! Bizde olasıca gayret” dememesinin mümkün olamayacağını söylemektedir.¹⁹⁴

“Vardıkları yerlerde uygunsuzlukları uzun uzadıya yazılmış olmasına mukabil bunların sulafato gibi en güzel ilaçlarımızdan bir takımlarını ve patates ve domates gibi en güzel mekulatımızdan birçoklarını keşfeyledikleri ve coğrafya ve heyet ve takat'ül-arz ilimleriyle ilmi hayvanat ve nebatat ve saireye hakikaten pek külliyetli hizmetleri olduğu kendilerini müdafaa eyledikleri sırada kendi kalemleriyle dahi yazılmıştır. Lakin tekrar ederiz ki gerek Katolik gerek Protestan mezhebine zahib olan Avrupa ve Amerika ahalisi meyanında işbu misyoner heyetlerinin mesarif-i külliyelerini taahhüt ve tahammül edecek kadar binlerce hatta yüzbinlerce adam bulunması bir büyük gayreti diniye isbat edeceği gibi o masraflar ile en uzak memleketlere kadar giderek iktiza ederse feda-yı candan geri durmayacak yüzlerce ve hatta binlerce genç dinç adam meydana çıkması da o gayreti diniyenin derecesini büyülttüğe büyültür.”¹⁹⁵

---

¹⁹² Ahmet Mithat Efendi, *Altın Aşkları*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 74.

¹⁹³ Ahmet Mithat Efendi, *Cinli Han*, Letaif-i Rivayat, s. 348.

¹⁹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 5.

¹⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 6-7.

1.E. Din ve İlim

XVI. asırdan beri Hristiyanlık, Avrupa’da bilim ve teknolojinin ilerlemesi ile tezat bir şekilde gerilemeye maruz kalmıştır. Skolastik dönemin tek söz sahibi olan Hristiyanlık eski nüfuz alanını yitirmiş; bilim artık dinin yerleşim alanını işgal etmeye başlamıştır. Buna daha çok din-bilim, daha doğru bir ifadeyle Hristiyanlık-bilim çatışması başlamış diyebiliriz. XIX. asırda altın çağını yakalamış olan doğa bilimleri, papazların İncil’den çıkardıklarını iddia ettikleri evren hakkındaki görüşlerini çürütmüş, bunun neticesi olarak öncü bilim adamları ve onların takipçileri tarafından dinsizlik bir moda halini almıştır.¹⁹⁶

Ahmet Mithat’a göre, dinsiz olabilmek için bile belli bir bilgi seviyesine sahip olmak gerekir. İnsan dindarlığı da dinsizliği de bilerek seçmelidir. Yazar buna örnek olarak Paris’in eğitimsiz işçi sınıfına dahil olan Jan Döpre örneğini verir:

“Hatta Jan Döpre feylesof bile idi. Papaz takımını sevmeyip Volter mezhebine zahip olanları seviyor idi. Hürriyet-i akide taraftarı olup ‘Ben dinsizim’ dediği zaman adeta mağrur görünür idi. Vakıa din ne olduğunu bilmediği gibi dinsizlik ne olduğunu hiç de bilmiyor idi. Ama Jan Döpre değil, bu davada bulunan binlerce, yüz binlerce, milyonlarca insan için bile bu davada bulunmak için bilmek lazım gelir mi ya? Hiç bir şey bilmedikten sonra ‘Dinsizim’ demek ile ‘Dindarım’ demenin de farkı olmaz.”¹⁹⁷

Ahmet Mithat’ın romanlarında İslam dininin akıl dini olduğu, insanın akli ile Allah’ı bulabileceği, yaratıcının kendisini tanımamız için tabiata bir çok deliller koyduğu şeklinde temalar çok sayıda yer alır. Derin bir inceleme sonucu İslamiyet’i kabul eden Muhammed Aleksandr Vehbi¹⁹⁸, nin ve benzeri muhtedilerin Amerika’da İslamiyet’i yayma çabaları üzerine yazdığı İstibşar isimli kitabında Ahmet Mithat Efendi, her şeyden önce bir Müslümanın her ne şekilde olursa olsun ilmi öğrenmeye mecbur olduğunu söyler.

¹⁹⁶ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 257.

¹⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Diplomalı Kız*, Letaif-i Rivayat, s. 602.

¹⁹⁸ Ahmet Mithat, *İstibşar*, s. 28.

“Biz ilim ve hikmeti velev ki Çin’den olsun ahaze me’zun ve memur değil miyiz? Çin’den de alırsız Hind’den de! Vahdaniyete dair yanlış şeyler görür isek red ederiz. Kendi itikadımıza muvafık şeyler görür isek kabul ederiz. Hemen garibi şu ki bulacağımız şeylerin aalebini makasıdı tevhidiyemize muvafık buluruz.”¹⁹⁹

Ahmet Mithat bir romanında da Müslüman olan bir kimsenin Tevrat’ı bile görüp okumaya ve öğrenmeye mecbur olduğunu söyler.²⁰⁰ Çünkü İslam akıl dinidir. İslamiyet uyşukluğu kabul etmez.

“Nasuh- Çünkü Hristiyanlığın en büyük senedi nakildir. Hikmet ise akıl ile istidlal eder. Vakıa din-i İslamın dahi en büyük senedi nakil ise de, nakil muvafık-ı akıl olmaz ise hikmet-i İslamiye nazarında dahi senet olamaz.”²⁰¹

Ahmet Mithat’a göre tabiatı temaşa ettiğimizde de Allahın varlığına ulaşmamız mümkündür. Yazar bu sayede hakikati yalnız tabiatta arayan Naturalist ve Pozitivist felsefeye de gönderme yapar. Bir seyahat vesilesiyle doğayı gözlemleyerek Allah’ın varlığına dair delilleri bulan üç kişinin macerasının anlatıldığı “Acayib-i Alem” romanında, bu kişilerden biri olan Suphi Bey, seyahati neticesinde insanın dünyaya gelmesindeki maksadın tabiatı tetkik ederek Cenabı Hakk’ın kudret ve maharetine hayran olmak olduğu ve insan içinde asıl zevkin yaratıcısını bu sayede tanımak zevki olduğu düşüncesine varır. Ona göre tabiat, bizim Allah’ın yaratıcılık kudretini anlayabilmemiz için bir ölçüdür.²⁰² Suphi Bey’e göre daha bilgisiz olan Hicabi Bey ise, sadece islami ilimlerin değil, bütün ilimlerin hakiki yaratıcıya götüreren bir yol olduğu fikrindedir.²⁰³

---

¹⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 116.

²⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Hasan Mellah*, s. 161.

²⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 255.

²⁰² Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 19.

²⁰³ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s.230.

1.F. Ahlak

1F.1. İdeal Ahlak

Ahlak denildiği zaman, insan davranışları akla gelir. Diğer canlıların hareketleri ahlaki davranış sayılmaz. Onların ahlakı yoktur; çünkü onların zekaları, iyi-kötü kavramlarını fark edebilecek, bir sosyal düzen kurulmasına yetebilecek kadar gelişmemiştir.

“İnsan ve zeka” unsurunun yanı sıra bir de ahlakın sosyal yönü vardır. İnsanlar bir arada yaşamamış olsalardı ahlaktan da söz edilemez idi. Çünkü ahlak, insanlar arası ilişkileri düzenlemek için konmuş kaidelerin bir bütünüdür. Yani ahlak, insanlar arası ilişkilerle, toplum hayatının gerektirdiği davranışlarla ilgili bir kavramdır.²⁰⁴

Ahmet Mithat’a göre, ahlakın bu sosyal yönü hak ve hürriyet kavramları ile yakından alakalıdır. Çünkü insanların birbirlerinin hak ve hürriyetlerine riayeti ahlaklı olabilmenin bir gereğidir. Zaten az sayıda olan medeniyet dairesine girebilmiş ülkelerde bile, insanlar birbirinin haklarına riayet etmeyen düşük karakterli insanlardan çok çekmişlerdir.²⁰⁵ Bu sebeple herkes öncelikle kendi davranışlarını düzenlemeye çalışmalıdır. Bu sayede bir toplum adabı oluşturulmuş olur. Eğer insanlar başkalarının davranışlarını düzenlemesini bekler ve kendisini bu sorumluluktan muaf tutar ise genel ahlakın da ıslahı hiçbir şekilde mümkün olamaz.²⁰⁶ Bu sebeple yazar, kendisi için istemediğini başkasına müstehak görmeyen insanları “kamilin-i zevi’l-kulüp” olarak nitelendirmektedir.²⁰⁷

İdeal bir ahlakın teşekkülü için dini en önemli unsur olarak gören Ahmet Mithat’ın romanlarındaki ideal tipler, dinin insanlara kazandırdığı güzel vasıflara ve faziletlere sahiptirler. Fakat bunlar dini, fıkıh kitaplarında geçen şekliyle yaşamazlar.

---

²⁰⁴ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi Ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Y., 4. baskı, İstanbul, 2000, s. 12.

²⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval*, Haz. Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 3.

²⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Bir Tövbekar*, Letaif-i Rivayat, s. 413.

²⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, Haz Nuri Sağlam, T.D.K.Y., Ankara, 2001, s. 202.

Din onların davranışlarını genel ahlaka zarar vermeyecek şekilde düzenler. Yazar'ın son romanı olan "Jön Türk" romanının kahramanı Nurullah, İslam'ın haram saydığı bazı şeyleri, çevresindekilere zarar vermeyecek, toplumsal adabı bozmayacak kadar yapar. Ahmet Mithat'ın eklediğimizde bu "karda yürüyüp izini belli etmemek" olarak formüle edilmiştir.

"Bu hüsn-i ahlaktan maksat beş vakit namaza beş daha katmak, bilcümle menhiyattan tevakki ve mücanebet etmek ise Nurullah Bey bunlardan değildir. Eli değer ise namaz da kılar. Ramazan-ı şerifte camilere devam eder. Hata halk saim iken kendisi müftir bulunmayı vicdanına yediremediğinden oruç dahi tutar. İşret etmez ise de lüzumu görülür ise birkaç konyak ve mastika, bira filan için hiç de tevahhuş göstermez. Ama hiç yalan söylemez. Kimsenin hakkını yemez. Reyinde riya ve müdahaneye kapılmaz. Ahabına karşı yüreği açık ve lisanı azadedir. Kimseyi incittiği, kimseye fenalık ettiği işitilmemiştir. Gençlik aleminin mukteziyat-ı tabiyesinden de mütevahhiş değil. Benat-ı Havva'ya meyli mükemmeldir. Ama öyle umumhaneler müdavimi değil. Karda gezip de izini belli etmeyen delikanlılardan."²⁰⁸

"Firkat" romanındaki Memduh Bey'in babasına baktığımız zaman da aynı düşüncüyü görürüz. Memduh Bey'in babası Nurullah'ın aksine cahil bir adamdır. Belki dini ilmihal kitaplarında anlatılanlara göre yaşamayı bilmiyordur, ama yalan söylememesi, dürüstlüğü, kötülülüğü bilmemesi onun ideal bir ahlaka sahip olması için yeterlidir.²⁰⁹

Ahmet Mithat'ın seçmeci düşünce yapısında ideal ahlak, imkansız ahlak değildir. Çünkü kimse mükemmel değildir. Mükemmellik yalnızca Allah'a mahsustur. İnsanın da güvenilirliği bir dereceye kadardır. O dereceyi geçince insanın güvenilirliği de gidebilir. Bir insan iffetli olur, beş on bin kuruşu çalmaz. Fakat bu miktar beş on kat arttığında o adamın iffetinin de derecesini geçeceğinden artık o kişide iffet kalmaz ve hırsız olur.²¹⁰

---

²⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 61.

²⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Firkat*, s. 118.

²¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 358.

1.F.2. Ahlakın Değişkenliği ve Terbiye

İslam ahlakçılarının bir kısmı, ahlakı insan bedenine benzetmişlerdir. İnsan bedeni nasıl değiştirilemez, kısa boylu bir insan uzun boylu yapılamaz ise, insanın ahlakının, tabiatının da değiştirilemeyeceğini, ahlaksız bir insanın faziletli bir insan haline getirilemeyeceğini söylemişlerdir. Diğer bir kısım ahlakçılar ise, terbiye ve disiplin ile insanın ahlakının değiştirilebileceğini, kötü bir insanın iyi huylu olabileceğini söylemişlerdir.²¹¹

Ahmet Mithat'ın, “insan davranışının oluşumunda onun doğuştan getirdiği özellikler mi, yoksa terbiye mi daha önemlidir” sorusuna verdiği cevaplar çelişkilidir. Aynı yılda yazdığı “Karnaval” ve “Henüz 17 Yaşında” isimli romanlarına baktığımızda her iki görüşe uygun sözler bulabiliriz. Örneğin Karnaval romanında yazar, insan ahlakının oluşumunda asli tabiatının daha etkili olduğunu savunur. Bunun için de tabiattan bir örnek verir.

“Fihakika kaffe-i nebatat için medar-ı feyz ve bereket olan yağmur hep o yağmurdur. Ancak lale ve sümbül tohumunu havi olan bir bağda lale ve sümbül bitirip diken ve çalı kökleri müesses olan bir yerde dahi bunları inbat eyler. Cibilletinde tohm-i fasid olan Şehnaz için okuduğu romanlar kendisinin dahi o romanlarda gördüğü eşhas-ı vak'adan birisi olması istidatlarına inbisat verip Hansa cibilletinde zaten salah olmakla beraber okuduğu romanlarda ahvali beğenilemeyecek olan a'za-yı vak'anın her birini ibret nümunesi olarak telakki eylemiş...”²¹²

Şehnaz ve Hansa aynı konakta büyümüş iki kızıdır. İkisi de dünyayı roman okuyarak tanımaya çalışmışlardır. Fakat yaratılış özellikleri farklı olduğu için, romanlardan farklı yönde etkilenmişlerdir. “Henüz 17 Yaşında” romanında ise tamamen farklı bir düşünceyle karşılaşırız. Bu romanda Ahmet Efendi isimindeki bir kişinin, hayatın sillesini yiyerek geneleve düşmüş 17 yaşındaki gayrimüslim bir kızı kurtarma çabası anlatılır. Genelevde çalışan Kalyopi, temiz kalpli bir kız olmasına

²¹¹ Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 77.

²¹² Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval*, s. 56.

rağmen arkadaşının yanlış yönlendirmelerinden etkilenmekte ve bu saflığını yavaş yavaş kaybetmektedir. Çünkü insanın tabiatı ne kadar da güzel olsa, yanlış bir terbiye ile bu güzelliği gidebilir.

“...Tütün içmek, tabiat-ı asliye-i beşeriyyede bulunduğu halde insan bunu bir tabiat-ı saniye ittihaz edince bir daha bırakmamak derecesinde mahkumu oluyor. Zaten tabiat-ı saniyye, tabiat-ı asliyeden daha kuvvetli olmasa tabiat-ı asliyeye galebe edebilir mi?... İnsanın aldığı terbiye, kendi hüsniyyat-ı asliyesini kubhiyyata tahvilde pek büyük bir eser gösterir.”²¹³

Okay’a göre tamamen realist bir tarzda yazılmış olan bu romanın kahramanı Ahmet Efendi bizzat Ahmet Mithat Efendi’nin kendisi, Kalyopi ise Ahmet Mithat’ın ihtida ederek Hafize Melek ismini alan ikinci eşi Vasiliki’dir.²¹⁴ Ahmet Mithat’ın yaşadığı bu evlilik vasıtasıyla fikirlerinin değişmiş olması da mümkündür.

Zaten daha sonraki yıllarda yazılmış olan “Çingene” isimli hikayesine baktığımız zaman ilk fikrinin de değiştiğini görürüz.

“- Aziz üstadım. ‘Ağaç yaş iken eğilir’ derler ki vakıa düruptandır. Lakin terakkiyat-ı sanaiye kuru ağacı da ıslatıp ateşe göstermek suretiyle eğmek, bükme imkanı bulmuştur. Hele istim ile ısıtıldıktan sonra en kalın direkler bile eğiliyor. Ağacın terbiyesi hususundaki terakkiye mütenasip olarak bir de terbiye-i insaniye terakkisi tasavvur olunur ise o zaman yalnız ‘Ağaç yaş iken eğilir’ demekle iktifa etmeyiz, ‘Her ağaç her zaman eğilebilir’ diye terbiye hususundaki kudretimizle iftihar ederiz.”²¹⁵

İdeal ahlakın unsuru olan din, terbiyenin yapılabilmesinde en önemli etkidir. Yazar, “İki Hudakar” hikayesinde Avrupalıların merhametsizliğini, vahşiliğini;

---

²¹³ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, Haz. Nuri Sağlam, Kazım Yetiş, M. Fatih Andi, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 80.

²¹⁴ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 176.

²¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, s. 455.

onların Tanrı'nın karşısında boyun eğmeyen, aman dilemeyen, onun gücü ve kudreti karşısında kendi beşeri aczini his ve itiraf etmeyen yaşamlarına bağlar.²¹⁶

“İbadet şekilleri, zikir fikir de böyledir. Bunları saçma zanneden gençlerin, gerçekte bu zanları saçmadır. Alemlerin rabbi olan Allah'ın manevi huzurunda saygıyla durup, gereğince yüzümüzü yerlere sürerek gösterdiğimiz alçalma ve alçak gönüllülük, işte tamamen kötü ve azgın nefsimizin inadına davranma hükmünü alacak bir terbiyedir.”²¹⁷

Ahmet Mithat, insanın nefisini mağlup edebilmesi için İslam'ın farz kıldığı orucun, bilime ve hikmete çok uygun olduğunu söyler. Riyazet ehlinin fizyolojik hasletlerini artırıp, nefisini azdırmamak için yaptığı bu isteğe bağlı perhizi, İslam kısmen bütün Müslümanlar için zorunlu kılmıştır. Bir terbiye metodu olarak oruç, insanın günde yedi sekiz saat açlığın mahkumu olarak nefis mücahedesinde güç kazanmasını sağlar.²¹⁸

1.G. Batıl İnançlar

Yüzyıllar boyunca insanlar, mantığa ve bilime aykırı bazı olaylardan korkmuşlar ve bu tür olaylara yine akla uygun olmayan çözümler bulmaya çalışmışlardır. Halkın büyük bir kısmı tarafından kabul görmüş doğaüstü olaylara, kehanetlere, akıl ve mantık dışı bu olaylara batıl inanç denir. Bunlar görünemeyen ve akıl ile çözülemeyen olaylar olduğu ve halkın çoğunluğu tarafından inanıldığı için bilinç altına çabuk yerleşir. Batıl inançlar daha çok din kisvesi altında karşımıza çıkar. Çünkü din duygusu da, inananlar üzerinde bazı gizemli, beş duyuyula algılanamayan olay ve varlıklara inanmayı emreder ve bu inançları sonucunda insanlara ceza yada mükafat vaad eder.²¹⁹

---

²¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *İki Hud'akar*, s. 708.

²¹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, Felsefe Metinleri, Sad. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Babil Y., 1. baskı, Erzurum, 2002, s. 97-98.

²¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 98.

²¹⁹ İsmail Su, “Batıl İnanç”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 381.

Bütün toplumlarda, bağılı oldukları dinin arasına karışmış hurafeler olduğu gibi, İslam dinine bağılı insanlar arasında da bazı batıl inançlar yaygınlık kazanmıştır. Bunların başında da büyü ve büyüğü bozmak için sunulan çözümler gelir. Ahmet Mithat Efendi, “Eyvah” isimli tiyatro oyununda, halkın, büyü bozmak için evi tutsülemek, evin kapısının üstüne tavşan başı asmak²²⁰; “Açıkbaş” isimli oyununda da iki sevgiliyi ayırmak için şirinlik muskası yapmak²²¹ gibi batıl inançlardan medet umduğunu ve bunların ne kadar boş ve tehlikeli işler olduğuna değinir. Yazar, bunlarla alay etmekle birlikte, halkın geneline yayılmış bu fikirlerin, başta çocuk gelişimi, evlilik hayatı olmak üzere bir çok alanda tehlikeli sonuçlar doğurduğunu söyler. Bu tür inançlar sayesinde bazı uyanık kimseler insanları kandırarak kendilerine menfaat sağlamaktadır. Hatta halk arasındaki tabirle cinci hocalar denilen bu kimseler, cahil insanların dini duygularını istismar ederek onların hem parasına hem de namusuna musallat olmuşlardır.

“FETTAN EFENDİ- (Yalnız) Bereket versin ki İstanbul'dayız. İstanbul gibi pek çabuk, pek kolay şöhret olunur bir memlekette bulunmamış olsak, ahali hocaya, cinciye inanmasa bu mümkün olur muydu?”²²²

Ahmet Mithat'ın bir tiyatro oyununda geçen bu sözleri, sevdiği kıza sahip olabilmek için cinci hoca kılığına girerek kızın ailesini kandıran bir genç söyler. Ahmet Mithat, bu oyunuyla İstanbul'da cinci hocalara ne kadar rağbet olduğunu alaycı bir anlatımla gösterir.

Fakat bu türden batıl inançlar sadece İstanbul'un cahil halkına yada bilim ve teknoloji açısından Batı'nın gerisinde kalmış doğu milletlerine has değildir. Avrupa'da da bu tür efsunlara, tılsımlara inananların sayısı yüzde seksenleri bulmaktadır. Ahmet Mithat, kolay inanılıp çok zor bozulan bu itikadın tarihte şöhret

---

²²⁰ Ahmet Mithat Efendi, Eyvah, *Bütün Oyunları*, Haz. İnci Enginün, Dergah Y., 1. baskı, İstanbul, 1998, s. 59.

²²¹ Ahmet Mithat Efendi, Açıkbaş, *Bütün Oyunları*, Haz. İnci Enginün, Dergah Y., 1. baskı, İstanbul, 1998, s. 93.

²²² Ahmet Mithat Efendi, Açıkbaş, *Bütün Oyunları*, s. 120.

bulmuş Napolyon gibi insanlarda da var olduğunu söyler.²²³ Avrupa’da en yaygın olan batıl inanç ise, 13 sayısının uğursuz olduğudur.

“Frenkler bu on üç adedini mes’um addederler...İhtimal dünyada bazı kavimler vardır ki on üç adedini pek mesut olmak üzere itikat eylesinler. Bu adedin şeametinden korkanlar o şeamete düşer veyahut mesudiyetinden ümitvar bulunanlar o mesudiyete nail olurlarsa herhalde tesiri adette bulmayıp kendi itikatlarında bulmaları doğru olur.”²²⁴

Ahmet Mithat, batıl itikadlar konusunda örneklerini genelde Batı’dan verir. Bu durumun başat sebepleri Batı’nın dini ve bilimidir. Çünkü Avrupa’da bir çok erkek ve kadın sihirbaz diye ateşlerde yakılmış, idam edilmiştir. Ahmet Mithat’a göre bu olay, en büyük batıl itikat olan sihrin daha da artmasına sebep olmuştur.²²⁵ Ayrıca Hristiyanlığın insanların kalbini tatmin edememesi sebebiyle, Avrupalılar kendi mitolojilerini teşkil eden hurafelerden kopamamışlardır. Halbuki yazara göre bu mitolojiler bütün milletlerin geçmişlerinde vardır. Fakat İslamiyet’in gelmesiyle Müslüman olan toplumlar, mitolojiye artık ihtiyaç hissetmemişler ve kendi mitolojilerini unutmuşlardır.²²⁶

Ahmet Mithat, “Hayret” isimli romanında da hokkabazların hipnoz yoluyla insanları uyutup, hiç okuma yazma bilmeyen bir kişiye bile ervah-ı gaibe sayesinde bütün kitapları okutabildiği olayını küçümser ve bu hokkabazlığın batıda bir mezhebi cedide halini aldığını söyler.²²⁷ Bunun sebebi ise Batı’nın sahip olduğu bilimdir. Fennin bazı gizli bilgileriyle hokkabazlar cahil insanları kandırmaktadır.²²⁸

---

²²³ Ahmet Mithat Efendi, *Çengi*, Haz. Erol Ülgen, Fatih Andı, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 9.

²²⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, s. 443.

²²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 47.

²²⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 316.

²²⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Hayret*, s. 96-105.

²²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Hayret*, s. 95.

1.H. Ahiret-Kader-Ölüm-Tevekkül

Ahiret hayatı, ölüm, kader, tevekkül gibi din bilimleri içerisinde giren konular, bireyin ruh dünyasını devamlı olarak meşgul ettiği ve onun davranışlarına önemli ölçüde yön verdiği için ilahiyat ve insan bilimleri arasında bir yerde bulunan din psikolojisi, din sosyolojisi gibi bilim dallarının da inceleme alanına girmiştir.

İnsanın kaderi üzerindeki söz hakkı, ölümden sonra ki hayatın nasıl olacağı, vb. meseleleri temel İslami bilimciler nakli ve mantıki bilgiler ile açıklamaya ve ispatlamaya çalışırken, Ahmet Mithat konuya daha faydacı bir şekilde yaklaşır. Tecrübe imkanı bulunmayan bu meseleler daha çok bireylere psikolojik destek sağlamak, ahlaki dejenerasyonu engellemek, birlik ve beraberliği sağlamak gibi amaçlarla kullanılmıştır.²²⁹ Ahmet Mithat öncelikle, Avrupa'nın İslam'daki kader ve tevekkül anlayışına yönelttiği eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır:

“İslamiyete dair nakıs malumat almış bulunan Avrupalılar ehl-i İslamın her nefes de yad-ı ismi celal ile umuru ve hususatı dünyeviyelerince tevfiyat-ı sübhaniyeye tevekkülü tam göstermelerinden dolayı zannederlerki Müslüman olanlar hiçbir iş görmeyip kuvveti la yemuta miskinane kanaatle her şeyi yalnız hak tealadan beklerler. İşte kaza ve kadere iman ile beraber ehli İslamın sarfı mesaiyi makdureye mecburiyetlerini beyan etmesi bu zanna karşı bir cevabı savaptır.”²³⁰

Yazarın takdir ile tedbir arasında bir kader anlayışı vardır. Fakat Allah'ın takdiri insanın tedbirinin çok üzerindedir. İnsan sadece hayatını bir düzene sokmak üzere çalışır.²³¹ Ahmet Mithat'a göre bu anlayış, insanı karşılaştığı güçlüklerle ve belalara karşı daha dirençli hale getirir. Kişiyi umutsuzluğa düşmekten kurtarır.²³²

---

²²⁹ Mesela bkz., Ahmet Mithat Efendi, *Eski Mektuplar*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 11; *Esrar-ı Cinayet*, Haz. Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 221.

²³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 71-72.

²³¹ Ahmet Mithat Efendi, *Yeyüzünde Bir Melek*, s. 43.

²³² Ahmet Mithat Efendi, *Ana-Kız*, s. 826.

Ahmet Mithat'ın romanları içerisinde ölüm ve ahiret temalarına da rastlarız. Ona göre ölüm bir son değil, aksine bir başlangıçtır. Ayrıca ölümün madden ve manen bir çok faydaları vardır. Ölüm maddeten gereklidir, çünkü uzun yıllar boyunca kullanıla kullanıla yıpranan vücut artık insanı taşıyamaz hale gelir ve hayatını rezil bir hale getirir. Manen dahi lazımdır, çünkü eskiler ölmedikçe yeni dünyaya gelenlere yer açılmaz.²³³ Zaten Avrupa gibi sağlık hizmetlerinde ilerlemiş ülkelerde vefat edenlerin sayısı doğanların sayısından çok az olmasıyla beraber nüfus o kadar artmıştır ki, Avrupa nüfusu o kıtaya sığamayacak kadar çoğalmıştır.²³⁴

Ahmet Mithat Efendi, ölümü insanları kötülük yapmaktan frenleyen bir araç olarak görür. İnsan ölmeden önce kendisini bir ölü gibi düşünüp hatalarını düzeltmeye çalışmalıdır. Çünkü gerçekten öldükten sonra pişmanlığın bir anlamı yoktur.²³⁵

Ölüm sonrasında ise ahiret hayatı başlar. Ahmet Mithat'ın ahiret alemine inancı tamdır.²³⁶ Ahiret bizim bu dünyadaki imtihanımızın bir delilidir. Dünyadaki mevki ve rütbelerin geçici ve güvenilemeyecek şeyler olduğunu söyleyen yazar, bu vesileyle devlet idarecilerine de seslenir.²³⁷

1.1. Tesettür

Genel olarak doğu ahlak telakkisinde, özelde ise İslam ahlakında, kadının iffeti ile örtünme arasında yakın bir ilgi kurulmuştur. Haya ve hicap kelimelerinin maddi olarak perde, manevi olarak da örtünme manasına gelmesi bu iki kavramın birbiriyle beraber düşünülmüş olduğunu gösterir.²³⁸ Batı, tesettürü doğulu kadının özgürlüğüne bir mani olarak görür. Ahmet Mithat ise, İslamın bir emri olan örtünmeyi müdafaa eder. Çünkü örtünme sadece İslam'a yada şark milletlerine mahsus bir uygulama değildir.

²³³ Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 52.

²³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 58.

²³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Hasan Mellah*, s. 433.

²³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Schopenhauer'ın Yeni Hikmeti*, s. 63.

²³⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Esrar-ı Cinayet*, Haz. Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 221.

²³⁸ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 169.

“Ezcümle Rahibelerin cümlesi mesturedirler. Zira kaffesi saçlarını keserek veyahud bir takiye ile setr ederek üzerine dahi türlü örtüler ilavesiyle kadın kısmının en büyük ziyneti olan saçlarını göstermezler.”²³⁹

“Hz. Meryem’in resmi her kilisede vardır. Hz. muşaru aleyhanın başı örtülü adeta mesture olarak yapılır. Bu ise işte sadr-ı Nasraniyette dahi kadınların mesturiyetinden kalma bir şeydir ki bundan büyük bir calibi ehemmiyet bir hal olamaz.”²⁴⁰

Ahmet Mithat Efendi’ye göre örtünme kadının özgürlüğünü kısıtlamaz. Onun romanlarında öne çıkmış kadın karakterler, belirli bir sınırı aşmadan erkeklerle görüşürler. Kadının açılması Avrupa’dan gelen alafranga adetler sonucu olmuştur. Yoksa İstanbul’da yaşayan Avrupalı kavimlerin geneli Müslüman kadınlar gibi tesettüre riayet etmekteydiler.

“... Bir zaman İstanbulda Rum ve Yahudi nisvanın dahi mestur oldukları o kavimler nezdinde de münkir değildir. Alafranga olmaya Rumlar en erken başlamış ve Yahudiler ve Ermeniler onlara nispetle teehür eylemişlerdir. Halbuki bir de Diyarbekir ve Bağdad gibi yerlere gider iseniz görürsünüz ki Hristiyan ve Yahudi nisvanı dahi aynıyle nisvanı İslam gibi çarşaflara bürünürler ve yüzlerine peçe koyarlar. Eğer istitar ve inkişaf meselesi İslama mahsus bir mesele olsaydı bu akvamı gayrı müsliminin nisvanı dahi böyle mestur olmalı mıydı?”²⁴¹

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi, tesettürü İslam’ın bir emri olarak değil batılı ve doğulu kavimlerin bir adeti olarak ele alır. Bundaki amaç ise Hristiyanlığın kadına verdiği özgürlüğün, İslam’a göre daha üstün olduğu yönündeki anlayışı çürütmektir. Çünkü batılı kadının açılması Hristiyanlık sonucu olmamıştır.²⁴²

---

²³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 126.

²⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 127.

²⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 125- 126.

²⁴² Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 89.

2. AİLE VE DİN

Aile, din kurumu gibi bütün toplumlarda rastlanan temel bir sosyal üitedir. Modern antropolojiye göre aile; mevcut en küçük ve bütün insan toplulukları ve kültür ve medeniyetin her safhasında hazır olan temel bir sosyal birimdir. Öte yandan aile; biyolojik, hukuki, ahlaki, ekonomik, kültürel ve dini bağlarla birbirine bağlıdır. Bütün ilkel ve politeist halk dinlerinde aile bağı, her şeyden önce kutsal bir temele dayanmaktadır. Aile birliği, bu dini önemini, başta İslam olmak üzere, bütün semavi ve evrensel dinlerde korumuştur.²⁴³

Ailenin dini ve toplumsal fonksiyonlarında zamanla değişiklikler ortaya çıktığı gibi, aile şekillerinin de çeşitli devirler, toplumlar, yerler ve kültürlere göre değiştiği ve bu durumun ailenin dini ve sosyal yaşayışı üzerinde etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma göre aile sosyolojisinin iki ana meselesinin din sosyolojisi ile yakından ilgisi olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, aile grubunun boyutu, ikincisi de aile grubunda hakimiyetin babada veya annede toplanmış bulunmasıdır.²⁴⁴

2.A. Osmanlı Ailesi

Osmanlı ailesi, söz hakkının evin en yaşlı erkeğinin olduğu geniş, ataerkil yapıda bir aileydi. Kararların alınmasından, çocukların velayetine kadar tüm haklar babanın yada onun yokluğunda ailenin büyüğü başka bir erkeğin elindeydi. Eşlerin seçiminden, evlenme biçimine, çocukların yetiştirilmesinden eğitime kadar her şey kadın-erkek ayrımı temeline oturtulmuştu.²⁴⁵

Fakat Ziya Gökalp'e göre Türk aile yapısını "pederşahi aile" olarak görmek yanlıştır. Çünkü Türk ailesinde aile reisi sulta hakkına sahip değildir. Sadece velayet hakkına sahiptir. Çocuklar ve kadınlar da büyük haklara sahiptir. Bu tür aile yapısına da "pederi aile" denir ve Germenlerle Türklere mahsustur.²⁴⁶

---

²⁴³ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 239-240.

²⁴⁴ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 240.

²⁴⁵ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Melis Y., 2. baskı, 1996, İstanbul, s. 185.

²⁴⁶ Erkal, *Sosyoloji*, s. 97.

Şahsi hürriyet fikrini hemen her düşüncesinin merkezine oturtan Ahmet Mithat, aileyi oluşturan bireylerin, bağlı buldukları bu müesseseye karşı sorumlulukları olduğunu belirtmekle beraber, her ferdin neticede kendi hayatını yaşama ve çocuklar için –en azından belli bir yaştan sonra- kendi kararlarını verebilme hakkı olduğu inancındadır.²⁴⁷

Anne ve babanın, Osmanlı ailesi için daha gerçekçi bir ifadeyle babanın asli görevi çocuğunun terbiyesidir. Babalık vazifesini üstlenen bir erkek, bunun gereklerini de yerine getirebilmelidir. Bu onun aynı zamanda topluma karşı bir görevidir.²⁴⁸

Fakat o dönem aile reislerinde maalesef bunun tersi görülmektedir. Bireyin kişilik gelişimin en önemli evreleri olarak kabul edilen 0-6 yaş aralarında çocuklar, çocuk ile fazla yüz göz olunmamalı gibi yanlış bir anlayışla kendi başlarına terk edilmektedir. Artık kendi sosyal çevresini oluşturacağı ve kendi hayatını yaşayacağı dönemde ise, aile reisleri geç kaldıklarının farkında olamayarak çocuklarıyla ilgilenmeye başlarlar.²⁴⁹

“Demir Bey Yahut İnkışafı Esrar” isimli romanında Ahmet Mithat, baba-çocuk ilişkisinin nasıl olması gerektiğini gösterir. Demir Bey, oğlu Mustafa Kamerüddin ile küçük yaşlarından itibaren ilgilenmeye başlar. Onun bugünün bir çocuğu, yarının ise bir yetişkini olduğunun farkındadır. Ondan ne fazlasını bekler, ne de ihtiyacı olan eğitimi esirger.²⁵⁰

Ahmet Mithat bu konuda bir örnekte kendi hayatından verir. O’da kardeşi Cevdet’i bir gün kendi hayatını yaşayacak bir birey olarak görür ve içerisinde kalan bastırılmış hevesler yüzünden hataya düşmemesi için lazım gelen dünyalık zevkleri

---

²⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Y., 1. baskı, İstanbul, 2004, s. 108.

²⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey Yahut İnkışaf-ı Esrar*, Haz. Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, T.D.K.Y., Ankara, 2002, s.32.

²⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey Yahut İnkışaf-ı Esrar*, s. 32.

²⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey Yahut İnkışafı Esrar*, s. 61.

belli ölçülerde ona kendi eliyle verir. Bunlar, Ahmet Mithat'ın yaşadığı dönem için gerçekten çok nadir rastlanabilecek, devrim niteliğinde bir terbiye tarzıdır.

“... kardeşimiz Cevdet'e gençliğin her icabatını kendi elimizle ve kendi nezaret-i mahsusamız altında olarak icra ettirdiğimiz, yani gözünü doyurduğumuz cihetle şimdi yirmi bir yaşında olduğu halde pekala, pek sadık bir aileye babası olmuştur. Halbuki vakt-i şebabını mahrumiyet-i külliye ile imrar eden sair bir takım gençlerin vücudu inkar olunamaz ki gençliğin levazımına ancak yirmi bir yaşından sonra başlamışlardır. Hatta yirmi birde, yirmi beşte, otuzda, kırkta hep o mahrumiyet devam eder ise, ellisinden sonra olsun bu mecnunluğa heves edeceğini hiçbir akıl inkar edemez.”²⁵¹

Fakat Ahmet Mithat'ın çocuk yetiştirilmesinde gösterdiği bu hoşgörü ve özgürlük daha çok erkeklere mahsustur. Çünkü erkekler kırk yaşından sonra dahi kendi hayatlarını bir düzene koyabilirler. Gençlikte yaşananlar erkek için bir olgunlaşma vesilesidir.²⁵² Fakat kızlar için aynı şeyi söyleyemeyiz. Çünkü aynı durum kızlar açısından bir felaket sebebidir. Naturalist bir tarzda yazdığı “Müşahedat” isimli romanında Agavni yetimhaneden ayrılıp hürriyetini kazandıktan sonra annesinden kalan servetle yaşadığı özgür günleri arkadaşlarına anlatmak bile istemez.

“Ağavni-... O günden bed' ile istihsal etmiş olduğum hürriyetten memnun kalamadım da ondan. O maişet-i ahraraneyi düşündükçe hala tüylerim ürperiyor da ondan. Kendimi o halde görüyorum zannı bile beni kendimden tenfir ediyor, iğrendiriyor da onun için.”²⁵³

Daha öncede belirttiğimiz gibi insanların yaşam felsefelerinin oluşumunda, gösterdikleri davranış biçimlerinde ailenin rolü büyüktür. İleride üzerinde daha sık duracağımız “Jön Türk” isimli romanda, alafranga bir hayat tarzıyla yetişen Ceylan'ın, bulunduğu toplumun değerlerine nasıl olurda bu derece yabancı olarak

---

²⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 407.

²⁵² Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 407.

²⁵³ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 127.

yetiştği meselesi sorgulanmaktadır ve bunun sebebi olarak yetişmiş olduğu aile muhiti gösterilmektedir. O'nun bu kadar tehlikeli bir kız olmasından sonra Nurullah'ın ablası Züleyha'nın, romanın kahramanı Nurullah'a 'Bundan dolayı kabahat kimlerde olduğunu aryalım mı?' sorusu üzerine Nurullah:

“-Hayır! Ona hacet yok. Kabahat içinde bulunduğu muhittedir. Bir kere bir eski perende-bazın kızı. Frenkçe olsa bir tiyatro aktiristinın kızı derdim.

-Yok! Sezayidil'i o kadar itham etme. O da hoppadır, zırzoptur ama namus cihetinden hiçbir diyecek bulunamaz.

-İtham etmiyorum. Sonra o babasının dairesi, oradaki elli altmış cariyeler. Dört beş Fransız karısı...”²⁵⁴

Osmanlı ailesi konusunda özellikle Avrupalılar tarafından eleştirilmiş başka bir mevzuda evlerin harem daireleridir. Harem, “korunan, mukaddes ve muhterem olan şey ve yer” anlamına gelmektedir. İslam aleminde kadınların ikamet ettikleri ve yabancı erkeklerin girmesi yasak olan evlere de harem adı verilmektedir. Harem, ev reisinin eşleri, cariyeleri ve çocuklarıyla yaşadığı yer demektir. Haremler, kadınların erkeklerle karşılaşmadan rahatça günlük hayatlarını sürdürebilmeleri için düzenlenmiştir.²⁵⁵

Gerçi ailenin yaşadığı ev, bazı ilkel, yerli ve politeist dinlerde de dini bir önem arz etmektedir. Zira, aile üyelerinin oturduğu ev, aynı zamanda dini ayin ve törenlerin yapıldığı, kurbanların kesildiği ve hatta bazen aile büyüklerinin gömüldüğü yer olmaktadır.²⁵⁶ Örneğin Çin'de daha önceleri atalara saygı inancı vardı. Her aile ata ruhlarını koruyucu olarak görür ve evinin güneybatı kısmında onlar için bir yer ayırırdı. Evlerde, ataların isimlerinin özel bir tarzda yazılmış olduğu levhalar bulunurdu. Aile reisi, evin ana salonunda veya atalar için ayrılmış yerdeki bu levhaların önünde onlara yiyecek, tütsü gibi şeyler sunardı.²⁵⁷

---

²⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, 151.

²⁵⁵ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, Bilge Y., 1. baskı, İstanbul, 2003, s. 31.

²⁵⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 241.

²⁵⁷ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, 4. baskı, Ankara, 2002, s. 58.

Osmanlı ailesinin yaşadığı evler ise, tamamen mahremiyet anlayışı üzerine bina edilmiş yerlerdir. Bu halde bile Avrupalı bir takım yazarlar, harem dairelerini her türlü ahlaksızlığın yaşandığı zevk ve eğlence mekanları olarak tasvir etmişlerdir. Fakat yazara göre bunların tamamı uydurmadır. Çünkü Türkler bile diğer ailelerin harem dairelerine giremedikleri halde, bu yazarların oralara girebilmeleri mümkün değildir. Ayrıca yazılarında bahsettikleri içkili alemler yapmak islamiyette yasaklanmışken bunların haremlerde yapılması mümkün değildir.²⁵⁸

Ahmet Mithat Efendi, “İstibşar” isimli eserinde, İslam’a bağlanılmak istenilen bu adetin, eski Avrupalı milletlerde de görüldüğünü, Müslümanlardaki ev haremine benzer eski Yunan ve Roma’da kadınlara mahsus dairelerin ve o zamandan kalma adet olarak Avrupa’da madamların ayrı dairelerinin olduğu ve buralara erkeklerin giremediğini söyler.²⁵⁹

2.B. Kadın

Osmanlı sosyal hayatında kadın ve erkeğin uğraş alanları farklı idi. Bazı istisnalar haricinde kadınlar kendi hanelerinin içerisinde, ev idaresiyle ve çocuklarının yetiştirilmesiyle ilgilenirler idi. Evin geçimini sağlamak ise erkeğe aitti. Osmanlı ailesinin bu görüntüsü Avrupa’da yanlış bir telakkiye sebebiyet vermiştir. Onlara göre Osmanlı-İslam toplumunda kadın ikinci planda kalmakta hatta hiçbir değere sahip olmamaktadır. Kadın sadece erkeğin zevklerini tatmin için bir değer taşımakta, bir süre sonra ise bu değerini de kaybetmekte ve bir köşeye atılmaktadır. Hatta kadın cennete dahi giremeyecektir.²⁶⁰

Fakat bu anlayış yanlıştır. Çünkü Ahmet Mithat’a göre kadına asıl değerini veren şey; giydiği elbiseler, taktığı ziynetler yada süslü görüntüsü değil, toplumun düzen ve huzurunun garantisi olan aile ocağına sahip çıkabilmesi, bunun için dış görüntüsüne bakmadan yarı aç, yarı giyinmiş bir vaziyette de olsa çalışabilmesidir.

²⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 90.

²⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 129.

²⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 78.

Kadının rahat yaşamak adına bir erkeğin metresi olması, kadınlığa yapılacak en büyük hakarettir.²⁶¹

Gerçekte Avrupa kadını, Osmanlı kadınının kazandığı şan, değer ve haklar karşısında ona nazaran daha düşük bir mevkiye sahiptir. Ahmet Mithat, Avrupalı kadınlara gösterilen ilgiyi samimi bulmaz. Çünkü bu iltifatların altında kadının sahip olduğu servet, asalet, güzellik gibi gerekçeler yatmaktadır. Bunların kaybolması yada eksilmesiyle, kendilerinin değeri de azalmakta ve bunun neticesinde o kadınlar büyük acılar çekmektedir. Sebep ve sonuçlarını ortaya koyarak Avrupalı kadının cemiyetteki durumuna realist bir açıdan bakan Ahmet Mithat, Osmanlı kadının sahte hürmet ve riayetleri kadınlık şanına uygun bulamayacağını söyler.²⁶²

Bir dilde ortaya çıkmış kavram ve deyimler, o toplumun yaşam şekilleri, hakiki halleri üzerine bize önemli bilgiler verir. Ahmet Mithat da bundan faydalanarak, aslında Avrupalı kadının toplum içerisinde ikinci planda kaldığını, o dönemde kadınlara baba ve kocalarının isimleriyle hitap edilmesi adetiyle ispatlamaya çalışır ve “kadının ismi bile yoktur” ifadeleriyle Avrupa medeniyetinin bu halini küçümser.

“Bizim medeniyet-i İslamiyemizde bir kadın bıdaından maada her hukukuna malik olduğu halde hiçbirisine layık görülmeyle erkeğin keyfine tabi kalması nasıl inanılmayacak bir hal ise Avrupa medeniyetince dahi kadının bir ihtiram-ı tam içinde tutulduğu görülmekte iken hakikat-i halde hemen hiçbir hakka malik olmaması bu derecelerde inanılmayacak olan ahvaldendir. Mesela Mehmet Efendinin bir kızı olur. Kız oldukça adı ‘Matmazel Mehmet’ olur. Ahmet Efendi’ye tezvic olduğu zaman babasının ismi zail olarak ‘Madam Ahmet’ olur. Vakıa onun Fatma gibi bir ismi de vardır. Ancak ‘küçük isim’ denilen o isim ile kendisini ancak en yakın akrabası çağırabilirler. Asıl ismi kocaya varmakla kaybettiği baba isminden sonra bir de koca ismidir. Demek ki kadının ismi bile yoktur.”²⁶³

²⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 137.

²⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzad*, s. 155.

²⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 74.

2.B.1. Feminizm

Kadının özgürlük arayışı XIX. yüzyılda Avrupa da hızını artırmış ve bu hareket daha sistemli bir hal almıştır. Feminizm adı verilen bu hak arayışı, eğitimden siyasete birçok alanda batıyı model almaya başlayan Osmanlıya da doğal olarak sirayet etmiştir. Osmanlı muâşeretine pek uymayan bu akım, yeni neslin ait oldukları kültürle çatışmalarına ve toplumdan uzaklaşmalarına neden olmuştur. Feminizm taraftarlarının davranışları, gelenekçi kesim tarafından sapkınlık olarak görülürken, diğer tarafta, gelenekçileri geri kafalılıkla suçlamış ve toplumda bir kültür çatışması meydana gelmiştir.²⁶⁴

Her zaman için kadınları savunan bir fikir içerisinde gördüğümüz Ahmet Mithat, feminizm konusunda daha ihtiyatlı olmaktadır. Çünkü, tabiatla bile bir güç dengesi vardır. Bu dengeye dikkat edilmeden hareket edilecek olursa, zararı yine güçsüzler görecektir. Bu konuda Ahmet Mithat, yine Avrupa'dan ithal Naturalist-Pozitivist felsefenin yöntemiyle tabiatın deliller getirerek, feminizmin ne kadar tehlikeli sonuçlara yol açabileceğini ispatlamaktadır.

“Her şey de ifrat da fenadır, tefrit de! Kızları esen yellerden esirgemek gayretiyle kafesler derununda kanarya kuşu gibi yetiştirmek de tehlikelidir, bir hürriyet-i tabiiye ile başıboş gezen sakalar, isketeler, ispinozlar gibi bırakmak da. Bu serbesti-i tabii halinde gezip yaşayan kuşlarda vakıa güna-gün tehlikeye maruzdurlar. Kendilerinden daha kuvvetliler elinde zebun ve mahkur kalırlar. Fakat kafesteki kanarya bir an için kapısını açık bulurda karşıdaki ağacın dalına kadar gidip konar ise en aciz, en miskin kuşların taarruzundan bile kendisini müdafaa edemez. Şu kadar ki kanaryamıza idman vereceğiz, kendi kendisine muktedir olmak için cesaretlendireceğiz diye mevzuıyyet-i asliye ve tabiiyyesinden çıkaracak olursak vakıa bir zamana kadar bu sevimli kanaryayı bir atmaca olmuş zann-ı batılına düşer isek de o her halde nazik bir kanarya olmak tabiatından harice çıkamamış olduğundan, ‘ben bir atmacam’ cesaretiyle saldırdığı kuşlar pençesinde yine

---

²⁶⁴ Bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 51.

mahkur olur ve böyle istidad-ı tabiisi haricine çıkmış olmak gayretiyle saldırdığı için duçar olduğu felaketine acıyanlardan ziyade gülenler hak kazanır.”²⁶⁵

Ahmet Mithat bu örneği kadınların hem madden hem manen erkeklere nazaran daha zayıf olduğunun fennen ispatlanmış olduğu düşüncesi üzerine söyler. Her ne kadar bazı kadınların erkeklerden daha üstün özellikleri olduğu görülmüşse de bunlar istisnadırlar ve yaratılış kanununu değiştiremez.²⁶⁶

Ahmet Mithat feminizmi, Avrupa da bu zamana kadar kadına değer verilmemiş olmasının bir örneği olarak sunar. Çünkü iddia edildiği gibi Batı’da kadının yeri Osmanlı’dakine göre daha üstün olsaydı, böyle bir akım Avrupa’da çıkmazdı.²⁶⁷

“Jön Türk” romanında da kadının özgürlüğü ve kadın-erkek eşitliği temaları işlenir. Romanın kadın kahramanlarından Ceylan, feminist bir karakter olarak karşımıza çıkar. Ceylan, Avrupa kültürüyle yetişmiş, feminizm üzerine Batı’da yazılmış bütün gazete ve dergileri okumuş ve okuduğu her şeyi de bizzat uygulamaya çalışmıştır. Fakat kendi toplumunun dini ve milli değerlerine yabancı kalmıştır. Onun kadın ve erkek eşitliği üzerine fikirleri karşısında, çevresinde ki diğer kadınlar bir tarafa, hem dini hem de modern ilimleri öğrenmiş olan Nurullah bile zor durabilmektedir. Ceylan Avrupa’nın bu yeni felsefesinde o kadar marjinal bir noktaya varmıştır ki Avrupalı kızlar dahi “Aman bu Türk kıızı ne başı açık şey! Ne cür’etli şey! Bu kız değil adeta bir delikanlı. Hem de cür’etini ser-bazlık derecelerine vardırılmış en tehlikeli bir delikanlı” diye Ceylan’ın yanından kaçarlardı.²⁶⁸

Ceylan’ın feminist tavırları Nurullah’ı da korkutmaktadır. Çünkü, Nurullah gerek hocası Hafız Mehmet Efendi ile yaptığı sohbetler gerekse Avrupa kitaplarından aldığı bilgiler sonucu zihninde feminizmin İslam’a uygun bir şeklini

---

²⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 53.

²⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Haydut Montari*, Haz. Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 118.

²⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 73.

²⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 53

oluşturmuştur. Feminizmin Avrupa’da uygulanan şeklinin ise Osmanlı toplumu için büyük felaketlere yol açacağını düşünmüştür.²⁶⁹

Osmanlı’nın ve Avrupalı toplumların ahlaki ve sosyal değerleri arasındaki farklılıkların her zaman için bilincinde olan Nurullah, Avrupa örneğini vererek Ceylan’ı ikna etmek ister.²⁷⁰ Ahmet Mithat burada feminizmin henüz doğduğu yer olan Avrupa ve Amerika’da bile çoğunlukça kabul görmediğine dikkat çekmek ister. Batı karşısında aşırı bir kültür transferine maruz kalan Osmanlı, Batı’yı gerçekten tanıyamamanın asıl sıkıntısını burada çekmektedir. Eserlerinin özellikle romanlarının ana gayesi gerçek Batı’yı tanıtmak olan Ahmet Mithat, Avrupa halkının olaylara yaklaşımda farklı yöntemlere sahip olan kısımlara ayrıldığını söyler. Örneğin “muhafazakarlar” diye bir sınıf vardır ki; bu sınıfa mensup olanlar dinde ve siyasette yeniliğe kapalı olup, eskinin aynen devam ettirilmesi düşüncesindedirler. Bu sebeple Avrupa’dan gelen her düşüncüyü tüm Avrupa’ya mal etmek doğru bir düşünce değildir.²⁷¹

Aynı romanda feminizmin bir neticesi olan “mariage liber” yani serbest evlilik fikrine karşı çıkılır. Ceylan’ın serbest bir cinsel hayat sürme düşüncesi Nurullah’a göre doğru değildir. Çünkü bu bizim muaşeretlerimize uymaz. Ayrıca Avrupa’ya baktığımız zaman bu tür izdivaçlar adi familyalar nezdinde olup, medeni seviyesi yüksek ailelerde veliler izin vermedikçe yada yanlarında aileden biri olmadıkça bir kız nişanlısıyla bile görüşemez. Avrupa gazetelelerinde mariage liber usulüyle yapılan evliliklerin uzun sürmediği ve bu evliliklerden daha çok kadınların zararlı çıktığı yazılmaktadır.²⁷² Ceylan’a göre ise bu yanlıştır ve kadın, kadınlığını rahat bir şekilde yaşamalıdır. Çünkü zaman bunu gerektirmektedir.²⁷³

Zihninde İslam’i bir feminizm oluşturan Nurullah’ın anlayışlı ve ileri görüşlü ablası Zeliha Hanım da Ceylan’ın Osmanlı toplumuna uymayan aşırı feminist fikirlerine karşı olmakla beraber, artık bu toplumdaki kadınların mevcut yaşam

---

²⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 127

²⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 51.

²⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeretini Yahut Alafranga*, s. 85-87.

²⁷² Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 56.

²⁷³ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 49.

şekillerinden pek de mutlu olmadığını söyler. Romanlarında evdeki harem odalarından hiçte şikayetçi görünmeyen Ahmet Mithat, zamanla toplumda meydana gelecek değişmelerin farkındadır ve bu düzenin faydaları göz ardı edilerek batılı felsefeler karşısında yenik olarak tamamen yıkılması yerine bir tadilata gidilmesi taraftarıdır.²⁷⁴

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ahmet Mithat kadınların bir çok haklarının çiğnendiğini kabul etmekle beraber, onların fizyolojik durumlarını ve toplumsal şartları dikkate almadan, sınırları konulmamış bir özgürlüğe sahip olma çabasına girişmelerinin büyük felaketler getireceğini düşünür.

2.B.2. Fuhuş

Ahmet Mithat, günümüz medeni toplumlarının bir hastalığı olarak gördüğü fuhuşu, kadınların asli ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına yaptıkları bir iş, daha doğrusu bir düşüş olarak görür.

“Henüz 17 Yaşında” isimli romanda, küçük yaşta bu batağa düşmüş olan Kalyopi ile onu bu bataktan kurtarmaya çalışan Ahmet Efendi’nin hikayesi anlatılır. Kalyopi bu hayatı kendisi isteyerek seçmemiştir. Onu bulunduğu toplum bu duruma sürüklemiştir. Kendisi Hristiyan olan Kalyopi, Müslüman bir adam olan Yümni Bey’le evlenmiştir. Fakat yaşadığı muhitteki diğer Hristiyanlar bu evliliğin uzun sürmesine izin vermemişler ve çeşitli vaat ve tehditlerle onları ayırmışlardır. Kalyopi’nin düşüşü ise asıl bundan sonra başlamıştır.²⁷⁵ Ahmet Efendi ise duyarlı bir Osmanlı efendisidir. Kendi zevklerini tatmin etmek yerine hikayesini öğrendiği Kalyopi’yi kurtarmaya çalışır. Romanda, her ne kadar umumhanelere karşı bir kötüleme varsa da, asıl amacın bu tip yerlere yada buralarda çalışanlara karşı nefretle bakmak yada onları görmezden gelmek yerine, toplumsal bir yara olan bu duruma bir çözüm bulmak olduğu görülür.²⁷⁶

---

²⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 151.

²⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 128-142.

²⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 42-48.

Artık bir sektör haline gelmiş bulunan fuhuş yuvalarından, burada çalışanların kendi istekleriyle çıkabilmeleri zordur hatta imkansızdır. İşte bu sebeple Ahmet Mithat, bunu bir toplumsal bir yara olarak görür ve buralardaki kadınların yardıma ihtiyaçları olduğunu söyler. Kalyopi’de bu acı tabloyu şöyle anlatır:

“-Efendim, o alım satım adeta bir alım satımdır. Şimdi benim burada yirmi beş altın borcum yok mu? İşte o borç verilmeyince buradan bir yere gidemem. Dudu’nun adeta cariseyim. Şayet bir başka kerhaneci beni buradan kandırıp alacak olsa yahut ben başka bir yere gitmek istesem o gideceğim hane sahibi borcumu verir beni satın alır. Hemde o zaman yirmi beş lira vermez. Nihayet ben buraya yirmi beş lira borçluyken otuz lira borçlu olurum.”²⁷⁷

Ahmet Mithat’ın buraya kadar görev bilinciyle üzerinde durduğu mesele, ticari bir kurum halini almış bulunan genelevler de çalışan kadınların, gerçekte bu işi mecburiyetten yaptığı vakıasıdır. Dramatik bir hal arzeden bu durum karşısında bir de sırf kendi zevkleri için fuhuş yapan kadınlar vardır. Avrupa’daki bu tür fuhuşların sebebi ise Hristiyanlıktaki drahoma adetidir. Drahoma, evlenecek kızların kocaları olacak kimselere verdikleri bir nevi çeyizdir. Fakat bu çeyizin yüklüce bir nakdi değeri olmalıdır. Yani kızlar babalarından kalacak mirasa göre kendilerine koca bulabilmektedirler. Eğer bu şekilde kendilerine para kalmamışsa, evlenebilmeleri de çok zordur.

“...İşte drahoması olmayan kızlar bilmeceburiye gayr-ı meşru yollardan taharri-i huzuzata mecbur olurlar. Eğer Patrikler şu drahoma adetini feshedecek olsalar hakikaten bu kerahati azaltmaya büyük bir hizmet etmiş olurlar.”²⁷⁸

Gayri meşru ilişkiler neticesinde doğan çocuklar ise Avrupa’nın en büyük sorunlarından biridir. Toplumun ahlaki değerlerini çökerten ve aile yapısını temelden sarsan bu gayri meşru ilişkiye ve bunun sonucunda doğan gayri meşru çocuklara çözüm olarak, Avrupa’nın her tarafında bu çocukların yetişmesi için özel yerler

---

²⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 103.

²⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 122.

açılmıştır. Çünkü gizli bir ilişki sonucu çocuk sahibi olan kadın, ona bakamayacağını anlayınca onu öldürmek istemektedir.²⁷⁹

Ahmet Mithat Efendi'ye göre doğulu milletleri de batılılar bozmuştur. Osmanlının idaresi altındayken gerçekten kahraman ve ahlaklı olan bazı kavimler batının idaresi altına geçtikten sonra eski ahlaki değerlerini yitirmişlerdir.²⁸⁰ Çünkü Türklük'te ve İslamlık'ta böyle bir adet yoktur. Osmanlıya da bu çirkin adet, Batı kanalıyla girmiştir.²⁸¹

Batı ise fuhşun sebebini, kaynağını İslamiyet'te göstermektedir. Onlara göre, İslamiyet'in ihtiyaca binaen erkeklere verdiği bazı ruhsatlar ve teşvikler, şehvi duyguların Müslüman toplumlarda yerleşmesini ve artmasını sağlamıştır.²⁸² Ahmet Mithat bunun cevabını iki yolla verir. Birincisi, Kur'an-ı Kerim'de zina cezasının çok büyük olmasıdır ki; bu durumda böyle bir şeyin o toplumda hükmen ve örfen olamayacağı, adet haline gelebileceği çıkarımıdır. İkincisi ise, bu adetin sadece Beyoğlu'nda yaşam alanı bulabildiği, Beyoğlu'nun ise İstanbul'un Avrupa'ya açılan kapısı olduğu gerçeğidir.²⁸³

2.C. Batılı Aile

Osmanlı ailesinin ataerkil yapısı ve dairelerin haremlik selamlık şeklinde düzenlenişi ötedenberi Avrupalıların eleştirilerine maruz kalmıştır. Kadının kafes gerisinde kaldığı sözleri, kendisi de geniş bir ailenin reisi olan Ahmet Mithat'a göre doğru değildir. Çünkü Osmanlı ailesindeki kadınlar ve erkeklerin yerleri sadece duvarlarla ayrılan bir durum arzettiği halde, Avrupalı eşler birbirlerinden kalben ayırdırlar.²⁸⁴

---

²⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 156.

²⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 123.

²⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 121.

²⁸² Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 97.

²⁸³ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 121.

²⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 194-195.

Bu tür ailevi ilişkiler doğal olarak çocuğun yetiştirilmesinde de sakatlıklara yol açmaktadır. Erken yaşta süt annelere verilen çocuklar, dini terbiyesini alamadığı gibi, aile kavramının özünde yer alan sevgi, merhamet, bağlılık gibi ahlaki ve fitri duygulardan da mahrum olmaktadır. Bir insana yada gruba duygusal yönden bağlanma ve aidiyet hissini aileden alamayan çocuklar, ileriki yaşlarında da bu özelliklerden mahrum bir şekilde, içinde yaşadıkları topluma yabancı kalmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan toplumsal yabancılaşma, ahlaksız ve gayesiz gençleri iç dünyalarında boşluğa sürüklemekte, toplumun ahlaki yönden çöküntüye uğramasına sebebiyet vermektedir. Ahmet Mithat bunu Avrupa medeniyetinin manevi yönden ters bir gelişimi olarak nitelendirmektedir. Kılık ve kıyafetçe medeni görünen insanlar, ahlaki yönden bedevi insanlardan bile geri duruma düşmektedir.²⁸⁵

Diplomalı kız romanında, Paris'teki işçi sınıfının aile yapısından örnek verilir. Bu sınıf, Paris'in diğer sınıflarına göre daha iffetli olduğu gibi burada evlilikler daha çok görülür. Fakat bu halde bile evlilikler uzun aşamalardan sonra meydana gelmektedir.²⁸⁶

Kadın ve erkeklerin beraberliklerinde sağlanan bu özgür ortamdan en çok zararı önce çocuklar, erkeklere nazaranda sonra kadınlardır. Çocuklar aile sıcaklığından mahrum olarak yetimhaneye düşmekte, kadınlar da çocukları kucaklarında tek başlarına kalmaktadırlar. İşte anneleri evlat katilliğinden kurtarmak için açılan bu yetimhaneler ve buralarda bencil bir şekilde büyüyen çok sayıda çocuk Avrupa'daki aile kurumunun çöküşünü hızlandırmıştır.²⁸⁷

“Ahmet Metin Ve Şirzad” romanında yazar, hem dini hemde modern ilimleri layıkıyla öğrenmiş, Türk ve İslam medeniyetinin büyüklüğünü daha iyi görmek için kendi yaptırdığı gemisiyle Akdeniz seyahatine çıkan Ahmet Metin'e, bir yolculuk esnasında tanıdığı, Buğdan'lı zengin bir ailenin alafranga tarzda yetişmiş kızı Neofari karşısında Osmanlı ailesinin Avrupa ailesi karşısında müdafaasını yaptırır. Bu

---

²⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *İki Hudakar*, s. 711.

²⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Diplomalı Kız*, s. 598.

²⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 156.

şekilde, Osmanlı toplumunda çokca örneğine rastlayacağımız Batı özentisinde olan ailelere de gönderme yapar. Çünkü batılılaşma macerasında Buğdan, Osmanlı'ya paralel bir süreç geçirmektedir.

“Öyle ise misalim sizin familyanızdır. Evvela zenginsiniz madam. Hani şu nev-i beşer için yüzde beş nisbetinde farzettiğim zenginlerden ki, onlar için bahtiyarlık dahi tasavvur edebilmişim. Halbuki sizin bir familya şeklinde müteşekkil olduğunuzu da göremiyorum. Saniyen gençsiniz. Salisen güzelsiniz. Ama bu gençlikten güzellikten istifadenizi de göremiyorum. Kocanız Moldova'da, kızınız Fransa'da kendiniz Bahr-ı Sefid'in dalgaları arasında. Refakatinizdeki adam sizin için değil a, kendisi için bile zül addolunacak bir herifti. Bu halin içinde familya suretinde müteşekkil bir hayat ve şayan-ı tettebbu bir mesudiyet görülebiliyor mu?”²⁸⁸

Bu sözlerin devamında Ahmet Metin, aynı şartlarda bir Osmanlı ailesinde bulunsaydı, çok daha mutlu olabileceğini Neofari'ye söyler:

“... siz şarklı ve Müslüman bir familya suretinde müteşekkil olsanız bakınız nasıl olurdu. Zevciniz ve çocuklarınız bir konakta müçtemi bulunurdunuz. Kocanız bir veya birkaç kadın daha tezevvüç etmeyeceğinden emin bulunurdunuz. Zira yaşça o size galip ve gençlik ve hüsünce siz pek çok kadınlara faiksiniz. Yekdiğerinize bihakın zevç ve zevce olabildiğiniz müddet bu saadet ile mesut olurdu. O eyyam-ı mesudenin semeratı olarak erkek kız bir hayli çocuk tevlid eylemiş bulunurdunuz.”²⁸⁹

3. EVLİLİK VE DİN

Osmanlı'da evlilik, eski Türkler'den gelen bir anlam taşımaktadır. İslam'dan önce Türkler'de “evlenmek” veya “ev bark sahibi olmak” tabiri kullanılıyordu. Orhun kitabelerinde “bark”, ma'bed manasında kullanılıyordu. Buna göre evlilik, evlenenlerin kutsal ve mutlu bir yuvaya kavuşmalarını ifade etmektedir.²⁹⁰

²⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 169-170.

²⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 170.

²⁹⁰ Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 190.

Evlilik, bütün toplumlarda, ilkel, milli ve ilahi dinlerde eski zamanlardan beri varlığını sürdüre gelmiş bir adettir. Namusun korunması, neslin devamı, toplumsal düzen vb. amaçlarla evlilik, toplumun vazgeçilemez bir kurumu haline gelmiştir. Evlilik müessesesinin yozlaşmaya başladığı toplumlarda düzensizlik, ahlaki dejenerasyon ve hatta parçalanmalar görülmüştür. Bu sebeple her ülkenin dininde ve kanunlarında evlilik kurumuyla ilgili şartlar yer almış; evlenme, boşanma vb. münakehatla ilgili meseleler yasaya bağlanmış, bunlarla ilgili cezai yaptırımlar uygulanmıştır.²⁹¹

3.A. Osmanlı-İslam Geleneğinde Evlilik

Din ve birey arasındaki en önemli iletişim kanallarından biri olan aile sayesinde, büyük dini gruplar nesiller boyu kendilerine üye temin etmişlerdir.²⁹² Dinler arasında her zaman bir mutabak oluşturmaya çalışan Ahmet Mithat Efendi, romanlarında sık sık farklı dinlere ait kişilerin evlenme meselelerine yer vermiştir. Çok fazla gayr-i müslimin yaşadığı Osmanlı topraklarında, bu konu toplumsal bir mesele olarak sürekli gündemde kalmıştır. İslam dinine göre bir Müslüman erkek, ehli kitaptan bir kadınla evlenebildiği halde, Müslüman bir kadın kendi dininden olmayan birisiyle bu evliliği gerçekleştiremez. Ahmet Mithat bunun sebebinin, İslam'ın diğer dinlere karşı düşmanlığı olarak görülmesinin yanlış olduğunu söyler. Çünkü bunun asıl sebebi, bilakis kadınların zayıflığı ve diğer dinlerin evlilik hükümleridir.²⁹³

Ahmet Mithat'ın eserlerinde, evlenecek gençlerin sahip olmaları gereken haklar önemli bir yer teşkil eder. Ataerkil bir yapıya sahip olan Osmanlı ailesinde, eş seçimi konusunda anne-babanın baskın bir rolü vardır. Bu baskı, özellikle kızlar üzerinde daha çoktur. Bu sebeple, feminizmin “ahrarane izdivaç (serbest evlilik)”

---

²⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 190-210.

²⁹² Günter Kehr, “Din Sosyolojisi”, *Din Sosyolojisi*, s. 17.

²⁹³ Ahmet Mithat Efendi, *Zeyli Hasan Mellah*, s. 208.

fikrine kendisini kaptıran genç kızlar, aradıkları desteği ne çevrelerinden ne de sevgililerinden bulabilmişlerdir.²⁹⁴

Ahmet Mithat'a göre evliliklerde tek söz hakkının sadece anne ve babaya ait olması, bir saadet yuvası olması gereken yuvayı felaket mahalli haline getirmektedir.²⁹⁵ Evlenecek çocukların bu konuda söz sahibi olamamaları, onların çocuklarını aşırı sahiplenmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak daha evvel bahsettiğimiz gibi, anne ve baba çocuklarının sadece yetiştirilmesiyle yükümlüdür. İslam fıkhına göre bülüğ çağına gelen çocuklar artık kararlarında ehliyet sahibidirler. Anne ve babaya saygı ve itaat emredilmekle beraber, bireyin hürriyet sahası da geniş tutulmuştur.²⁹⁶ Ahmet Mithat bu konuda anne ve babaların evlatlarına karşı daha anlayışlı olmalarını söyler. Çünkü bu evliliği sürdürecektir, ömrünü bir arada geçirecek olan evlenecek kişilerdir.²⁹⁷

Ahmet Mithat, bu mevzuda tek suçlu olarak anne-babayı da görmez. Asıl suç "adet-i cariye"dedir. Dikkat edilmelidir ki, İslam'ı emirler tabiri kullanılmamaktadır. Çünkü bu islamin emri değil, tamamen insanların dini yorumlayış şekline kaynaklanmaktadır.

"Bu bapta pederi ve valideyi dahi mazur görürüm. Kabahat yalnız adet-i cariyenindir. O biçarelerde ne yapsınlar, hukuk-u şahsiye ne olduğunu ve evlenmek ve kocaya varmak ne kadar mühim bir madde bulunduğunu ve böyle bir emr-i ehemmi yalnız kendi vicdanlarında kararlaştırmayarak esas-ı dinimizin dahi tavsiyesi mucibince bu bapta evlenecek ve gelin olacakların dahi muvafakatlarını istihsal lazım idüğünü bilemeyerek nazar-ı ehemmiyetleri önüne yalnız zamanın adetini getiriyorlar."²⁹⁸

Bu adetin zararları olduğu gibi birkaç noktadan da faydaları vardır. Çünkü serbest evlilik yoluyla yapılan birlikteliklerde, kadın ve erkek birbirlerini daha

²⁹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 133-135.

²⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Teahhül*, Letaif-i Rivayat, s. 43.

²⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri 1*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 120-122.

²⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Teahhül*, s. 54.

²⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Teahhül*, s. 55.

önceden tanımış ve beraberliğin lezzetini tatmış olduklarından, evlendiklerinden sonra birbirlerine verebilecekleri pek fazla bir şey kalmamaktadır. Avrupa’da “Lün Dö Miyel” denilen balayı süresinden sonra karı ve koca artık birbirlerinden sıkılmakta ve kendilerine eskiden tatmış oldukları gibi aşk yaşatacak yeni sevgililer aramaktadırlar. Ancak, evlendikten sonra birbirini tanıyan ve aşık olan eşlerin mutlulukları senelerce sürmekte, bu duyguyu daha önce başka kimselerle tatmadıkları için, mutluluğu başka kapılarda aramaya ihtiyaç duymamaktadırlar.²⁹⁹ Bu sebeple bizim evliliklerimizde, Avrupa’ya oranla daha fazla muvaffakiyet sağlanır. Ama bu işlerde evlenendirilecek gençlerin yaşlarına dikkat edilmelidir. Evlilik yükümlülüğünü kaldıramayacak kadar küçük yaşlarda olanlar evlendirilmemelidir.³⁰⁰

Ahmet Mithat görücü usulü evliliğe taraf olmamakla beraber, Avrupalıların “Gözü kapalı izdivaç” deyimlerini de hoş karşılamaz. Her ne kadar açık bir flört dönemi yaşamasalar da, Osmanlı adetlerinde en azından gençlerin birbirini tanıyabilecekleri bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Gerçi ifadelerinde biraz ciddiyetsiz bir üslup kullanmış olsa da, Ahmet Mithat için bu türden tanışmalar daha kullanışlıdır. Yeter ki gönül rızası olmadan evlendirme gerçekleşmesin.³⁰¹

3.A.1. Taaddüd-i Zevcat

Taaddüd-i zevcat (çok karılık), İslam’ın Müslüman erkeklere vermiş olduğu bir müsaade olup, uygulama hususunda İslam fıkıhçıları arasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Çok evlilik, özellikle Avrupalılar’ın, İslam’ın insanları şehvete yönelttiği şeklindeki eleştirilerine maruz kalmıştır. Yapılan ikinci eleştiri ise bu uygulamanın kadın haklarına aykırı olduğu şeklindedir.³⁰²

Ahmet Mithat, gerek romanlarında, gerekse “İstibşar” gibi Hristiyanlar tarafından İslam’a yöneltilmiş eleştirilere cevap verdiği bazı fikri eserlerinde çok

---

²⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Bir Tövbekar*, s. 420.

³⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi *Taaffüf*, Haz. Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 48.

³⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf*, s. 49.

³⁰² Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 97.

eşliliğin savunmasını yapar. Ama O, yine bir çok İslam aliminin söylediği gibi bunu herkesin yapmakla yükümlü olduğu bir emir, umum çevrenin yaptığı yerleşik bir adet olarak değil, toplumsal ve fiziksel şartlar noktayı nazarından bir ihtiyaç olarak kabul eder ve gerektiğinde yapılmasını faydalı görür.³⁰³

Her toplumu, içerisinde bulunduğu iklim şartlarından dinine, kültürüne ve örf ve adetlerine kadar çeşitli etkenler etkilemektedir ve toplumları bu kriterler etrafında incelemek gerekir. Toplumların kompleks bir yaşam biçimleri olup, hepsini aynı gelişim çizgisinde görmek mümkün değildir. Burada bahsedilen gelişim çizgisi ise kesinlikle çok evliliği kabul eden toplumların daha geri bir medeniyette olduğu anlamına gelmemektedir. Toplumlar kendi öz değerlerini sindirebildikleri ve bir bütünlük halinde olabildikleri, maddi ve manevi kültür unsurlarını ilerletebildikleri sürece gelişim içerisindedirler.³⁰⁴

Ahmet Mithat'ın sentezci düşüncesinde hayat bulmuş olan, Osmanlı-İslam terbiyesini almış, Batı medeniyetini bir batılı kadar yakından tanımış ideal tipler, Avrupalılara karşı Osmanlı adetlerinin savunulması rolünü üstlenmişlerdir. “Paris’te Bir Türk” romanının kahramanı Nasuh, Paris’te bulunduğu bir zaman, iktidar sahibi kimselerin katıldığı bir müsamereye davet olunur. Nasuh, sohbet esnasında çok evlilik şeklini eleştiren Avrupalılara karşı, bunun gerekliliğini Osmanlıdaki gençlerin evlilik yaşlarına, yaşam zorluklarına ve kadınların fiziksel yönden zayıflıklarına bağlayarak anlatmaya çalışır.

“Nasuh- Öyle ise bir karı koca farz ediniz ki kocası onyediyedi ve karısı on dört yaşında iken tezevvüç etmişler. Zira bizim memleketlerde tezevvüç ekseriya böyle erken olur. Bunlar otuz sene beraber yaşamışlar. Karısı kırk dördüne ve kocası kırk yedi yaşına gelmiş. Şarkta kırk dört yaşına gelen bir kadın burada altmış yaşına gelenler derecesinde ihtiyar olur. Kırk yedi yaşındaki erkek ise hala genç kalır. Zira doksan yaşında birkaç adamı ismiyle, şaniyla, şöhretiyle haber verebilirim ki, hala çocuk tevlit edebilmektedirler.

---

³⁰³ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 285.

³⁰⁴ Erkal, *Sosyoloji*, s. 263.

Zevzek- Yaşasın Türkler! Gördünüz mü karılar Marseillaise şarkısının nazımı tarafından ‘Allah’ın en liyakatli oğulları’ diye vasfedilen Türkleri!”³⁰⁵

Nasuh sözlerinin devamında, karısından istifade edemeyecek seviyeye gelen erkeğin, bir realite olarak artık kendi hanesi dışındaki hanımlara alaka göstereceği ve kendisine kısa süre içerisinde bir metres bulacağını anlatır. Bunun neticesinde ise erkek, bütün kazancını hanesi dışında harcıyacak ve asıl eşini daha rezil bir vaziyette bırakacaktır. Halbuki ikinci bir evlilik yapsa, ilk eşinin namusuna kesinlikle bir halel getirmeyeceği gibi bütün kazancı da yine kendi hanesi içine akacaktır. Hem bu şekilde toplumda ahlaki bir bozulma olmayacak, hemde erkekler huzuru yine kendi yuvası içerisinde arayacaktır. Aksi halde ise bu mesele erkeğin sadece kendi gönül eğlencesi olarak başka kadınlarla düşüp kalkması olarak kalmayacak, o kadınlardan dünyaya getirdiği çocuklar da gayri meşru çocuklar olarak toplumsal düzenin çarkları arasına takılmış çakıl taşları gibi sistemin işleyişini bozacaktır.³⁰⁶ Yazar bunun en açık örneğinin Avrupa’da görüldüğünü söyler:

“Bunun içindir ki el-haletü hazihi Paris’te doğan çocukların yüzde otuzu evlad-ı tabiiyeden olmak üzere yani bizcesi ‘piç’ olarak doğuyorlar. Bu evlad-ı tabiiye işte bir nev ahrarane izdivaç demek olan amante ve metreslerin mahsulüdürler. Bunlar o hizmete mahsus olan dairede bakılıp büyütülüyorlar.”³⁰⁷

İslam’ın Müslüman erkelere verdiği çok evlilik izni, sadece bir izin olarak kalmış olup, gerçek halde böyle evlilikleri yapanların sayısı da abartılacak kadar çok değildir. Örneğin; 20 kadı sicili üzerinde yapılan bir araştırmada 2670 kişiden 1728’nin vefatları esnasında evli oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan 486’sını kadınlar, 1242’sini erkekler oluşturmaktadır. Erkekler içerisinde 1147 kişinin 1’er, 84 kişinin 2’şer, 7 kişinin 3’er, 4 kişinin ise 4’er eşi bulunmaktadır. 1147 kişinin (% 92.35) birer eş sahibi olması, Osmanlı’da tek evliliğin hakim bir durumda olduğunu gösterir.³⁰⁸ Fakat bizde bir hak olup uygulamanın nadir görüldüğü çok karılık,

³⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 148.

³⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 149.

³⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 75.

³⁰⁸ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırma Vakfı, İstanbul, 1999, s. 418.

Avrupa’da kanunen yasak olmasına rağmen fiiliyatta hem poligami (çok karılık) hem de poliendr (çok kocalık) fazlasıyla görülmektedir. Bir Avrupalı bu konudaki öz eleştirilerini şu şekilde yapmaktadır:

“- Sevgili efendim! Bizde hem poligami vardır hem de poliendr (taddüd-i zevc). Bunu bilmemek dünyayı görmemek demektir. Poliendr ahz u itasında bulunan erkekler kimlerdir bilirmisiniz? Henüz müteehhil olmayan gençler! Bunların birkaçı birden bir kadının gönlüne sahip olurlar. Bilahare bunlar tehhül eyledikleri zaman zevcelerini poliendr ticaretinde serbest bırakarak kendileri poligami menaaifiinden hisse aramaya kalkışırılar. Biz sizde poliendr değil a poligaminin bile ismi var cismi yok olduğunu biliyoruz. Fakat siz poligamiyi methedersiniz de biz zemmine mecburuz. Siz yalnız methedip icrasında racilsiniz. Biz ise zemmederek icrasında saiyiz.”³⁰⁹

Ahmet Mithat’ı bu meselede bir İslam’i pozitivizm ve realizm oluşturma çabası içerisinde görürüz. O bu konularda, İslam’ın, olaylara fil kulesinden değil, onların sebep ve sonuçlarını, insanın yaratılış hakikatlarını hesaba katarak baktığını ispatlamaya çalışır.³¹⁰

3.B. Balayı ve Flört

Flört ve balayı dönemleri, Ahmet Mithat’ın karı koca arasında var olmasını istediği uzun soluklu birliktelikleri karşılayabilecek ifadeler değildir. Zaten Osmanlılar arasında adet haline gelmemiş olan bu özel dönemler, Ahmet Mithat’a göre vaktinden önce başlamış ve vaktinden önce son bulacak olan birlikteliğin geçiş dönemleridir. Vakinden önce başlamıştır, çünkü, birbirini tanıma dönemi denilen flört esnasında çiftler aslında birbirine karşı samimi olamamakta ve kendilerini beğendirmek için karşı cinse olduğundan daha farklı görünmeye çalışmaktadır. Yalan üzerine kurulmuş bir evlilik ise asıl amacına ulaşmamaktadır.³¹¹

³⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 125.

³¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 151-152.

³¹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf*, s. 60-61.

Bundan daha kötüsü ise evlilik öncesi yapılan birliktelikler fuhşa yol açmaktadır. Bunun neticesinde ise gelin olamadan anne olan genç kızlar ya çocuklarını gizli gizli büyötmeye yada buna imkanı yok ise gizlice bir yerde boğup öldürmeye mecbur kalıyorlar. Böyle bir katilliğı önlemek için Avrupa’da açılmış çok sayıda yetimhane de, flört döneminin kötü sonuçlarını gözler önüne seriyor.³¹²

Hem Osmanlının sosyal hayatı, böyle bir yaşantıyı kabul edebilecek yapıda değildir. Eş seçiminin evin büyükleri tarafından yapıldığı bir toplumda, evlenmeden bir erkekle adı çıkan kadının çevresi tarafından hemen iffetinin gitmiş olduğuna hükmedilirdi.³¹³ “Teehül” isimli hikayede, Mazlum ve Hayfa isminde birbirinin seven iki gencin sonu intiharla biten sevdaları anlatılır. Mazlum bey Hayfa’yı sevmektedir, fakat, Mazlum’un anne ve babası Hayfa’nın bir erkekle adı çıktığı için bu evliliğe karşı çıkmaktadırlar. Mazlum Bey’in o erkeğin kendisi olduğunu söylemesine rağmen ailesinin ona; dillere düşmüş bir kızı gelin olarak alamayacaklarını söylemesi, bireylerin davranışlarında toplumsal baskının ne denli önemli olduğunu gösterir.³¹⁴

Vaktinden önce bitmesi ise, balayının flört dönemi sonrasında erkek ve kadının birbirleriyle aşk yaşayabilecekleri, birbirlerine bağlı olabilecekleri son dönem olmasındandır. Bir nevi sönecek olan mumun ışığını artırması gibidir. Çünkü o dönemler özellikle Fransa’da karı ve koca balayı sonrasında kendi hayatlarını yaşamaya başlamakta, birbirlerini başkalarından kıskanmaları ise ayıp sayılmaktadır. Bu durumda hürriyetler hep teoride kalmakta, karı ve kocanın birbirlerine karşı olan temel hakları özgürlük adı altında yok sayılmaktadır.³¹⁵

Halbuki karı ve kocanın birbirine bağlanması tabiatın bir kanunudur. Bunun aksi halinde yaşamak ise insanın fıtratına aykırıdır.³¹⁶

---

³¹² Ahmet Mithat Efendi, *Acaib-i Alem*, s. 156.

³¹³ Ahmet Mithat Efendi, *Gençlik*, Letaif-i Rivayat, s. 33.

³¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Teehül*, s. 53.

³¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Ana Kız*, s. 826.

³¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 155.

3.C. Eş Seçimi

Evlilik müessesesinin sağlam bir şekilde yürütülebilmesi için en önemli unsur muhakkakki evlenecek kişilerin kendileridir. Bu sebeple Ahmet Mithat, eşler arasında bazı noktalarda uyum olması gerektiğini söyler. Fakat bu noktalarda şartlara göre bazı değişimler olabilir. Ama hepsinden önce çözüme kavuşması gereken bir mesele vardır ki o da kendi eşini seçme hakkıdır. Bu sebeple yazarın nasihat olarak söylediği ifadelerinde daha çok ebeveyne yada erkeğe hitap ettiği görülür. Yazara göre Osmanlı toplumu, evlenecek çiftlerin eş seçimi konusunda henüz keyfiliği kaldıracabilecek düzeye gelmemiştir. Sosyal bir yara olarak kalan bu mesele, kişisel hürriyet bilincinin yerleşmemesinden kaynaklanmaktadır.³¹⁷

Her ne kadar eş seçiminde “hürriyet-i şahsiye” önemli bir mevzu ise de, gençlerin beğendikleri her kişiyle evlenmeyi istemeleri doğru değildir. Bu sebeple ebeveynin sözüne önem verilmesi istenir. Bu korku Ahmet Mithat’a yakından tanıdığı Avrupa’daki ve kendi ülkemizdeki alafranga gençlerin eş seçiminde düşdüğü hataları görmesinden kaynaklanmaktadır. Her zaman orta yolu bulmaya çalışan Ahmet Mithat, kızların evlenecekleri erkeğin sadece güzelliğine ve gençliğine önem vermemelerini ister. Bir adamın geçimini yapabilecek kadar elinin iş tutabilmesi, duygulu, terbiyeli, mert olması onun için daha önemli olmalıdır. Fakat toplum, kızları aksi yönde düşünmeye ve karar vermeye sevk etmektedir. Hatta bununla ilgili “başı ateşe yanmış” gibi bazı deyimler türetilmiştir.³¹⁸

Eş seçimine dikkat edilmesinin gereklerinden birisi de, topluma maddi ve manevi yönden sağlıklı bireylerin yetiştirilmesidir. Çünkü modern bilim göstermiştir ki, bir anne-babadan doğan çocuklar, hem fizyolojik olarak hem de psikolojik olarak ebeveyninin özelliklerini taşımaktadırlar. Sağlıklı bir toplumun inşası için de, toplumu oluşturan bireylerin güzel ahlakça birbirini tamamlayan çiftlerden meydana gelmesi gerekir.³¹⁹ Ama daha önce de belirttiğimiz gibi uyum noktalarında şartlara göre bazı değişiklikler olabilir. Örneğin, ahlakça kendisinden daha yüksek bir

³¹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tevhül*, s. 48.

³¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, Letaif-i Rivayat, s. 317.

³¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Gürcü Kızı*, s. 116.

kadınla evlenmiş bulunan erkek, eğer kendi ahlakında ki noksanları görebiliyor ve evladının bu noksanlardan beri olmasını isteyebiliyorsa, doğacak çocukların da orta halli olması mümkündür. Nasıl ki bir zenci ile bir beyazdan kahverengi bir çocuk doğabiliyorsa, bir hırçın ile bir yumuşak huylu insandan, orta yollu halim bir çocuk doğabilir.³²⁰

Eş seçiminde, dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de evlenecek gençlerin daha doğru bir ifadeyle çocukların yaşlarıdır. Osmanlı da çok sık görüldüğü üzere kızlar on üç on dört, erkeler ise, on yedi yaşlarında evlendirilmekteydi. Eğer bir kızın yaşı yirmiyi geçtiyse kız evde kalmış sayılırdı. Kızların ve erkelerin böyle erken yaşta evlendirilmeleri, onların büyük bir yükümlülük isteyen ev geçiminin ağırlığı altında ezilmelerine yol açmaktadır. Ahmet Mithat'a göre gençler, henüz evlilik bilincine ve sorumluluğuna sahip olmadan evlendirilmektedir. Bu sebeple “gelin olmak” tabiri zihinlerde sadece “tellenmek, pullanmak, giyinip kuşanmak gibi” dış görünüşle ilgili görsel bir model oluşturmaktadır.³²¹

Bunun yanı sıra evlilikte kişiler arasındaki yaş uyumu da çok önemlidir. Çünkü kızın yaşının erkeğinkinden çok düşük olması, kızın gözünün dışarıda olmasına neden olabilir. ‘Açıkbaş’ isimli tiyatro oyununda yaşlı kocasını aldatan Hesna Hanım bazı çıkarları için üvey kızı Yekta Hanımı da yaşlı bir kocaya vermek istemektedir. İkisi arasında şu konuşma geçer:

“YEKTA HANIM- Ben ak sakallı, babam yerindeki herife varmayacağımı söyledim.

HESNA HANIM- A kız ak sakallı insan, insan değil mi? Benim canım yok mu? Zati ben senden kaç yaş büyüğüm?

YEKTA HANIM- Senin canın sende hanım, benim canım bende. Ben senin beşiğini sallamadım ki kaç yaşında olduğunu bileyim.

---

³²⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 274.

³²¹ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 317.

HESNA HANIM- Ben bir günden bir güne ‘of, bu yapma dişli heriften artık bıktım, usandım’ dedim mi? Şimdiye kadar ağzımdan ‘bu ak sakallı, ak saçlı ihtiyarla ömrüm günüm geçip gidiyor’ lakırdısı çıktı mı?

SIDIKA HANIM- Canım a hanım kızım! Niçin böyle kendini üzüyorsun? Şehsuvar Bey’e sen kendin varacak isen, var. Allah mübarek etsin deriz. Yok, Yekta Hanım varacak ise, o da varıp varmamakta muhtar olmayacak mı?³²²

Bu konuda Ahmet Mithat’ın ideal tiplerinin nasıl bir eş aradığı da önemlidir. “Jön Türk” romanında Nurullah, eşinin de kendisi gibi eğitilmiş, modern olmasını ister. Fakat, daha önceden Ceylan gibi kendi yerel değerlerine yabancı, alafranga bir kızı tanımış olduğu için daha dikkatli olmaktadır. Hatta Ceylan’ın sahip olduğu feminist fikirleri, takip etmiş olduğu batılı basından edindiğini bildiği için, evleneceği kızın Fransızca bilmesine bile soğuk bakmaktadır. Netice de Osmanlı erkeği, her ne kadar Batı medeniyetini Avrupalılar kadar yakından bilse de, erkeğine bağlı ve itaatkar bir bayanı, özgürlük isteyen ve her şeye verecek bir cevabı olan kadına tercih etmektedir.³²³ Bu sebeple Nurullah, daha modern ve eğitilmiş olan Ceylan yerine, Osmanlı’ya has aile geçimini sürdürebilecek görünen Ahdiye’yi tercih etmiştir.³²⁴

4. EĞİTİM VE DİN

Toplum, sahip olduğu kültürü yeni nesillere eğitimi yoluyla aktarır. Kültürün ayrılmaz bir parçası olan din, eğitim kanalıyla yeni nesillere aktarılır. Eğitim din için bir vasıta olmaktadır, bazen de eğitimin şeklini belirleyen faktörün din olduğu görülür.

---

³²² Ahmet Mithat Efendi, Açıkbaş, *Bütün Oyunları*, s. 91.

³²³ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 134.

³²⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 232.

4.A. Eğitimnin Önemi

Eğitim, bir milletin kendi kültürünü genç nesillere aktarması, modern ilimler vasıtasıyla sosyal ve teknik gelişmeleri öğrenmesi ve değişen dünyaya ayak uydurması için vazgeçilmesi mümkün olmayan bir araçtır. İnsanı insan yapan, onun bedeni yönden değil fikri yönden üstünlüğüdür. Eğitim kanalıyla kendini geliştirmeyen insanın ise hayvandan farkı çok az kalır.³²⁵

Osmanlı yayılma döneminde bir çok bilim adamı yetiştirmiş, fethettiği toprakları sahip olduğu ilim ve sanat sayesinde geliştirmiştir. Fakat, sahip olunan toprakların büyüklüğü sonucu oluşan bir rahatlık ve kanaatkarlık dönemi kendisini bilimsel çabalarda da göstermiş, bu doygunluk hali duraklamanın ve gerilemenin başlangıcı olmuştur. Gelişmemizde ki asıl sebebin ilimdeki üstünlüğümüz olduğunu savunan Ahmet Mithat, gerilememizin de bu alandaki düşüşümüzden kaynaklandığını söyler.³²⁶

Ahmet Mithat Efendi'ye göre asıl acı olan nokta bizim bu düşüşün farkında bile olmayışımızdır. XVI. yüzyılda Rönesans ve Reform hareketlerini yapan Avrupa, bilimi kilisenin tekelinden almış, XVIII. yüzyılda ise sanayi devrimini tamamlamıştır. Yapılan coğrafi keşifler sonucunda da Osmanlı İmparatorluğunun toprakları eski cazibesini yitirmiştir. Karlofça anlaşması sonucu kendi kabuğuna çekilen Osmanlı ise, uzun yıllar münzevi hayatı yaşamış, ancak iki asır sonra Avrupa'nın teknik üstünlüğünü anlayabilmiştir. Fakat artık çok geç kalmıştır.³²⁷ Uzun yıllar batıya karşı gözlerini kapayan Osmanlı, uyandığında karşısında bilim ve teknikte kendisinden çok üstün olan Avrupa tehdidini görmüştür. Bu sebeple tekrar eski gücünü yakalamaya çabalamış fakat nereden başlayacağını bilememiştir. Osmanlı'nın Avrupa'daki gelişmelerin özünü anlayamadan çalışması ve Avrupa'dan getirilen memurların Osmanlı'nın gerçeklerinden habersiz olması bu çabaları boşa

---

³²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 103.

³²⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 105.

³²⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 158.

çıkarmıştır. Ahmet Mithat, Avrupalıların Osmanlı için hayırlı yolda çalışıp çalışmadıklarını tartışmanın ise gereksiz olduğunu söyler.³²⁸

Bu toplumsal korku ve çaresizliğin en yoğun olduğu dönemde yaşamış olan Ahmet Mithat için, muhtaç olduğumuz yenilikleri gerçekleştirebilmek eğitime bağlıdır. Fakat bizde eğitimin ne manaya geldiğini bilenlerin sayısı bile çok azdır. Çünkü halka sorulsa, yüzde doksan sekizi oranında bir kesim eğitim denilen şeyin okuma yazmadan ibaret olduğunu söyleyecektir. Halbuki okuma yazma eğitimin bir başlangıcıdır ve ancak bunları öğrendikten sonra eğitime başlanabilir.³²⁹ Bugün Avrupa'nın gelişmiş milletlerinden herhangi birinin kütüphanesine bakılacak olsa çeşitli bilim dallarına ait binlerce kitap bulmak mümkündür. Böylece, dört asır önce yaşayan ve o zamanın en bilgilisi sayılan bir insan bugün bu kitaplarla araştırma yapan bir insanın yanında cahil kabul edilebilir. Yine bu sayede hiç bilmediği bir konuda iki saatlik bir araştırma yapan insan o konunun uzmanı olabilir. Osmanlı ise bundan birkaç asır önceki İslam alimlerinin eserlerinin yer aldığı kütüphanelerle kalmıştır. Bunlar ise bugünün modern ve pratik bilgilerinden çok uzaktır. Bununla birlikte bu kitaplar bile hiçbir ilgi görmemekte ve bir antika gibi saklanmaktadır.³³⁰ Bu sebeple yazar, Rodos'taki sürgün günlerini anlattığı Menfa isimli eserinde, fenlere ilgi duyan bir insan için Osmanlıca ile yazılmış yeteri seviyede kitap bulunmadığını, bu sebeple bütün gücüyle Fransızca öğrenmeye çalıştığını anlatır.³³¹

Ahmet Mithat Efendi, Abdülaziz döneminin devlet politikalarındaki yanlışlarını anlattığı "Üss-i İnkılap" isimli eserin birinci cildinde, gerçeklerin halktan gizlenmesinin, fayda yerine zarar getireceğini belirtir. Bizzat devlet eliyle matbuat üzerinde uygulanan bu sansür, yine devletin felaketine yol açacaktır. Bunu aksini düşünmek ise açıkca bir "çocukluk"tur.³³² Eğer devlet, eğitim konusunda halkına gerekli özgürlüğü verir ise, bu onun diğer alanlardaki eksiklerinin görmezden

---

³²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 158-159.

³²⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 164.

³³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 107.

³³¹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 129.

³³² Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 114.

gelinmesine bile yardımcı olabilir. Geçmişte yaşamış bir çok kral, bugünkü şöhretlerini eğitim ve sanat konusunda yapmış oldukları hizmetlere borçludur.³³³

4.B. Kızların Eğitimi

XIX. yüzyıl da Avrupa'dan esen değişim rüzgarları Osmanlı'nın bütün kurumlarını etkilemiş, bu zamana kadar tabu olarak görülen bazı meseleler artık konuşulmaya, çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. Bunların başında da “terbiye-nisvan” yani kadınların eğitimi meselesi gelir. Bu dönemde Osmanlı devletinde hızlanan reformist çabalar ve halkın geri kalan kısmına göre eğitim konusunda daha şanslı sayılan üst zümredeki ailelerin kız çocuklarının okuması değişimi hızlandırmıştır.³³⁴

Ahmet Mithat'a göre eğitim, her şeyden önce cemiyet içerisinde yaşayan, medeni bir varlık olan kadının hakkıdır. Bu hak bugün verilmiyor olsa bile, gelecekte eğitim ve çalışma alanında kadınlar da en az erkekler kadar söz sahibi olabilecektir.³³⁵

Ahmet Mithat kadınların en az erkekler kadar eğitim almasını savunmakla beraber, romanlarında eğitim imkanları açısından bir cinsiyet ayrımı göze çarpmaktadır. Örneğin, erkek kahramanların gittikleri okullara kadın kahramanların gittiği görülmemektedir. Şefik (Yeryüzünde Bir Melek)³³⁶, Mustafa Kameruddin (Demir Bey)³³⁷, Abdullah Hanifi (Mesail-i Muğlaka)³³⁸ eğitim için yurt dışına gidebilmekte ise de Ahdiye (Jön Türk)³³⁹, Ferdane (Vah)³⁴⁰, Nusret (Bahtiyarlık)³⁴¹ vs. gibi karakterler eğitimlerini özel dersler olarak tamamlamışlardır.

³³³ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 110.

³³⁴ İsmail Doğan, *Sosyoloji*, Sistem Y., 3. baskı, 2000, İstanbul, s. 190.

³³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Diplomalı Kız*, s. 662.

³³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 17.

³³⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 33.

³³⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 39.

³³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 13-14.

³⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Vah*, s. 55.

³⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 315.

İkinci bir ayırım ise; hayatın iyi ve kötü yönlerini bizzat yaşayarak öğrenmek erkekler için tecrübe, olgunluk olarak kabul edilirken, aynı durumun kadınlar için bir iffetsizlik olarak nitelendirilmesidir.³⁴² Zaten Ahmet Mithat'ın romanlarında ki kadın kahramanlar genelde ya bir cariye, yada bir Hristiyan'dır. Ahmet Mithat, doğabilecek tepkilerden korkmuş olmalı ki kadınların değerler değişiminde yaşadıkları işlenirken onun romanlarında kahraman olarak hür Müslüman kadınlara rastlamak zordur.³⁴³

Ahmet Mithat Efendi'de görülen bu cinsiyet ayrımının sebebi Tanzimat sonrasında sosyal hayatta görülen ahlaki dejenerasyon, dini ve milli değerlere bağlılıktaki zayıflamadır. Her ne kadar Osmanlı ailesinde ev reisi erkek olsa da, bir aileyi ayakta tutan kadındır. Namus ve iffet kavramları ailenin hayatiyeti için vaz geçilemez unsurlardır. Osmanlı toplum hayatındaki değişimin getirdiği zararları fark eden Ahmet Mithat , kadınları bundan korumak istemiştir. Artık olgunluk devresinin ürünü olan son romanı *Jön Türk*'te bütün karakterlerin kesin özellikleri Ahmet Mithat'ın zihninde oluştuğu görülür. Batı medeniyetini ve ilimlerini öğrenmiş ama dini ve milli değerlerine yabancı kalmış olan Ceylan, yazarın kadınlarımızın o hale gelmesinden korktuğu bir tiptir.³⁴⁴

Yine aynı sebepten, yani aile kurumunun devamı ve bu kurumun işlevlerini hakkıyla yerine getirebilmesi için kadının eğitime ihtiyacı vardır. Çünkü çocuklar, kişilik gelişimlerinin en önemli evrelerini yaşadıkları dönemde, günlerinin büyük bir çoğunluğunu anneleri ile geçirmektedirler.

“Zevciyet habli eğerçi kadınları erkeklerin emir ve nehiyelerine muti’ ve münkad olmak mecburiyeti ile bağlamış isede erkekler daire-i tufuliyetten çıkıncaya kadar kadınların terbiye ve sevklerine terk edilmiş bulduklarından bir milletin kadınları ne kadar terbiyeli olurlar ise erkekleri dahi o kadar terbiyeli olabilmek muhakkat-ı tabiyedendir. Kadınlar erkeklerin ilk mürebbi ve muallimleridir. Binaenaleyh darü'l-mualliminde müstait hocalar yetiştirilmedikten sonra nasıl ki

---

³⁴² Mesela bkz., Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 234-235; *Paris'te Bir Türk*, s. 407.

³⁴³ Mesela bkz., Ahmet Mithat Efendi, *Felâtn Bey'le Rakım Efendi*; *Henüz 17 Yaşında*; *Acayib-i Alem*, s.s. 6-30.

³⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 175.

mekatibin ıslahı çaresi bulunamamış ise terbiyehanelerden müstait valideler yetiştirilmeyince terbiye-i umumiyenin dahi asıl terakkiyat-ı asriyeye muvafık olacak bir surette ıslahı kabil olamaz. İşte bu hakikatın nazaran evlad-ı inasın talim ve terbiyelerine ne kadar ehemmiyet verilir ise asla istiksar edilemez.”³⁴⁵

Ahmet Mithat’ın kızların tahsilinde ve terbiyesinde önem verdiği noktalardan birisi de roman okumaktır. Kadınlara yaşayarak öğrenme imkanı vermeyen Ahmet Mithat, onların gerçek dünyayı öğrenebilmeleri için romanı bir çözüm olarak sunar.³⁴⁶ Buna örnek olarak da iki ayrı milletin farklı uygulamalarını verir.

“... Fransızlar kızlarına asla roman okutmazlar. Kocaya varıncaya kadar kızlarını bir esareti külliye içinde bulundururlar. İngilizler ise bilakis kızlarını her türlü romanlar okumadan menetmedikleri gibi kocaya varıncaya kadar her türlü hareket ve sekenatta hürriyetlerini asla tahdit etmezler. Bu halin neticesi olmak üzere Fransızlar meyanında şan-ı zevciyete mutaasıbane riayet eden zevce pek az bulunarak kadınlarının aglebinin kendi hallerince birer gönül eğlencesi olur. İngilizler’de ise nisvanın pek azı bu hallerde bulunup aglebi zevce-i sadıka ve layıka olmaya lazım gelen hal ve etvarda bulunur.”³⁴⁷

Osmanlı sosyal hayatında çok kesin çizgilerle kadın erkek ayrılığı görülür. Namus ve iffet kavramlarının çok önemli olduğu bu toplumda, yapılmak istenilen yenilikler farklı anlamlarda yorumlanmakta, bir kabiliyet, suça götüren yada teşvik eden bir araç olarak görülebilmekteydi.

“Zira terbiye-i nisvan hakkında bizce hemen teammüme yaklaşmış olan fikir ve gayret bundan otuz sene mukaddem bu kadar umumi değildi. Kızların yazıp okumaları onların mesturiyet ve mahcubiyete mecbur olmaları kaziyesiyle henüz tevfiik edilemiyordu. ‘Dostuna name mi yazacak?’ itirazı henüz pek kuvvetli olup

---

³⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 312.

³⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 250.

³⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 316.

buna mukabil ‘Hayır. Kocasına mektup yazacak’ sözü bir zaaf-ı miskineneden kurtulamıyordu.”³⁴⁸

Ahmet Mithat bu tür fikirlerin karşısına, “Jön Türk” romanındaki dramatik ama gerçek bir sahneyle çıkmak ister. Romanın gerisinde kalsa da bir menfi karakter olarak sunulan Ceylan’ın karşısına ideal kadın olarak çıkarılan Ahdiye’nin babası Gazanfer Bey, Osmanlı ordusunda miralay’dır. Geleneksel bir Osmanlı erkeği olan Gazanfer Bey’in Plevne esaretinde iken yaşadıkları, kızların eğitimleri konusunda ki fikirlerini değiştirmiştir. Gazanfer bey başlarda bir kızın sadece dinlerini, mezheplerini, İslami adetleri öğrenecek kadar bilgi sahibi olmasını gerekli görürken, Plevne esaretinde iken eşinden aldığı mektupların aslında bir katibin sözleri olmasından dolayı bu fikri değiştirmiştir.³⁴⁹

Gazanfer Bey’in kızı Ahdiye, dini ve müsbet ilimleri öğrenmiş, milli ve manevi değerlerine bağlı ideal bir Osmanlı kadını olarak karşımıza çıkar. Ahdiye mektebi bitirince Arapça ve Farsça muallimi olan Hoca Abdullatif Efendi’nin terbiyesine verilir. Hocasından dini eğitimini alan Ahdiye, kiracılarının kızı olan Remziye vasıtasıyla tercüme eserler okuyarak müsbet ilimler hakkında da bilgi sahibi olur. Her ne kadar bu kitaplar ahlaka aykırı bir şekilde olmasa da, geleneksel Osmanlı kadınının timsali konumunda olan annesi tarafından bu kitaplar hoş karşılanmadığı için, annesi Dilşinas Hanım’dan gizli gizli bunları okur.³⁵⁰

“Bu halde validesi tarafından ika edilmek istenilen memnuiyyet Ahdiye hakkında pek hayırlı olmuş bulunduğuna şüphe etmezsiniz. Yalnız Remziye’nin nail olduğu müsaade dahilinde yetişmiş olsa idi Müslümanlığa dair olan terbiyeden mahrum kalarak sırf yeni fikirler içinde yetişmiş olurdu.”³⁵¹

---

³⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 8.

³⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 9.

³⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 14.

³⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 14.

Görüldüğü gibi, Ahmet Mithat'ın bu konuda ki yaklaşımı kadınların ne eğitimsiz ve kültürsüz kalmaları ne de Ceylan gibi milli ve manevi değerlerinden yoksun bir şekilde Batı medeniyetinin etkisi altına girmeleridir.

Ahmet Mithat'ın kızların tahsili konusunda sahip olduğu anlayış, onların sadece genel kültür sahibi olmalarıyla sınırlı değildir. “Diplomalı Kız” romanında her ne iş yapılırsa yapılsın alınan eğitimden büyük faydalar görüleceği anlatılır. Bu roman Ahmet Mithat'ın “kadınlık ülküsünün bir yönünü temsil eder.”³⁵² Romanın kahramanı Jüli, muallimelik diploması almasına rağmen iş bulamamıştır. Bir süre iş aradıktan sonra fakir ailesine yardımcı olmak için tiyatro kapısının önünde çiçek satmaya başlar. Aldığı eğitim ile her işten para kazanabileceğine inanan Jüli, çiçekleri satın aldığı dükkandaki kadına ‘Otuz, otuz beş franklık bir sermaye, ama bir de muallimlik diplomasını hesaba koymalıdır’³⁵³ der. Çiçeklerin arasına okulda ezberlemiş olduğu Fransız şairlerinin şiirlerini koyar ve tiyatrodan çıkan zengin kişilere bunları satar. Bu taktik, kısa süre içerisinde ilgi görür ve Jüli bu işten çok büyük paralar ve şöhret kazanır. Bu romanıyla Ahmet Mithat, kadınların sadece okur-yazar olmak için eğitim gördüğü bir dönemde, onların iş hayatında da başarılı olabileceklerini göstermiştir.³⁵⁴

4.C. Çocukların Eğitimi

Ahmet Mithat Efendi'nin eğitim anlayışı içerisinde, çocukların talim ve terbiyesi için onlara eğitim ruhunun kazandırılması önemli bir noktayı teşkil eder. Çocuklara bu kültürün nasıl kazandırılacağı, anne babanın tavrının nasıl olması gerektiği, pedagojik formasyonun gerekliliği hususlarında yazdığı eserlerle bu konu üzerine dikkat çekmek istemiştir. “Ana Babanın Evlad Üzerindeki Hukuk ve Vezai’fi”, “Çocuk Melekat-ı Uzviye ve Ruhîyesi”, “Peder Olmak Sanatı” vs. bu konudaki eserlerinin başında gelir.³⁵⁵

---

³⁵² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 32.

³⁵³ Ahmet Mithat Efendi, *Diplomalı Kız*, s. 630.

³⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Diplomalı Kız*, s. 563-662.

³⁵⁵ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 233-234.

Yazar romanlarında gerek asli tiplerin gerekse tali tiplerin karakteristik özelliklerini anlatırken bu konu üzerinde durur. İdeal tipler her zaman için özgür bir aile ortamında yetişir. Anne-babanın çocuk üzerindeki aşırı ilgisi, onun bir birey olarak önündeki hayata hazırlanmasına manidir. Özellikle erkekler hayatı yaşayarak öğrenirler.³⁵⁶

“Tamam! İşte bu kadar cahil kalmak için dahi öyle anasının babasının bir taneciği olmak ve atsız, arabasız, lalasız dışarı çıkmamak lazım gelir ya? Evladım yorulmasın, üzülmesin denildiği için pek çok çocuklar cahil kalırlar ya.”³⁵⁷

Ahmet Mithat’a göre eğitim çocuğun doğumuyla beraber başlar. Çünkü günümüz eğitim bilimlerinin de gösterdiği gibi çocuklar, bebeklik dönemlerinden itibaren çevresindeki dünyada olup bitenlerden etkilenmektedir. Bu sebeple ideal bir baba, evladiyla ilgilenmek için onun büyümesini beklememelidir.³⁵⁸

Eğitim sürecinde gençlerin önündeki en büyük engellerden birisi de, ailelerin, çocuklarının eğitim amacıyla uzaklara gitmemesi konusunda duyduğu kaygıdır. Günümüzde de görülen bu duygusal engeller çocukların eğitimlerini eksizce yapabilmelerini zorlaştırmaktadır. “Demir Bey” romanının kahramanı Mustafa Kamerüddin de eğitim maksadıyla Paris’e gideceği sıralarda annesinin tepkisiyle karşılaşmıştır. Fakat annesi, ileri görüşlü bir insan olan babası tarafından ikna edilmiştir.³⁵⁹

Ahmet Mithat’a göre ideal bir erkek hayattan zevk almasını bilir. Gerektiği zaman işret alemlerinde de bulunur. Ama her şeyden önce kendisini eğitime vermelidir.³⁶⁰ Adı geçen romanda Ahmet Mithat, eğitim için Paris’e giden Mustafa Kamerüddin’in, Paris’in en hareketli sınıfı olan öğrenci sınıfı içerisinde yaşadıklarını anlatır. Her zaman için eğitim ve kültür meselelerini, rejim meselelerinin önünde tutan Ahmet Mithat, bu romanında da bir Fransız öğrencisine, talebe milletinin

³⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 33; *Paris’te Bir Türk*, s. 407.

³⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Vah*, Haz. Kazım Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 70.

³⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 30.

³⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 33.

³⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 294.

eğitim hedeflerini bir yana bırakarak hürriyet adı altında geçirdikleri düşük yaşam biçimlerinin yanlışlığını söyler.³⁶¹ Aynı şekilde “Jön Türk” isimli romanın kahramanı Nurullah, hürriyet sever bir insan olduğu halde onun için en önemli mesele iyi bir eğitim alabilmektir.³⁶² Ülkenin siyasi meselelerle çalkalandığı bir dönemde o, bütün boş vakitlerini öğrenmeye ayırır.³⁶³

Çocukların eğitiminde dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birisi de, batıl inançları, büyü ve cin hikayelerini içeren, çocukların zihin ve ruh dünyasını olumsuz yönde etkileyecek olan kitapların okutulmamasıdır. Çünkü bu tür kitaplarla büyüyen çocuk, ileriki yaşlarında da bunların etkisinden kurtulması çok zor olmaktadır. ‘Çengi’ isimli romanda annesi Saliha Molla’dan ilk terbiyesini hep cin ve sihir hikayeleri dinleyerek alan Daniş Çelebi’nin bu yanlış eğitim sonucu düştüğü durum anlatılmaktadır:

“Saliha Molla, oğlu Daniş Beyi kendi hanesinde kendi kendisine okutup, bayağı okur yazar ve okuduğunu anlayıp yazdığını anlatır bir dereceye isal eylemiştir. Fakat ne fayda ki çocuğun eline geçen kitaplar Hamzaname ve Elfü’l-Leyl ve Muhayyelat-ı Aziz Efendi ve Ebu Ali Sina gibi hep sihir ve ilm-i Simya ve cin ve peri hikayat-ı garibesini mübeyyin şeylerden ibaret olmasıyla bunlar dahi Daniş Çelebi’nin evham ve akaidine kuvvet kuvvet vermekten hali kalmamıştır. İhtisar-ı kelim yirmi yaşından sonra Daniş Çelebi, bir hale geldi ki yanında birisi dişlerini gıcırdatarak bir savt-ı acib ile homurdanarak ‘Ben filan cinniyim’ diye haber verecek olsa, derhal inanır, korkusundan eti benzi kireç kesilirdi.”³⁶⁴

Aynı romandan uyarladığı “Çengi yahut Daniş Çelebi’ isimli piyesinde de böyle bir terbiye alan çocuktan düzgün bir insan çıkamayacağı anlatılır:

“Böyle bir validenin çocuğu zımsızrlak budala çıkmamamış olsaydı hakikaten istigrab olunurdu. Böyle birisi de bizim mahallede vardır. Boğazında sekiz tane

³⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 68.

³⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 61.

³⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 67.

³⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Çengi*, s. 10.

nüsha, koynunda sihr-i batıl çıkınları, fesinde nazar takımları! Halbuki ben cin olsam da çarpacak hiçbir şey bulamasam yine o musibeti çarpmağa tenezzül etmezdim.”³⁶⁵

4.D. Osmanlı Eğitim Sistemi

1839 öncesine kadar ağırlıklı olarak askeri alanda yapılan yenilikler ve ıslahatlar, Tanzimat’la beraber eğitim başta olmak üzere devletin bütün kurumlarına yansımıştır. Devletin kötü gidişatına eğitimle dur denilmek istenilmiş, bu sebeple Emrullah Efendi’nin “Tuba Ağacı”³⁶⁶ modeli gibi, bazı Tanzimat devlet adamları eğitimin ıslahı için buna benzer çeşitli metodlar önermişlerdir.³⁶⁷

Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı’nın geri kalış sebebini eğitimsizliğin sonucu olarak teknik bilgideki yetersizlik olduğunu söyler. XIX. yüzyılda artık Avrupa’nın açık pazarı haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, teknik donanıma sahip olmadığı için özellikle sanayi ürünlerini Batı’dan karşılamaktadır. Bir asır öncesinde sanayi devrimini tamamlayan Avrupa, teknik üstünlüğü sayesinde Osmanlı üzerinde hakimiyet kurabilmiştir.³⁶⁸

“Bizde ne zaman fünün intişar ve teessüs ederde sanayiye dahi tatbikine girişilirse İngiltere ve Amerika’nın bizce kabili taklid olmayan sandalları da o zaman yapılır.”³⁶⁹

“Kayıklarımız memaliki sairede taklidi dahi kabil olamadığı halde sandalca neden kayık derecesinde maharetimiz yok?

Bunun sebebi besbellidir. Çünkü fensizlikten ibarettir. Vaktiyle funun bizde pek ileride imiş. Sanayide pek mükemmel tatbik olunmuş ki asarı cihana hayret vermiş.”³⁷⁰

---

³⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, Çengi yahut Daniş Çelebi, *Bütün oyunları*, s. 215.

³⁶⁶ Emrullah Efendi’nin önerdiği bu modele göre eğitim kademelerinde yapılacak değişikliklere en üst kademededen yani Darülfunundan başlayarak aşağı doğru inilmelidir. Bu model, Cennette bulunduğu inanılan ve kökü yukarıda dalları aşağıda olan Tuba ağacına benzediği için bu ismi almıştır.

³⁶⁷ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s. 255-256.

³⁶⁸ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 49.

³⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 3.

³⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 3.

Tanzimat'la beraber eğitim kurumlarında ıslah faaliyetlerine girişilmiş ve daha modern bir eğitim sistemi kurulmaya çalışılmıştır. Eğitim işleri önce “Dar-ı Şuray-i Bab-ı ali”, “Divan-ı Ahkam-ı Adliye” gibi idarelerce yönetiliyordu. 1839'da ise Rüştiye nazırlığı kuruldu. Bu nazırlığın idaresinde erkek, kız ve askeri rüştiyeler açıldı. Ondan sonra eski Mekteb-i Sıbyanlar, mahalle mektepleri, ilkokullar haline getirildi. Galatasaray ve Daruşşafaka adı altında birincisi batı, ikincisi doğu kültürlerini veren iki sultani (lise) açıldı. Bu iki kurumun yetmezliği sebebiyle idadiler açılmaya başlandı. 1845'de ise Maarif Meclisi kuruldu. 1848'de Mekatib-i Umumiye nezareti haline getirildi. 1873'de de bu nezaret Maarif-i Umumiye Nezareti şeklini aldı. Saffet Paşa, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni hazırladı ve orta öğretim kurumlarının açılışı ve yönetimi bu suretle umumi bir tüzüğe bağlandı. Reşit Paşa'nın ikinci sadaretinde (1848) eğitim ve kültür işlerine büyük bir hız verildi. Bu dönemde de, açılması düşünülen Dar-ül Fünun'da okunması istenen kitapları yazdırmak maksadıyla Encümen-i Daniş (Akademi) kuruldu.³⁷¹

Eğitim ve öğretim kademelerinde bu denli hızlı bir yapılaşmaya gidilirken bir yandan da eğitimin daha kaliteli bir hale getirilmesi için ders programlarında düzenlemeler yapılmıştır. İlk olarak 1847-1848 tarihli olarak çıkarılan ve “Eftalin Talim Ve Tedris Ve Terbiyelerini ne Vechile Eylemeleri Lazımgeleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat” isimli belgede şu öğretim programının uygulanması belirtilmektedir: “Elifba, Amme cüzü ve öteki cüzler, Türkçe Lügat, Ahlak, İlmihal, Yazı, Türkçe Tecvid, Kur'an (İki kez hatim ettirilecek), Hıfz-ı Kur'an.”³⁷² 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Sıbyan mekteplerinin öğretim programlarına, “Muhtasar Fenn-i Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya, Malumat-ı Nafia Risaleleri” gibi dersler de girmiştir.³⁷³

Bu konunun önemi üzerine Ahmet Mithat Efendi'de dikkat çekmektedir. Çünkü neyi, ne şekilde ve ne zaman verileceği bilinmeyen bir eğitim, ülkeyi hiçbir olumlu sonuca ulaştırmayacaktır. İlk olarak okullarda okutulacak dersler belirlenmeli

³⁷¹ H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Y., 2. baskı, İstanbul, 1979, s. 47-48.

³⁷² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü.E.F.Y., Ankara, 1982, s. 106.

³⁷³ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 108.

ve bu dersler için gereken kitaplar hazırlanmalıdır. Bunlar yapılmadıktan sonra yeni okulların açılması hiçbir fayda vermeyecektir.³⁷⁴ Ayrıca yazar, öğrenilecek ilimler arasında önemine göre seçim yapmak gerektiğini söyler. Ahmet Mithat, en çok gerekli sekiz ilmi önem sırasıyla şu şekilde sayar: Akaid, Ahlak, Coğrafya, Hey'et, Hikmet-i Tabiiye, Tarih, Hesap, Hendese.³⁷⁵

Eğitim yöntem ve tekniklerinde diğer bir önemli husus ise dayak meselesidir. İsmi geçen belgede falaka, şeriatta olmadığı için yasaklanmıştır. Hoca tembel yada suçlu olan öğrenciye somurtacak, namusuna dokunmayacak sözlerle azarlayacak, bedeni hizmetlerde kullanacak, yada ancak velisinin izni ile çocuğu dövebileceklerdir. Fakat döverken, “yaban asması, yasemin çubuğu” gibi yumuşak değnekler kullanacak ve çocuğun nazik organlarına vurmayacaktır.³⁷⁶

Eğitimde dayak yönteminin yanlışlığını Ahmet Mithat Avrupa’da ki “İstitutris” denilen muallimlerin terbiye ediş tarzlarını örnek vererek gösterir. Bu öğretmenler ders zamanlarını öğrencilere bir işkence haline dönüştürmezler. Derslerini öğrencilere kem kendilerini hemde derslerini sevdirecek şekilde işlerler ve gerektiği zamanda onlarla beraber oyun oynayarak hiçbir zaman onların yanlarından ayrılmazlar.³⁷⁷

Sentezci bir yönetime sahip olan Ahmet Mithat için eğitim sürecinde dini ve müsbet ilimler beraber öğrenilmelidir. Romanlarında, Avrupalıların karşısına Müslüman Osmanlı gencinin temsilcisi olarak çıkardığı ideal tipler hep bu tarz eğitim almış kişilerdir. “Felatun Bey’le Rakım Efendi”de Rakım’ın aldığı eğitim şu şekilde tasvir edilir.

“Kendi hahişi ve dadısının sevk ve teşviki sayesinde Arabiden sarf u nahiv filandan maada Risale-i Erbaa’yı, şerhleriyle beraber gördü. Hele mantık cihetini tasdikat-ı hitamına kadar pek kuvvetli tahsil eyledi. İlm-i hadis ve tefsirde oldukça

---

³⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 114.

³⁷⁵ Sema Ayağ, *Ahmet Mithat Efendi'nin Din Eğitimi Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe Ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2003, s. 148.

³⁷⁶ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 107.

³⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 312.

behre kazandı. Fıkıhı dahi gözden geçirdi. Farisiden Gülistan ve Baharistan ve Büstan ve Pend-i Atar ve Hafız ve Saib-i teknil etmekten kat-ı nazar en münteha parçalarını dahi ezber eyledi. Fransızca'ya gelince: Bir kere lisanda rüsh peyda eyledi. Bade Galata'daki dostundan hikmet-i tabiiye, kimya, teşrih-i menafii'l-azayı oldukça tahsil edip Beyoğlu'ndaki Ermeni dostunun kütüphanesinde dahi coğrafya, tarih, hukuk ve muahadat-ı düveliyeye dair lüzum derecesinin fevkinde dahi malumat topladı. Hele okuduğu Fransız romanlarının ve tiyatro namelerinin ve eş'ar ve edebiyatının adeta nihayeti yok gibiydi.”³⁷⁸

Ahmet Mithat Efendi, bizim ilmi eserlerdeki seviyemizin çok iptidai bir durumda olduğunu söyler. Ders programlarında değişikliğe gidilirken ders kitaplarımızda gözden geçirilmesi gerekmektedir. Kütüphanelerimizdeki kitaplar ise çağın çok gerisinde kalmış bilgiler vermektedir.³⁷⁹ Osmanlı'nın XIX. yüzyılda girdiği duraklama devresi haliyle kendisini ilim sahasında da göstermiş ve ilmi eserlerin yazımı noktasında bir düşünüş görülmüştür. Bu düşünüş yabancı dil öğreniminin ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Fakat Ahmet Mithat'a göre yabancı dil öğrenmek yeterli olmadığı gibi herkesten de bunu öğrenmesini istemek abesle iştigal olur. O sebeple kendi milli kütüphanemizi oluşturmamız şarttır. Fakat bunu sadece devletten beklemek yanlıştır. Halk bu konuda istekli olmalıdır.³⁸⁰

Ayrıca yabancı dil öğrenmek, bazı tutucu kesim tarafından dinsizliğe yol açar sebebiyle pek hoş karşılanmıyordu. Ahmet Mithat, halk arasındaki bu yanlış yargıyı romanlarında işler. Örneğin; Mustafa Kamerüddin'in annesi Feride Hanım, oğlunun Fransızca öğrenmesini istemez³⁸¹, Şefik'in Vidin valisinin çocuğuna Fransızca ders verirken, valinin karısının 'Oğlum dinden çıkacak, Fransız olacak'³⁸² diye çocuğunun Fransızca öğrenmesine karşı olması o dönemde bu kesimin yabancı dile bakış tarzını gösterir. Bu cahilane tutum belki kendi dinine ve geleneklerine daha evvelden yabancı olan kesim için doğru olabilir. Fakat Ahmet Mithat'ın İslam'ın ve Osmanlılığın temsilcisi olan ideal tipleri için bu mümkün değildir. Bilakis onlar

---

³⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Felâtn Bey'le Rakım Efendi*, s. 12-13.

³⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, s. 5.

³⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Hüseyin Fellah*, s. 83.

³⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey*, s. 64.

³⁸² Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 223.

edep, ahlak ve bilgileriyle Avrupalıların Osmanlı'ya ve İslam'a bakışlarını değiştirmektedirler.³⁸³

Osmanlı eğitim sisteminde tartışmalara neden olmuş bir diğer mesele ise kadının eğitimidir. Daha evvelde bahsettiğimiz gibi kız çocukları belli bir kademeye kadar okuyabilmekte; şanslı olanlar ise eğitimlerine evlerinde özel dersler alarak devam edebilmekteydi.³⁸⁴

“O sene mektepten çıktılar. Kenan Rüştüye devama başlamıştı. Meliha ise o zamanın hükmüne göre artık ikmal-i tahsil eylemiş olduğundan evde kalmak, umur-ı beytiyyenin tanzim ve tertibine memur edilmişti.”³⁸⁵

Yazar bu durumun Avrupa'da daha farklı olduğunu söyler. Bizde kızların sıbyan mektebinden sonra artık tahsillerine nihayet verildiği bir zamanda Avrupalı kızlar üniversite bile okuyabilmektedirler.³⁸⁶

Aile ortamının eğitim işlevi bulunmaktadır. Ailenin bu işlevi açısından Osmanlı ailesi Tanzimat'a kadar önemli bir rol üstlenmiştir. Bu işlev daha çok kadın eğitimi açısından ön plandadır. Çünkü Osmanlı toplumunda kadınlarla ilgili okullar açılıncaya kadar, kadınlar sıbyan okullarından sonra örgün eğitimden yararlanamamaktaydılar. Bu dönemde kadın eğitimi muhtemelen annelik kurallarının öğrenilmesi şeklinde aile içinde gerçekleştirilmiştir. 3-4 yıllık bir süreyi kapsayan sıbyan okullarına başlayan 5-6 yaşlarındaki kızlar ve erkekler 9-10 yaşlarında burayı bitirirler. Medreselere gitme imkanı olmayan, saray çevresinden yada ulema ve idareci kesimden olmayan kız çocuklarının bundan sonraki eğitimleri aile içinde devam ederdi.³⁸⁷

---

³⁸³ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 307; *Acayib-i Alem*, s. 116.

³⁸⁴ Doğan, *Sosyoloji*, s. 190.

³⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Eski Mektuplar*, s. 8.

³⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf*, s. 32.

³⁸⁷ Doğan, *Sosyoloji*, s. 187.

İlk kız rüştiyesi 1859 tarihinde açılan Cevri Kalfa Rüşdiyesi'dir.³⁸⁸ Kızların bir meslek sahibi olabilmeleri yönünde açılan ilk okul ise, -1864'te Midhat Paşa'nın Rusçuk'ta yetim kızlar için ordunun dikim ihtiyaçlarının karşılamak üzere açtığı dikim atölyesi niteliğindeki ıslahhaneyi saymaz isek- 1869'da İstanbul'da yine ordu ihtiyaçları için Yedikule'de açılan dikim hane özelliğindeki Kız Sanayi Mektebi'dir.³⁸⁹

4.E. Dini ve Milli Eğitim

Dini ve milli nitelikteki dersler, Osmanlı eğitim kurumlarında sıbyan mektebinden başlayarak son kademeye kadar devamlı hatta ağırlıklı olarak okutulagelmıştır. 1847-1848 tarihli sıbyan mekteplerindeki ders programlarıyla ilgili belgeye baktığımız zaman 9 dersin 7'sinin dini dersler olduğu görülür.³⁹⁰ Fakat Tanzimat sonrasında, özellikle "alafranga" tabir olunan Batı taklitçisi kesim, çocuklarının daha iyi bir eğitim alabilmesi için yabancı mürebbiyeler tutmuşlardır. Ahmet Mithat'a göre bu hocaların faydaları olmakla beraber zararları da vardı. Bunların başında da çocukların öğrendiklerini sosyal hayatta uygulayamamaları ve kendi toplumlarına ve kültürel değerlerine yabancı bir şekilde yetişmesi gelir.³⁹¹

Diğer bir önemli zarar ise, bu muallimlerin kendi dinlerini yavaş yavaş çocukların saf zihinlerine sokarak onları dinlerine ve milletlerine düşman bir şekilde yetiştirmesiydi. Ahmet Mithat Efendi'ye göre çocuk terbiyesinden iyi anlayan, pedagojik formasyona sahip bu hocalar, bütün bunları ellerine verilmiş olan programlar dahilinde yapmakta idi.³⁹²

"Bu mini mini malumatçıklar meyanında Madam Terniye'nin çocuklara bir de hak teala hazretleri olduğu ve onunda mini mini bir oğulcuğu bulunduğu ve bu oğulcuğun da bir de anası olup insanlar uğrunda oğlunun canını feda eylediği ve binaenaleyh onu minnetderane bir surette sevmek iktiza edeceği hakkında verdiği

³⁸⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 109.

³⁸⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 117-118.

³⁹⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 106.

³⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 311.

³⁹² Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 33.

derslere ve ‘İşte baba, oğul, valide şunlardır’ diye kitaplardan resimlerini dahi göstermesine burada ilişmeyelim... Çocukların mini mini malumatçıklarını büyülte büyülte, işte o minnetderane bir surette sevilmesi lazım gelen İbnullahı Yahudiler asmış, öldürmüş olduklarından bahisle onlar hakkında bir husumet lazım olduğu derecesine kadar vardığı gibi bir aralık kıraat kitaplarında muharebat-ı salibiyeye dair görülen fıkralar üzerine Müslümanların dahi Hristiyanlara nasıl seyf-i zulümle muamele etmiş olduklarını takrire başlayarak işte bu misilli ilkaatla genç çocukları kendisine celp ettikçe etmekte bulmuş idi.”³⁹³

Ahmet Mithat, çocuklara, din, millet ve vatan sevgisi gibi bütün mukaddes değerlerimizin daha ilk okulda, onların çocukluk zamanlarında verilmesi taraftarıdır. Çünkü ancak bu sayede bu değerler onların zihinlerine nakşedilir ve bir daha kolay kolay çıkmaz. Fakat her millet kendi dini için gereken şekilde ilk öğretim sistemini tertip etmelidir.³⁹⁴

Madam Terniye’nin Mansur ile Nusret’e Hristiyanlığı bu kadar sevdirebilmesinin sebebi, çocuklara ders esnasında ve sonrasında gösterdiği şefkatli davranışlarıdır. Türkçe ve Arapça hocaları ise bunun aksine, dayak tehdidiyle onları dinlemeye mebur etmektedir.³⁹⁵

Yabancı öğretmenlerin topluma verdiği üçüncü bir zarar ise, onların elinde yetişen gençlerin, kendi lisanlarına yabancı kaldıkları, kelime bilgilerinin günlük konuşma dilinden öteye geçemediği vakıasıdır.

“Elhasıl tedrise başladıklarından üç sene sonra Mansur Bey ile Nusret Hanım Fransızca cihetinde adeta bir Fransız çocuğu kadar behre-mend oldukları halde maarif-i milliyemizce henüz risale-i ahlakı okuyup anlayamamak menzilesinde kaldığından ve hele Madam Terniye bunların zihinlerini kendi istediği yola bir güzelce sevk etmiş olduğundan çocuklar risale-i ahlakı ellerine alarak “Bu ne? ‘Dahi

---

³⁹³ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 313.

³⁹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 313-314.

³⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 312.

sirkat bir kimsenin eşyasını çalmak demektir.’ Ne demek?’ diye istihzalara başlamışlar idi.”³⁹⁶

Bu dönemde yabancı hocalarla yaşanan bir başka sorun ise, çocuklarına muallime diye evine aldıkları kadınların eski bir tiyatro oyuncusu yada öğretmenlikle hiçbir alakası olmayan, gençliğini eğlenceyle geçirmiş şuh bir kadının çıkmasıdır. Bu sebeple yazar yabancı eğitimleri alırken daha dikkatli olunmasını ve gerekirse konsolosluktan bu kişilerin araştırılmasını önerir.³⁹⁷

Din eğitimine çok önem veren Ahmet Mithat’ın “İki Hudakar” isimli küçük romanında asil ailelerden gelen zengin ve soylu, fakat yaşadığı çevrenin dini değerlerine kayıtsız, ahlaki yozlaşmaya uğramış görüntüsünden sıkılan iki gencin hikayesi anlatılır. Romanın kahramanı Şarl eğitimini Fransa’da tamamlamıştır. Ahmet Mithat, Fransa’nın dine kayıtsız eğitim şekline rağmen Şarl’ın ahlak ve terbiyesinin tam olmasının sebebini, doğu’da bulunduğu sıralarda Müslümanlarla vakit geçirmiş olması ve İslamiyet’in insanları yücelten dini ve ahlaki prensiplerini tanımış olmasında arar.³⁹⁸

Ahmet Mithat’ın ikincil karakterler olarak seçtiği, genellikle ideal tiplerin anne yada babaları olan kişiler, modern bilimleri bilmemekle beraber dinlerini bilen ve dine bağlı insanlardır. Zaten Ahmet Mithat içinde en evvel bilinmesi gereken şey dindir. Ailelerin bu özellikleri, çocuklarının dini terbiyelerinde de rol oynamıştır.³⁹⁹

---

³⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, s. 314.

³⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 153.

³⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *İki Hud’akar*, s. 704.

³⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Firkat*, s. 118.

5. SOSYAL HAYAT VE DİN

Dinin en büyük etkisi sosyal hayat üzerinde görülür. Çünkü bireylerin toplum içerisindeki rollerinde, karşılıklı ilişkilerinde ve hayat görüşlerinin oluşumunda dinden kaynaklanan ahlaki kuralların önemli yeri vardır.

5.A. Osmanlı Yaşam Biçimi

Ahmet Mithat, Doğu medeniyetini tanıyabilmek için Batı medeniyetini de tanımak gerektiği inancındadır. Bu sebeple sürekli olarak doğu-batı kıyaslaması yapar. Bu konuda objektif olmaya çalışan yazar, yanlışları ve doğrularıyla her iki tarafı da olduğu gibi kabul eder. Batı, maddi kültür yönünden geliştiği halde manevi kültürü doğunun gerisinde kalmıştır.⁴⁰⁰

Osmanlı dahil, Doğu'nun Avrupa karşısında güçsüz duruma düşmüş ülkeleri, Batı'nın ilim ve tekniğine karşı bir nefret hissetmiştir. Fakat acziyetten kaynaklanan bu nefretin yanısıra içten içe bu teknolojiye karşı hayranlık duymuştur. Ahmet Mithat'a göre bu çelişki Avrupa'yı layıkıyla tanıyamamızdan kaynaklanmaktadır.

“Biz milletimizin yenileşmesi gerektiğini halkımıza anlatmak için ne diyeceğiz? Bir kere şu halimizin fena olduğunu haber vereceğiz, öyle değil mi? Karşımızdaki halimizin fena olduğunu neyle anlayacak? Şüphe yok ki hali iyi olan yerlerle kendimizi kıyaslayınca anlayacak. Bizde ise halimizi, halden en anlayanı bile bilmiyor. Avrupa hakkındaki bilgimiz fihrist derecesinde de kalmıyor. En büyük fenalık şunda ki, Avrupa'nın en büyük kötülüklerini görüp zararlarını çekmiş olan halkımız o medeni ülkelerin güzelliklerinden dahi nefret ediyor. Böyle bir memlekete cidden iş olarak ne iş görülebilir?”⁴⁰¹

Avrupa'nın ahlaki yönden çöküşü, dostlar arası ilişkilerin çıkar alışverişine dönüşü; teknolojik gelişmeler ve ekonomik refahın maneviyatın gelişimini ters yönde

---

⁴⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Ana-Kız*, s. 823.

⁴⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 164.

etkilemiş olmasının sonuçlarıdır. Batının maddi terakkisi insanlar arası ilişkileri etkilemiş, bunun sonucu bireylerin topluma uyum sürecinde sorun yaşanmış ve sosyal yabancılaşma kendini göstermiştir. Toplumsal hayatın dini müesseseler, vakıflar vb. yerler üzerindeki etkisi Avrupa’da kendini açıkça göstermiştir. Batı’nın pragmatist yaşam biçimi Hristiyan din adamlarının topladıkları sadakaları dağıtmalarında bile problem çıkmasına, liyakatsiz kişilerin yardımları almasına yol açmıştır.⁴⁰²

Ahmet Mithat’ın seyahatleri esnasında edindiği bu izlenimler, onun Avrupa’yı daha iyi tanımasını sağlamıştır. Doğu-batı kıyaslamalarındaki temel amaç da, kendi toplumumuzu daha iyi tanımak ve yaşam biçimimizdeki eksikleri, aksayan noktaları ortaya çıkarmaktır. Ahmet Mithat’ın Batı medeniyetini topyekün kabul etmek yerine, bu medeniyeti maddi ve manevi terakki açısından birbirinden ayrı görmesindeki amaç, bizim kültürümüze, adab-ı muaşeretimize uymayacak şeylerin, toplumsal düzenimizi bozmasını engellemek ve onlardan uzak kalmamızı sağlamaktır. Doğunun yardımlaşma, komşuluk, akrabalık gibi güzel hasletleri Avrupa’da artık yavaş yavaş yok olmaya yüz tutmuştur.⁴⁰³ “Felatun Beyle Rakım Efendi” romanında da Rakım’ın iffet ve bilgisine hayran olan Fransız bayan Jozefino, Türklerin genel olarak doğu kültüründeki misafirlik anlayışını batıdakinden çok daha mükemmel bulmaktadır.⁴⁰⁴

Doğu insanının birbirleriyle olan ilişkilerinde batıya nazaran daha samimi olmakla beraber, adab-ı muaşeret hususunda insanların bazen birbirlerinin haklarına riayet etmiyor olması yazar tarafından alaycı bir üslupla eleştirilir.

“Halbuki İstanbul’umuz malumdur ya? Kaide-i medeniyet herkesin kendi hanesi dahilinde hakim olarak onun haricine karışmaması iktiza ettiği halde bizim usul-i medeniyetimiz iktizasınca biz hepimiz mahalle kethüdası kesiliriz. Herkesin hanesine karışırız. Hatta bazılarımız kendi hanesine karıştığından ziyade alemin hanesine karışmak ile iştigal eder. O kadar ki alemin hanelerinde bulup tashihine

---

⁴⁰² Ahmet Mithat Efendi, *Diplomah Kız*, s. 600.

⁴⁰³ Ahmet Mithat Efendi, *Gürcü Kızı*, s. 93.

⁴⁰⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Felatun Bey’le Rakım Efendi*, s. 90.

lüzum gösterdiği kusurları kendi hanesinde de bularak tashih etmiş olsa hanesinin pek mükemmel bir hane olacağı derkar iken işigalini böyle müsmir bir surette etmeyip de beyhude yere edenlerimiz pek çoktur.”⁴⁰⁵

5.B. Avrupa Adab-ı Muaşeretı Yahut Alafranga

Alafranga, Tanzimat ile birlikte sokağa taşan değişim kültürünün ilginç terimlerinden biridir. Osmanlı’daki yeni hayatın, yabancı yaşam biçiminin adıdır. Bu yabancılık, olumsuz etkiler içeren bir kültürel tehdidi de ifade etmektedir. Bu terim Avrupa için kullanıldığında ise bir kültür ve uygarlığa karşı derin bir önyargıya işaret eder.⁴⁰⁶

Ahmet Mithat’a göre halk, alafranga tabirinin içerdiği gerçek manayı bilmemektedir. Topluma yabancı bir yaşam biçimi ve buna duyulan öfke, bu tabirin hafife alınmasına yol açmıştır. Benzer bir kavram karmaşası ‘şık’ kelimesinde görülmektedir. Normalde övgü içeren bir tabir olmasına rağmen, kılık kıyafet değişikliğiyle Avrupalı olunacağını zannedenler yüzünden; süslü, cebi delik, yılışık adam manalarında kullanılmıştır.⁴⁰⁷

“Avrupa yanı başımızda durmak şöyle dursun adeta Avrupa bizim içimizdedir. Biz dahi Avrupa kıtasındayız. Hele şehrimizde birkaç yüz bin Avrupalı vardır da usül ve adab-ı muaşeretlerinden haberdar değiliz. Onlar dahi bizim adap ve usül-i maişetimizden bihakkın haberdar değildirler ya. Lakin bizde her şeyi onlara taklide heves görülür. Bilmediğimiz şeyleri taklitteki hevesimiz dahi bizi ekseriya alafranganın gayri matbu’ ve gayri müstahsen olan cihetlerini taklide makbul ve memduh olan şeylerini gafletle ihmale sevk ediyor.”⁴⁰⁸

Görüldüğü gibi Avrupa’yı hakkıyla tanıyamamak bize iki şekilde de zarar vermektedir. Ne onların iyi taraflarını alabiliyoruz ne de kötülüklerinden

---

⁴⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Çingene*, s. 475-476.

⁴⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeretı*, s. 34.

⁴⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeretı*, s. 59.

⁴⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeretı*, s. 59.

kaçabiliyoruz. Ahmet Mithat, Batı hakkındaki yanlış zanlarımıza da şöyle bir örnek verir:

“...Avrupa’da kadınlar tamamıyla serbest olup hatta bir kadın kendi dostu ile musahabe eder iken kocası gelip de alafrangaca kapıyı dakk eylese kadın duhule müsaade vermeyince kocası giremez zannolunur. Bu zannın ne kadar batıl olduğunu muhtasaran bile izah edemeyiz.”⁴⁰⁹

Halbuki Avrupa’da insanlar fikirlerindeki sertlik yada yumuşaklığa göre farklı sınıflara ayrılmışlardır. Bunlar temelde üçe ayrılırlar ki bu üç sınıf da kendi içlerinde ayrılabilir. Birinci sınıf muhafazakarlardır. Bu sınıfa mensup olanlar dinde ve siyasette yeniliğe kapalı olup, eskinin aynen devam ettirilmesi düşüncesindedirler. İkinci sınıf radikallerdir. Bu sınıftakiler de muhafazakarlar ile tamamen zıt görüştedirler. Onlara göre de eskiye ait olan şeyler tamamen atılmalıdır. Üçüncü grup da muhafazakarlar ile radikaller arasında, bazı noktalardan değişime taraftar, bazı noktalarda değişime karşı olan liberallerdir.⁴¹⁰ Avrupa halkı değişime karşı duruşları itibariyle sınıflara ayrıldıkları gibi gündelik hayattaki sosyal davranışları yönüyle de tabakalara ayrılmıştır. Bir tabaka ahalsinin topluluk içerisindeki kuralları, diğer bir tabaka ahalsininkinden tamamen farklı olabilir. Sırf bunun için, ‘Savoir vivre’ yani ‘yaşamayı bilmek’ diye topluluk içerisindeki davranış kurallarını düzenleyen kitaplar yazılmış ve bu özel bir ilim haline gelmiştir.⁴¹¹ Bu farklılığa örnek olarak İngiltere’de kızların Fransız kızlarına göre hareketlerinde daha serbest olmaları, bunun yanısıra İngiltere’de ki evli kadınların hareketlerinde daha sınırlı oldukları halde, Fransız kadınlarının onlara göre biraz daha serbest olmaları gösterilebilir. Hatta bu farklılık kendini Fransa’nın iki farklı sınıf kadınları arasında da gösterebilmektedir.⁴¹²

Topluluk içerisinde bulunan insanların uyması gereken kurallara “adab-ı muaşeret” denir. Adab-ı muaşeret; görgü, protokol gibi, bir cemiyet içindeki

⁴⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeret*, s. 59-60.

⁴¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeret*, s. 85-87.

⁴¹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeret*, s. 60.

⁴¹² Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muaşeret*, s. 61-62.

insanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünü ifade etmekte kullanılan bir kavramdır. Doğrudan doğruya ahlaka değil, terbiyeye ait bir husus olduğundan zamana ve toplumlara bağlı olarak değişir.⁴¹³ Ahmet Mithat, topluluk içerisinde nasıl davranılması gerekeceğinin mutlak surette bilinmesi gerektiğini söyler. Çünkü bu kuralları bilmemek ve de uygulamamak toplumu ahlaki yönden çöküntüye sürükler.⁴¹⁴

Osmanlı batılılaşma hareketi faydacı bir yaklaşımla sürmüştür. Fransız idare hukukunu uygulamakta tereddüt göstermeyen, Fransız Medeni Kanununu bile adapte etmeyi düşünenler; Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgiyi göstermemişlerdir.⁴¹⁵ Tanzimat devlet adamlarında görülen bu tembellik ve hazır alışıcılık kendisini sokaktaki insanda da göstermiştir. İnsanlar batılılaşmayı zihni planda yapılacak bir içtihat olmaktan ziyade, fiziksel görüntü ile konuşma üslubundaki değişiklik olarak algılamışlardır.

“Meraki Efendi’nin alafrangalıyla beraber böyle bir Mehmetçiği konağına kabul etmiş olmasına şaşmayın. Onu terbiye edecekti. Hatta terbiye etmeğe başladı bile. Bir gün ‘Mehmet, beyefendi ne yapıyor?’ deyip de Mehmet’in ‘Çorba içiyor.’ cevabını alınca ‘Oğlan öyle söyleme. Ona alafrangada supe yiyor derler.’ demiş ve Mehmet ‘Hayır Efendim! Allah göstermesin! Sopa yediği yok çorba içiyor’ dediği halde dahi Meraki Efendi meraklanmayıp ‘Oğlum alafrangada çorbanın ismi supe’dir, bunları birer birer öğrenmeli’ diye bir nasihat vermişti.”⁴¹⁶

Alafrangalığı tanıyabilmek için ilk olarak bu yaşam biçimini tercih eden insanların hangi yönleriyle toplumun gelenekçi diyebileceğimiz kesiminden ayrıldığını görmeliyiz. Bunların başında konuşurken kullanılan yabancı kelimeler gelir. Fakat Ahmet Mithat’ın alafranga tipleri yabancı dilleri iyi bilmezler. Sadece gündelik hayata ait birkaç kelime ezberlemişlerdir. Bu bilgileri de çoğu zaman alay konusu olur. Örneğin, o zamana kadar alafranga züppe tipini ilk işleyen roman⁴¹⁷

⁴¹³ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 116.

⁴¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muşeretü*, s. 60-61.

⁴¹⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 19.

⁴¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Felâhın Bey’le Rakım Efendi*, s. 8.

⁴¹⁷ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*, İletişim Y., 14. baskı, İstanbul, 2003, s. 48.

olan “Felatun Bey’le Rakım Efendi”de, Felatun Bey, geleneği ve moderniteyi kendi fikir aleminde birleştirebilmiş olan Rakım’ı küçük düşürmek için İngiliz ailesinin ortasında Fransızca “Blonde (kumral)” kelimesinin “Esmer” manaya geldiğini söyler ve herkesin önünde kendisi rezil olur.⁴¹⁸

İkinci farklılık ise konuşma adabıdır. Alafranga karakterler, muhataplarına karşı her zaman saygılı ve gülyüzlüdür. Fakat bu davranışlarında samimi değillerdir. Yüzlerine güldükleri insanların arkasından söylemediklerini bırakmazlar. Onlara göre böyle davranmak alafrangalığın gereğidir. Onların bu haline temiz yürekli, saf insanlar akıl erdiremezler.⁴¹⁹

Bu tipler için nezaket, en çok bayanlara karşı gösterilmelidir. Çoğu kez ahlaki duygulardan soyutlanmış olan bu nezaket, daha çok karşısındaki bayanı kendisine metres edinmek için gösterilir. Kıskançlık ise ayıp sayılır. Dahası kıskanç kişilere insan sıfatı bile fazladır. Medeni bir erkek eşini kıskanmaz. Erkeklerin eşine iltifat etmesi onu yüceltir. “Karnaval” isimli romanda, Madam Hamparson’a aşık olan Resmi Efendi ile onun eşi olan Hamparson Arslangözyan Ağa arasında şu konuşma geçer:

“- Öyle ya! Öyle ya! Siz dahi Avrupa’da büyümüş gibisiniz!

- Vakıa Madam Hamparson... Allah’a emanet güzeller serfirazı bir kadındır.

Öyle bir kadın için kıskanmakta her veçhile kıskanmakta hakkınız vardır.

- Hayır efendim! Alafrangada kıskanmak yoktur. Kıskanç kocalara ‘Eşek Herif’ derler.”⁴²⁰

Alafranga tipler giyim konusunda da çevrelerinden ayrılırlar. Her gün farklı bir kıyafet giymeyi medeni olabilmenin şartı olarak görürler. Ahmet Mithat onların giyime olan bu merakını “mukavva üzerindeki resim” benzetmesiyle alaya alır.⁴²¹

---

⁴¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Felatun Bey’le Rakım Efendi*, s. 47.

⁴¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Felatun Bey’le Rakım Efendi*, s. 7.

⁴²⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval*, s. 164.

⁴²¹ Ahmet Mithat Efendi, *Felatun Bey’le Rakım Efendi*, s. 8.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı mahalleleri, sınıf ve statü farklarına göre biçimlenmiş mekanlar değildi. Ama bazılarının artan servetleri sonucu yaptıkları şık konaklar ve binalar ve bu konak ve binaların belirli semtlere yığılmaya başlamasıyla, Osmanlı mahalleleri nitelik değiştirmeye başlamıştır. Aksaray'ın ötesi orta halli ve fakir insanların semti oldu.⁴²² Mardin bunu şu cümleyle özetler: “Osmanlı imparatorluğu’nda yaşamın bölünmesi ‘millet’ tabanına oturunca, kültürel çatışmanın cemaatçi (communitarian) çevresi de belirlenir.”⁴²³ Tanzimat’la başlayıp Cumhuriyetle beraber varlığını sürdüren dönemde, romancılarımızın bir çoğu İstanbul’un semtlerini batının ve doğunun temsilcileri olarak eserlerinde işlemişlerdir. Ahmet Mithat da alafgranga kesimin mekanı olarak Beyoğlu’nu gösterir. Beyoğlu’ndaki alafgranga hayatın ahlaki düşüklüğünü, Eski Mektuplar’da roman kahramanı Kenan’ın bakış açısıyla anlatır.

“Çocuk İstanbul’un Avrupa’sı diye işitip durduğu Beyoğlu’nu bütün kuvvetiyle tetkik ve temaşa ediyordu. Tezyin, tekellüf itibariyle Beyoğlu’nu bittabi daha muntazam buluverdi. Fakat oranın hayatı, hayat-ı sefahati ona büsbütün giran gelmişti. O alemden hiç haz ve lezzet bulamamıştı. Sohbet yok, muaşeret yok, samimiyet hiç yok. Herkes bir girdab-ı ayş u nüş içinde yuvarlanıyor, dönüp duruyor.”⁴²⁴

“Felatun Bey’le Rakım Efendi” romanında Felatun Bey’in babası Mustafa Meraki Efendi’nin rahat yaşamak adına, Üsküdarlı olduğu ve orada konağı, bağı bahçesi dahi bulunduğu halde bunların hepsini ucuz pahalı demeden satıp Tophane’nin Beyoğlu’na civar bir mahallesine çok büyük masraflarla bir ev yaptırıp, orada oturması anlatılır. Mekan değişikliği ile ailenin yaşam biçimi de değişir. Felatun Bey’in kızkardeşi Mihriban da, alafgranga yaşamın gereği olarak her şeyi hazır alır. Semt değiştirme ile beraber alafrangalığın tüketim özellikleri de aileye girmiştir.

---

⁴²² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 198.

⁴²³ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 40.

⁴²⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Eski Mektuplar*, s. 40.

“Sair kızlar gibi Mihriban hanım oya yapmasını bilmez. Zira alafrangada oya yoktu. Kese, çorap vesaire örmesini dahi bilmez. Çünkü onları modist kızlar örer. Nakışı dahi onlar işler. Yapma çiçekler Beyoğlu’nda çok. Bunları yapmak için niye zahmete girsin? Çamaşır yıkmak, ütölemek hizmetkarların ve yemek pişirmek dahi aşçının işidir. Hatta kendi başını taramak bile alafrangada olmayıp mahsusen perükâr karı gelir tarar.”⁴²⁵

Ahmet Mithat burada alafranga yaşamın tüketim özelliklerini eleştirir.⁴²⁶ Bu tip kimseler çalışmayı sevmezler. Zengin ailelerin çocukları babalarının nüfuzuyla devlet dairelerinde katiplik işine girerler. Ama bu işi bile doğru dürüst yapmayıp, işlerini sürekli aksatırlar. Bu yaşam biçiminin aşırı tüketime iten ve bencillığe iten şekli, kişileri insanlıktan çıkarmakta ve sözlük manasının içerdiği şekliyle “beşer”⁴²⁷ haline getirmektedir.⁴²⁸

Esaslı kültür değişmeleri, ahlakın temeli olan kıymetler sistemini kökünden sarstığı için mevcut nizamı da alt üst etmektedir. Kıymetler sisteminin bu şekilde yıkılması ise, bireylerin inanma kabiliyet ve iradelerinin azalmasına, yeni bir kıymet bilincinin kolay kolay oluşamamasına yol açmaktadır. Bu yüzden gençler, eski veya yeni her kıymet karşısında ya şüpheci yada lakayt kalmaktadırlar.⁴²⁹ “Ahmet Metin Ve Şirzad” isimli romanında Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı’ya benzer bir modernleşme süreci yaşayan Buğdan’daki zengin bir ailenin alafranga hayat sürme macerasını anlatır.⁴³⁰ Bu tür insanlar kendi örf ve adetlerini medeniliğe aykırı gördükleri için ayıp sayarlar ve onlardan utanırlar. En doğal davranışlar bile küçümsenir.

“Ancak Stefani’nin ilk tedbiri çocuğa bir süt valide bulmak olduğunu görünce biçare ihtiyar:

---

⁴²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Felâtn Bey’le Rakım Efendi*, s. 9.

⁴²⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 32.

⁴²⁷ “Beşer” kelimesi sözlüklerde insanların hayvanlardan ayırıcı özelliği olarak “derisi görünen” manasında geçmektedir.

⁴²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedet*, s. 238.

⁴²⁹ Mümtaz Turhan, *Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri*, İstanbul, 1994, s. 42.

⁴³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 162.

- Vay! Neofari'ye validesi süt vermeyecek mi? Ona ninni çağırılmayacak mı?...
- Olmaz baba. Bu suret fakara köylülere mahsusdur. Bizim gibi kibarın çocukları süt valideler emzirir. Ayıptır!
- Ayıp mı? Acayip. Bu Nemçe adetleri ne fena şeyler. Hiç insanın çocuğunu emzirmesi ayıp mı olurmuş.⁴³¹

Kendi kültürel değerlerini küçümseme ve onlardan utanma Osmanlı alafraanga tiplerinde de görülür. Hem bu kişiler içerisinde Avrupa'yı sadece kulaktan dolma bilgilerle tanımış olmayanları da vardır. Örneğin, iyi bir Avrupa eğitimi almış, fakat kendi yaşam biçimlerine yabancı kalmış olan "Ceylan" asıl ismi olan "Ayşe"yi çok alaturka bulduğu için değiştirmiştir.⁴³²

Ahmet Mithat, son romanı olan "Jön Türk"te alafraanga bir hayat yaşayan ve kızı Ceylan'ı da bu şekilde yetiştiren Kazım Bey'in bu yaşam tarzından duyduğu ızdırabı ve pişmanlığı anlatır:

"- Ceylan! Sen kendin için bir bela bir musibet olmak üzere yetişmiş bir kız çıktın... Allah bizim belamızı o mel'un alafraanga yüzünden vermek için çeşm-i basiretimizi bağlamış da... kızım orada alafraanga bir eğitim alıyor diye beni sevindirmiş. Şimdi de işte böyle kan ağlatıyor."⁴³³

İşte bu sebeptendir ki Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'da görülen toplu yaşama kuralları ile ilgili "Avrupa Adab-ı Muaşeret-i yahud Alafraanga" isimli bir kitap yazmıştır. Amacı gerçek Batı'yı halka tanıtmak olan Ahmet Mithat'a göre Avrupa'nın muaşeret adabını bilmenin beş tane faydası vardır. Ahmet Mithat bunları şu şekilde sıralamaktadır.

1. Üç yüz milyon nüfuslu Avrupa'nın medeni durumunu öğrenmek,
2. "Alafraanga"dır diye her türlü rezaleti mübah kabul etmemek ve bu sayede milli edep kurallarımızı korumak ve ahlakımızı bozmamak,

---

⁴³¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 195.

⁴³² Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 52.

⁴³³ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 175.

3. Avrupa'nın insanlar arası ilişkilerinde konulmuş kuralları bilmekle; onlardan tercüme suretiyle almış olduğumuz roman, hikaye, tiyatro ve edebi makalelerin nasıl bir bakış açısıyla yazıldığı bilmek ve böylece bu eserlerden alınacak keyfi daha da artırmak,
4. Avrupa'ya gidecek olanlara, orada yabancı olarak vakitlerini harcayacaklarına, daha oraya gitmeden orası hakkında özet bir bilgi vermek,
5. Beşinci fayda ise, kitaba koyduğu konuyla alakalı fıkra ve hikayelerin sağlayacağı "eğlence"dir.⁴³⁴

6. BATIDAN GELEN FELSEFİ SİSTEMLER VE DİN

Felsefe ve din birçok ortak konuyu paylaşır. Bunların başında yaratıcı, alem, ezel, ebed gibi konular gelir. Sosyoloji ise bu konularla toplumsal yapıda meydana getirdiği değişiklikler baağlamında ilgilenir.

6.A. Felsefe ve Din

Fikir hayatımızda ilk defa Ahmet Mithat'la Batı'nın felsefi problemleri üzerine düşünölmeye başlanır. Tanzimat yazarları ve genç Osmanlıların ilgilendiğı tek konu siyasi düşünceydi. Ahmet Mithat ise kültür elçiliğine soyunmuş bir fikir adamıdır. Batı'nın yüzyılları bulan bilgi birikimi sonucu oluşmuş olan kanunları hazır bir şekilde almak yerine önce Batı'yı tanımaya, onları bu seviyeye getiren toplumsal dinamikleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁴³⁵

O'na göre felsefe insan zihninin bir pusulasıdır. Hangi meselede olursa olsun insanın en doğru hükmü koyabilmesi için felsefenin klavuzluğuna ihtiyacı vardır. Çünkü felsefe insanın düşünmeye başladığı günden beri vardır.⁴³⁶ Felsefeye olan bu ilgisi yüzünde Ahmet Mithat Efendi, çağdaşı olan yazarlarca dinsizlikle bile itham

⁴³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muşerreti*, s. 62.

⁴³⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 110-111.

⁴³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Schopenhauer'ın Yeni Hikmeti*, s. 113.

edilmiştir. Fakat O, felsefenin akli kullanmada ne kadar önemli olduğunu, Batı'nın bilimsel zihniyeti kazanmasında felsefenin hazırladığı altyapının önemini bilmekle beraber, felsefi akımların da hiçbir zaman dinin yerini tutamayacağını farkındadır.

“Din denilen şey geniş bir hikmet yoludur ki, öyle şopenvarizm, filanizm, fistanizm gibi yalnız güzergahını belirlemiş olanların birkaç defacık gelip geçtikleri patikalara benzemez. Belki bir semavi kitapla ilk güzergahı belirlenmiş olan bu yol üzerinde, nice bin akıllı mühendis ve hakimler işleyerek gereken yerlerini incelikli içihadlarıyla aydınlata aydınlata, düşülecek yerlerine korkuluk ve atlambaç yerlerine köprü gibi şeyler yapa yapa, körlerin bile hedeflerine ulaşmayı başarabilecekleri mükemmellik derecesine vardırılmıştır.”⁴³⁷

Ahmet Mithat, Osmanlı toplumunu batıdan gelen zararlı felsefi akımlara karşı korumaya çalışmıştır. Çünkü bu fikirler Avrupa'nın ahlaki değerlerine bağlı insanlarınca bile kabul görmemektedir. Bu fikirdeki insanlara “Müslüman” denilemeyeceği gibi “Hristiyan” bile demek çok zordur.⁴³⁸

Osmanlı eğitim sistemindeki ders programlarının yetersizliği ve gençlerin henüz ayırt etme gücüne sahip olmadan yeni felsefelere rağbet etmesi Ahmet Mithat'ın bu konudaki memnuniyetsizliğine yol açan sebeplerdi. Yazara göre gençlerin adı duyulmuş bir filozofun görüşlerini, onun aksi yönündeki görüşlerle arasındaki farkı ayırt edemedi, dahası ne gibi farklı görüşler olduğunu bilmeden temel bir inançmış gibi alması büyük bir tehlike oluşturur. Birde felsefenin hayatın başlangıcı ve sonu, yaratılış, ölüm ve yokluk gibi meselerde yoğunlaşmış olması, yanlış bir felsefi düşünceye sapanan gencin sadece bu dünyasını mahvetmekle kalmaz, ahiretini de kaybetmesine yol açar.⁴³⁹

Sosyolojinin verileri bize sosyal bütünleşmeyi sağlamada din kurumunun önemli katkıları olduğunu gösterir. Bilhassa sosyolojinin bir alt dalı olan din

---

⁴³⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Schopenhauer'ın Yeni Hikmeti*, s. 60.

⁴³⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 14.

⁴³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Schopenhauer'ın Yeni Hikmeti*, s. 18.

sosyolojisi, toplumun bütün kurumlarında dinin önemli etkileri olduğunu; özellikle ilkel kabilelerde aile, iş, eğitim, ekonomi gibi toplumun temel kurumlarının yapısallaşmasında dinin doğrudan etkilerinin olduğunu göstermiştir.⁴⁴⁰ Muhakkak ki bütün sosyal müesseseleri Karl Marx gibi tek bir etkene bağlamak mümkün değildir. Bütün kurumlar birbiriyle etkileşim halindedir. Fakat toplumsal kargaşa, bulunduğu döneme göre her ne nedenle olursa olsun insanların ahlaki yargılarında bozulmalara, onlarda huzursuzluğa yol açacağı muhakkaktır. Din ise en temel olarak insanların vicdanlarına hitap eder. Bu duygularını kaybeden insanlar ise, insanlıktan çıkarak vahşete yaklaşmakta ve hapishaneleri doldurmaktadırlar.⁴⁴¹

Ahmet Mithat'a göre toplumların bölünmesine, düşmanlıkların artmasına ve toplumsal bütünlüğün zarar görmesine sebep olan Avrupa'dan gelen bu zararlı fikirlerin kaynağı devletler arasındaki siyasi anlaşmazlıklardır. Çünkü bu savaşlar, devleti altından kalkamayacağı derecede büyük masraflara sokmaktadır. Bu kargaşa ortamı sonucunda ülkede kriz meydana gelmekte ve başta ticaret sonrasında ise sanayi çökmektedir. İşsiz ve aç kalan halk da ümitsizlik içinde bu zararlı fikirlerin etkisi altında kalmaktadır.⁴⁴²

“...Açlık galebe ediyor, halkın yeisi artıyor, bundan dahi Rusya'nın nihilistleri, Almanya'nın sosyalistleri, Fransa'nın anarşistleri hasılı her yerin bilmem neyistleri meydan alarak medeniyet-i haziranın istikbali müthiş ve vahim tehlikere duçar oluyorlar.”⁴⁴³

---

⁴⁴⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 314-320.

⁴⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 4.

⁴⁴² Ahmet Mithat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar*, Haz. N. Sağlam, M. F. Andı, T.D.K.Y., Ankara, 2002, s. 25.

⁴⁴³ Ahmet Mithat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar*, s. 25.

6.B. Natüralizm

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Fransa’da ortaya çıkan Naturalizm akımı, doğa bilimlerinin, özellikle de Darwinci doğa anlayışının ilke ve yöntemlerinin edebiyata uyarlanmasıyla gelişmiştir. Edebiyatta gerçekçilik geleneğini daha da ileri götüren doğalcılar, gerçekleri ahlaksal yargılardan, seçici bir bakıştan uzak bir anlatımla ve gerçeklere tam bir bağlılıkla anlatmayı amaçlar. Naturalist yazarlar, insanı ahlaksal ve akılsal nitelikleriyle değil, tesadüfi ve fizyolojik özellikleriyle ele alır. Naturalist yaklaşıma göre, çevrenin ve kalıtımın ürünü olan bireyler, dıştan gelen toplumsal ve ekonomik baskılar altında ezilir, içgüdüsel dürtülerle davranırlar. Yazgılarını belirleyebilme gücünden yoksun oldukları için yaptıklarından sorumlu değillerdir. Naturalistler, determinizmi topluma ve insana uygularlar. İnsan kişiliğini anlatabilmek için ise soyaçekim yasalarından ve toplum biliminden yararlanırlar.⁴⁴⁴

Naturalist romancıların başında Emile Zola gelir. Romancılık hayatının başlarında Alexandre Dumas’ın tesiriyle kendisinde romantik akımın etkilerini gördüğümüz ve sürekli olarak Emile Zola’nın, hayatın kötü yönlerini anlatmasını eleştiren Ahmet Mithat’ın, son romanı olan “Jön Türk” ile fikirlerinde bir değişme olduğu görülür.⁴⁴⁵ Ahmet Mithat’ın insan kişiliğinin oluşumu konusundaki fikirlerinde Naturalist anlayışın izlerine rastlanır. O, bazı romanlarında karakter oluşumunda terbiyenin önemli olduğunu savunurken, bazılarında ise kalıtımsal özelliklerin etkili olduğunu savunur. “Jön Türk” romanında ise menfi bir karakter olarak ortaya konan Ceylan’ın yetişmesinde her iki unsurunda etkisi anlatılır.⁴⁴⁶

Ceylan’ın babası Kazım Bey tek özelliği iyi yaşamayı bilmek olan, Rum ve Ermeni kadınlardan oluşmuş alafranga bir cemiyette bulunduğu Frenkçe

---

⁴⁴⁴ M. Rosenthal, P. Yudin, “Naturalizm”, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, Türkçeye Çev. Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınlar, 3. baskı, İstanbul, 1977, s. 346; Kızılcelik, Erjem, “Doğalcılık”, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, s. 161-162.

⁴⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 54.

⁴⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 62-63.

tavırlarıyla bütün kadınların dikkatini üzerine çekmeye çalışan gayet alafranga meşrep bir adamdır.⁴⁴⁷ Annesi Sezayidil Hanım ise, Kazım Bey’le evliliği öncesinde alafranga cemiyetlerde dans eden bir çengidir. Fakat yaşı kırkı geçtiği halde, hala fazlasıyla fıkrıdak, oynak bir kadındır.⁴⁴⁸ Ceylan’ın anne babasından kazandığı kalıtsal özellikler yanında, evlerinde bulunan cariyeler ve Fransızca muallimelerin etkisiyle iyice şımarmış ve ait olduğu kültüre tamamen yabancı bir şekilde yetişmiştir.⁴⁴⁹

Yine bir romanında yazar, iki farklı karakterin kıyaslamasını doğadan örnek vererek Naturalizm’in soyaçekim prensibine bağlamaya çalışır. Ama devamında insanın çevreden edindiği izlenimlerin de kişilik oluşumunda payı olduğunu belirtir. Tabi ki Müslüman kızlar için çevreyi tanıma romanla olacaktır.

“Fihakika kaffe-i nebatat için medar-ı feyz ve bereket olan yağmur hep o yağmurdur. Ancak lale ve sümbül tohumunu havi olan bir bağda lale ve sümbül bitirip diken ve çalı kökleri müesses olan bir yerde dahi bunları inbat eyler. Cibilletinde tohm-i fasid olan Şehnaz için okuduğu romanlar kendisinin dahi o romanlarda gördüğü eşhas-ı vak’adan birisi olması istidatlarına inbisat verip Hansa cibilletinde zaten salah olmakla beraber okuduğu romanlarda ahvali beğenilemeyecek olan a’za-yı vak’anın her birini ibret nümunesi olarak telakki eylemiş ve şu alemde henüz aşk ne olduğunu kendi şahsında tecrübe etmediği halde heva vü heves aleminin kaffe-i mehalikini romanlarda okuyup öğrendiği cihetle o a’za-yı vak’aya benzemeyi değil benzememeyi mahz-ı necat addetmekte bulunmuştu.”⁴⁵⁰

İlk Türk Naturalist yazar Beşir Fuad’dır. Beşir Fuad, tek hakikatın tecrübe olduğunu kabul etmiş, metafiziği inkar etmiştir.⁴⁵¹ Beşir Fuad, Ahmet Mithat’ın çağdaşı bir yazar olmanın yanı sıra onun yakın bir dostu da kabul edilebilir. Modern bilimlerinin bir çok alanında kendini yetiştirmiş bir yazar olan Beşir Fuad, Ahmet Mithat’a büyük bir saygı duymakta idi ve bu sebeple intiharı öncesinde ona yazdığı

⁴⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 62.

⁴⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 62-63.

⁴⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 63.

⁴⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval*, s. 56.

⁴⁵¹ M. Orhan Okay, *Beşir Fuad*, Hareket Y., 1. baskı, İstanbul, 1969, s. 188.

mektupta kendisine “Ey Hakim” diye sözlerine başlamaktadır.⁴⁵² Ahmet Mithat’ın Naturalizm ve benzeri materyalist felsefeleri tanınmasında Beşir Fuad gibi zeki ve mütefennin gençlerin bu yollara sapışının ve kendi dininden, kültüründen uzak kalışının ve sonunda özellikle Beşir Fuad gibi intihara sürüklenişinin etkisi büyüktür.⁴⁵³ Ahmet Mithat’a göre Beşir Fuad’ın intiharında onun sahip olduğu Naturalist düşüncenin etkisi vardır. Çünkü Beşir Fuad, üstadı kabul ettiği Ahmet Mithat’a yazdığı mektubunda, intiharının sebeplerinden birisi olarak annesinin delirmesini göstermekte ve bu deliliğin kalıtsal yolla kendisine geçebileceği yönündeki endişeyi anlatmaktadır.⁴⁵⁴

Ahmet Mithat’a göre Naturalist düşünce, Hristiyanlık kilisesine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Zaten Beşir Fuad’ın yazılarında da Hristiyanlık dinine tepki gösterilmekle beraber İslam’ın bazı hükümleri övülmektedir. Ama Okay’a göre bunun sebebi Beşir Fuad’ın küçük yaşta Suriye’de iken Cizvit mektebinde karşılaştığı taassubun bir reaksiyonu olup, İslam’a olan hürmeti ise, dini inançlardan ziyade ilme teşvik eden hükümler üzerinedir.⁴⁵⁵

“Yoksa, ‘Natüralizm’ mesleğine salık bulunan Bernarden de Sen Piyer ve Flamaryon ve Lui Fikiye gibi meşahir-i hükema ve müellifin eğerçi Nasraniyet’in tavsiye eylediği Tanrı, erbab-ı maarif nezdinde kabule gayrı şayan ise de saha-i tabiat kendi nazım ve halıkını bir sureti bedahatte enzar-ı erbab-ı ukul’de ispat eylemekte bulunduğu kail ve kanidirler. Bu halde işbu hükema-ı kiram’ın ‘dinsizlikleri’, Nasraniyet kilisesine karşı bir isyan demek olup, hikmet-i İslamiye nokta-i nazarından bakıldığı surette ise, şan-ı celil-i uluhiyyeti bir takım isnadat-ı gayri layıkadan tenzih demektir ki, Kur’an-ı Kerim’de mahlukata nazaran halıka intikalı terviç eyleyen ayat-ı celileye, hükema-yı müma-ileyhim, velev ki gayri vukuf ile olsun, tevfiğ-i tefekkür ve tatbik-i tezekkür eylemektedirler.”⁴⁵⁶

---

⁴⁵² Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, s. 35.

⁴⁵³ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 110.

⁴⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, s. 41.

⁴⁵⁵ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 183.

⁴⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, s. 68.

6.C. Materyalizm

Ahmet Mithat'ın "Materyalizm"e karşı nefreti, bu kimseleri "Hakimler' ününü gasp eden en şerli eşkiyalar" olarak niteleyecek kadar fazladır. Çünkü bu felsefenin Tanrı'yı inkar etmek yolunda insanlığa verdiği zarar iki yönlüdür: Psikolojik ve toplumsal zarar.⁴⁵⁷

İnsanı sadece bir madde yığını olarak gören materyalizm, insanın benliğini, ruhunu redderek, bu sayede Tanrı'nın da yokluğunu ispata yol bulmaya çalışmaktadır.⁴⁵⁸ Maneviyatı körü körüne reddettiği ve sadece maddiyata değer verdiği için onu kabul edenler de daha kolay çoğalmaktadır.⁴⁵⁹

Toplumsal zarar ise, psikolojik zararın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü insanlar arasında analık, babalık gibi tabii ilişkiler bile kalmadıktan sonra, insanoğlunun birbirinin maddi ve manevi hukukuna riayet etmesi ve medeni toplumsal kurumlarda bir düzen kalması mümkün olmamaktadır. Çevresine karşı hiçbir güveni kalmayan ve boşluğa düşen insan, çözüm yolunu ya intiharda yada cinayetlerde görmektedir.⁴⁶⁰

Ahmet Mithat'a göre, materyalizmin ortaya attığı fikirler ilk defa onlar tarafından düşünülmemiş, bu meseleler İslam filozofları tarafından da tartışılmıştır. Cahil halkın yenilik ve farklı olma merakı ise, onları bu tür yanlış yollara düşmeye sürüklemektedir. Gençler kendi felsefelerini tanımamakta, Batı'dan gelen bu "hikmet-i cedide"lerin büyümesine bilinçsizce ve bilgisizce kapılmaktadır.⁴⁶¹

6.C.1. İntihar

İntihar, her ne kadar ferdi ve ruhi bir mesele gibi görünse de, bireyleri intihara sürükleyen sebeplerin çoğunluğu sosyal hayatta karşılaşılan problemlerden

---

⁴⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 69.

⁴⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 72.

⁴⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 68.

⁴⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 69.

⁴⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 72.

kaynaklanmaktadır. Toplumsal yapının aşırı kültürel değişmelere maruz kaldığı, sosyal bütünlüğün bozulmaya başladığı ve toplumsal değerlere bağlılığın zayıfladığı dönemlerde intihar olayları artabilmektedir.⁴⁶²

Durkheim, toplumsal bütünleşme ile, onun karşıtı olan dağılma ve anomi (hedefsizlik) üzerinde durmaktadır. Avrupa ülkelerindeki çeşitli gruplar üzerinde yaptığı araştırmada, sosyal bütünleşme ile intihar olayı arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Egoistik ve anomik intiharda fert, maddi tatminden ziyade, manevi tatminsizliğin sonunda intihar etmektedir. Toplum içerisinde yaşayan insanlar kanuni güvencelerle korunmasına rağmen, toplum onu koruyacak kontrolü kaybetmektedir ve dayanışma zayıflamaktadır.⁴⁶³

Ahmet Mithat'a göre maddeci felsefeler de, insanları manevi bir tatminsizliğe sürüklemekte, toplumsal dayanışmayı zayıflatmakta ve bu da anomik intihara yol açmaktadır. Özellikle sosyal yapının çözülmeye başladığı XIX. yüzyıl Osmanlı toplum hayatında bu akımlar daha fazla kuvvet bulmuşlardır.

“Zaten bunlarda asıl kendi vicdanlarını ikna ve tatmin edecek hikmet yoktur ki! Varolsaydı, intiharı uygun görüp uygulardar mıydı? Ruhları sürekli ızdırap ta, çünkü düşünceleri sürekli şüphededir. Kendi hikmetleri, kendilerinde kalp tatmini bulamıyor. Bir yere bel bağlayamıyorlar. Onun için gözlerinde ruhunda, hayatında önemi kalmayıp her açıdan ümitsiz ve kahrolmaktansa, bari geberip gidelim diyorlar.”⁴⁶⁴

Fransız sosyoloğu ve felsefecisi Jean Marie Guyau ise, anominin sebebi olarak, pozitivizmin artan tesiri ile maneviyatçılığın ferdileşmesi ve inancın şahsi bir mesele oluşu sonucu olarak geleneklerdeki yıpranmayı göstermiştir. Bu durumda moral değerlerde aşınma ve kalite kaybı olmuştur. Bu da bir dini anomidir.⁴⁶⁵

---

⁴⁶² Erkal, *Sosyoloji*, s. 57.

⁴⁶³ Erkal, *Sosyoloji*, s. 279-280.

⁴⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 89.

⁴⁶⁵ Erkal, *Sosyoloji*, s. 323.

Ahmet Mithat Efendi de, intiharların sebebini, insanlardaki maneviyatın eksikliği olarak gösterir.

“Hasan- ... Kuvvetu’z-zahrın olarak yanında koca bir Allah varken, niçin kendini yeise ve yeisin delalet-i mel’unanesiyle ölümün pençesine kaptırıyorsun?”⁴⁶⁶

Guyau’nun “moral anomi”nin oluşumunda suçlu gördüğü pozitivistler, tek hakikatın gözlenebilen ve denenebilen olaylar olduğunu kabul etmişler ve gerçekleri tabiatta aramaya çalışmışlardır. Ahmet Mithat ise bu insanların kendileriyle çelişkiye düştüklerini, pozitivistlerin yöntemleriyle açıklamaktadır:

“Materyalistler, bina-yı hikmetlerini fünuna tatbik etmek iddiasında buldukları ve riyaziyattan sonra, ekmel ve ala-yı fünün ancak tabiiyyat olacağını, yine kendilerinden bulunan Ogüst Kont ile beraber teslim eyledikleri halde, bunlardan kendilerini boğazlayan müntehirler alem-i tabiatta intiharın mevcut olup olmadığını niçin aramazlar? Bunlar alem-i tabiatta kavanin-i hafiyeyi taharri ve tetkik etmiş olsalardı, intihar denilen şeyin tabiatta mevcut olmadığını bedahaten görürlerdi de intiharı kabul, halkıyyeti red kadar abes ve batıl olduğuna inanırlardı.”⁴⁶⁷

7. SİYASET VE DİN

Tarih boyunca görülmüştür ki, devlet idaresinde dinin etkin bir rolü olmuştur. İdarecilerin halka yaklaşımından, halkın idarecilere sadakatine kadar bir çok konuda din siyaset üzerinde etkisini az çok hissettirmiştir.

7.A Osmanlı’nın Hoşgörüsü

Osmanlı idari ve siyasi sisteminde askeri sınıf dışında kalarak yönetime katılmayan, geçimini tarım ve sanayi alanında üretim yaparak ve ticaretle meşgul

---

⁴⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Zeyl-i Hasan Mellah*, s. 120.

⁴⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, s. 72.

olarak sağlayan sınıfa “reaya” denilir. Durumlarına göre farklı isimler altında devlete vergi veren bu sınıf; şehir, kasaba, köy halkı ve göçebelerden oluşurdu. XVII. yüzyılın son yarısından itibaren bu terim, devletin gayri Müslim tebaası için kullanılır olmuştur. Bu kelimenin bir manasının da “sürü” olması, Osmanlı’nın askeri sınıf dışındaki vatandaşlara bakışı konusunda yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermiştir.⁴⁶⁸

Ahmet Mithat bu konuya Osmanlıcı bir tarzda yaklaşır. Ona göre Türkler, sosyal hayat içerisinde hiçbir zaman “millet-i hakime” olmamış, Türk milletinin sahip olduğu haklara diğer milletlerde fazlasıyla sahip olmuşlardır. Özellikle ticaret sahasında Türkler geri planda kalmış, dahası bundan da hiçbir zaman gocunmamışlardır.⁴⁶⁹

“Acayib-i Alem” romanında iki Türk’le seyahate çıkan İngiliz bayan Miss, bizzat tecrübeleri sonrasında şunları söylemektedir:

“Miss- Halbuki Memalik-i Osmaniye’yi seyahat eyledim. Türkleri bir millet-i hakime olarak görmediğim gibi Türklerden gayrisini da birer millet-i mazlume olarak görmedim.”⁴⁷⁰

Ahmet Mithat’a göre Osmanlı’nın diğer devletlere nazaran hoşgörü konusunda daha ileri seviyede olduğunun delili ise evlilik hukukunda görülür. Önyargıların ve fanatizmin en yoğun görüldüğü dini nitelikli davranışlarda, Müslüman Osmanlı, Hristiyan Avrupa’ya göre daha müsamahakar olmaktadır.

“- Hala biz Türkleri şayan-ı tahkir buluyoruz ama onlar bizi şayan-ı tahkir bulmuyorlar. Hatta onlar bir kızı Hristiyan olduğu halde tezevvüç ederek hiç de dinine tariz etmedikleri ve bunu dahi kendi dinlerinin kavaid ve müsaadat-ı

---

⁴⁶⁸ Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 77-81.

⁴⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 153.

⁴⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 106.

mahsusası olmak üzere böyle telakki eyledikleri halde biz bu noktada onlardan daha müsaadesiz, daha mutaassıp görünüyoruz.”⁴⁷¹

Ahmet Mithat, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren idaresi altına aldığı Hristiyan ahalisini ve özellikle İstanbul'un fethi sırasında ve sonrasında Osmanlılaştırılan Rumları zorla da olsa İslamiyet'i kabul etmeye zorlamamış bulunmasına ve Şark Patrikhanesini dahi ortadan kaldırarak Rumlara dinlerini ve lisanlarını unutturup Osmanlılığı bir yekparelik halinde kabul ettirmemesine, yeni araştırmacıların şaşırıldığını söylüyor. Fakat O'na göre bu daha yüce bir fikirdir ve böylece Devlet-i aliye, Osmanlılığın yekpareliğini bu mülkteki akvamdan hiçbirisinin din ve mezhep ve lisan ve kavmiyetlerini ihlal etmeksizin yalnız fikirce ittihatı aramıştır.⁴⁷²

Yazara göre, Osmanlı devletinin tarihi ile genel tarih mukayese edilse görülür ki; şimdi kendi medeni gelişmesi ve insanlık faziletleriyle gururlanan Avrupa'nın ders kitaplarında yer alan Osmanlı'nın barbar bir millet olduğu tezi tamamen yalandır. Aksine, insanoğlunun insanlığa ve yaratılış özelliklerinden olan medeniyet haline en uygun olan hükümet biçimini dünya yüzünde ilk defa olmak üzere Osmanlılar kurmuşlardır.⁴⁷³ Avrupalılar ise bunun aksine, şimdiki medeniyetlerini zulüm ve vahşet üzerine kurmuşlardır. Sözde, insanları daha medeni bir şekle sokmak amacıyla, bir heykeltıraşın mermerdeki fazlalıkları kırıp atması gibi, Avrupalılar dahi diğer kıtalardaki insanları böyle bir kırığa uğratmıştır.⁴⁷⁴

Ahmet Mithat Efendi'ye göre, Osmanlı insanına bu hoşgörü ve sevgiyi kazandıran milliyetten ziyade diyanettir. Yazarın burada da İslamcılık fikrinden faydalandığı görülür.

“Miss- ... Müslümanları ve bilhassa Osmanlıları tanımazdan mukaddem onların pek lehinde değildim. Hem bu muhassenat size kavmiyetten ziyade diyanetten gelir. Zira akvam-ı İslamiyenin hemen cümlesinden Hristiyan veyahut

---

⁴⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 320.

⁴⁷² Ahmet Mithat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar*, s. 24-25.

⁴⁷³ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 29.

⁴⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar*, s. 25.

putperest olanları da vardır. Mesela Müslüman Arnavut olduğu gibi Hristiyan Arnavut dahi var. İkisini mukayes edecek olsak mürüvvet-i insaniyece Müslüman Arnavut pek çok ziyadece buluruz...⁴⁷⁵

7.B. Hürriyet Anlayışı

Ahmet Mithat Efendi, insanların bir toplum halinde organize olmalarının sebebinin, onların fitratlarında bulunan hürriyet ihtiyacından kaynaklandığını söyler. İnsanoğlu, çok büyük bir menfaat kendisini mecbur etmedikten sonra hürriyetini kayıt altına almaz. Aynı durum hayvanlarda da görülür. Bir çok toplumbilimcinin de belirttiği gibi, insanlar dışardan gelecek saldırılar sonucu hürriyetini kaybetmemek için cemiyet halinde yaşamaya başlamıştır. İhtiyaçtan doğan bu sosyal anlaşma, birbirini tanımayan iki yabancıyı bile kardeş haline getirebilir.⁴⁷⁶

“...Hatta birbirinin canına kasteden iki adamın çarpışmaları sırasında, ikisine de salıran; mesela bir aslana tesadüf edecek olsalar, bu dış saldırıyı savuşturmak için derhal öz kardeşler gibi birleşirler. Bu halde beşeri topluluklar içinde J.J. Rousseau'nun dediği gibi 'elbirliğiyle çalışalım' esası üzerine bir içtima-i mukavele, bir sosyal sözleşme yapmak pek kolay tasavvur edilebilir.”⁴⁷⁷

Hürriyet ihtiyacı insanları bir toplum haline gelmeyi zorunlu hale getirdiği gibi, bu kadar farklı milletin olmasına neden olan da yine hürriyet fikridir. Yazar'a göre bütün milletler Asya'nın güneybatı kısmından ortaya çıkmış olmalarına rağmen, birliklerini koruyamayıp dağılmalarının sebebi, dünya mutluluğunu birbirinden ayrılıp uzaklarda aramış olmalarından ve kendilerini asli vatanlarını terk ettirecek siyasi bir mecburiyet altında görmelerindedir. Bu gibi mecburiyetler içinde ilk ana sebep yaratılışlarındaki hürriyet arzudur.⁴⁷⁸

---

⁴⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 116-117.

⁴⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 110.

⁴⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 110-111.

⁴⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 119.

Hürriyet insana bazı sorumluluklar yükler. Nasılki fizyolojik ihtiyaçlarımızı karşılamak için çalışıyorsak, hürriyete sahip olabilmek için de gereken şartları yerine getirebilmek gerekir. Toplumsal normlara, kanunlara uymak, kendi nefsimize hizmet etmek demektir. Ahmet Mithat bunu kabul etmeyen adamı, çölde karnı acıkıp da yiyecek aramayı kendi hürriyetine karşı bir esirlik sayan kimseye benzetir.⁴⁷⁹

Ahmet Mithat'ın hürriyete sahip olmak için kanunlara uyulması gerektiği üzerinde durması, devlet idaresine karşı tepkilerin arttığı bir dönemde onun II. Abdülhamit'e olan bağlılığını gösterir. Ayrıca Batı'dan gelen felsefi akımların Osmanlı gençleri arasında yayılması ve bu fikirlerin toplumsal değerlere olan bağlarda zayıflamaya yol açması onun bu konu üzerinde önemle durmasında etkilidir. Yazar, okurlarına; eğer kayıtsız bir hürriyet istiyorsanız, sahip olduğunuz bir çok şeyi terk etmelisiniz demektir. Çünkü dizginsiz hürriyet devletin bekasını tehlikeye sokar.⁴⁸⁰

“Nasuh- ...Evvela medeniyeti terk etmelidir. Zira medeniyet denilen şey bir kanunun hükmü olup, o kanun ise hürriyet-i kamile-i beşeriyeyi tahdit eder. Saniyen diyanetten vazgeçmeli. Zira her din bazı şeyleri emr ve bazılarını nehy edip, insanın bu emir ve nehyi kabule mecburiyeti ise hürriyet-i kamile-i beşeriyeye münafi görülür. Salisen familyayı da terk etmek lazımdır. Çünkü bu hem hürriyete, hem müsavata münafidir. Zira çocuklarım ve bahusus karım benimle müsavi olmak lazım geldiği halde, ben onların hizmetkarı olmakta muztar kalırım.”⁴⁸¹

Yazar halkın fikirlerini buhara benzetmektedir. Nasılki buharı tazyik ede ede onu bir avuç su halinde önemsiz bir güce çevirmek ihtimali varsa da, suya dönünceye kadar göreceği basınç devamlı kuvvetini artıracığı için tazyik edilmek istenilen kabı parça parça edebilir. Bu sebeple buharı yok edebilmenin en güvenli yolu onu salıvermek olduğu gibi, halka düşünce özgürlüğü vermek, bu fikirlerin endişesinden kurtulmanın en kolay yoludur.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 113.

⁴⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muşerreti*, s. 40.

⁴⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 304.

⁴⁸² Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 133.

Ahmet Mithat, II. Abdülhamit'in hürriyet alanındaki eksikliklerine bir eleştiri getirmez. Bu konudaki fikirlerini daha çok, Abdülaziz döneminin siyasi, mali, eğitim vb. alanlardaki yanlış uygulamalarının anlatıldığı *Üss-i İnkılap*'ın birinci cildinde görürüz.⁴⁸³ O'na göre, o zamanın devlet idarecileri halkın bazı gizli gerçekleri görmemesi için yasaklar getirmiş, kendi ilim adamlarına düşman kesilmiştir.⁴⁸⁴ Abdülaziz dönemine ait olan "Firkat" isimli hikayesinde yazar, siyasi kanunların bir hükümdarın yada siyasilerin özel isteğinden çıktığı için halkın hürriyetini sağlayamayacağından, bunun ancak toplumun kendi alışılmış adetleri tarafından temin edilebileceğini söyler. Çünkü kanunları sağlayan hürriyetin kendisidir. Halkın kanunları hürriyeti sınırlayamaz. Bilakis hürriyet o kanunları sınırlar.⁴⁸⁵

Yine aynı padişah döneminde hürriyet fikirlerinin engellenmeye çalışılması; birisi hürriyet taraftarlarına birisi de hürriyet karşıtlarına olmak üzere iki zarar vermiştir. Yasaklar sonucu "hürriyet fikirleri" meselesi yalnızca "fikri hürriyet" olmak üzere gereğinden fazla yayılmış, genel hukuk ve hürriyetin temeli bulunan bir çok ilim ve fen konuları hakkıyla ortaya çıkmamıştır."⁴⁸⁶

İkinci zarar ise; hürriyet meselelerinin ana gayesi zamanında mekteplerde okutulsaydı, kamuoyunun bu fikre karşı cahilane itirazlarından kurtulunurdu. En zararlı insan bilmediğini bilmeyendir. "Fıkıh bahislerinin henüz 'rabbi yessir'ini görmeyenlerin, hukuk ve hürriyet karşıtı düşüncelerde aşırı gitmelerinden büyük devlet için afet mi olur?"⁴⁸⁷

Ayrıca hürriyetçi hakikatların halktan gizlenmesi ve sadece aydın çevre arasında yayılması, aydın kimselerin halkı gerçeklerin tersine kandırmasını kolaylaştıracaktır.⁴⁸⁸

---

⁴⁸³ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 69-169.

⁴⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 109.

⁴⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Firkat*, s. 129.

⁴⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 141.

⁴⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 141.

⁴⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 138.

Ahmet Mithat, hürriyet fikrini İslam şeriatıyla desteklemeye çalışır. O'na göre İslam şeraiti istibdatı çirkin görmüştür. Fakat “Üssi İnkılap” isimli kitabın II. Abdülhamit'in tahta çıkışının birinci yılının anlatıldığı bölümünde, Müslüman memleketlerin Osmanlı hükümdarları tarafından ezildiğinin söylenmesi, yazarın Osmanlı'nın hoşgörüsü konusunda kendisiyle çeliştiğini gösterir.⁴⁸⁹ Fakat bu durum, Mardin'in tesbit ettiği küçük gelenek ile büyük gelenek farklılaşması olarak ele alınabilir. Mardin; büyük gelenek ile yöneticileri, küçük gelenek ile de halk kesimini kasteder.⁴⁹⁰

Rodos sürgünü sonrasında Ahmet Mithat yazılarıyla devamlı saraya bağlı kalmıştır. O Meşrutiyet idaresi isteyenlere, Osmanlı idaresinin meşruti bir idare sistemi olduğunu Kur'an-ı Kerim ayetleriyle açıklamaya çalışırken; bir yandan da yeni kanunların çıkarılmasının İslam hukukuna ayrı olmadığını söylemektedir.

“Zira mübarek şeraitte halifeni ve hür Müslümanların ve Zımmilerin hepsinin, bütün her sınıf vatandaşın, herkesin hakları birer birer bellidir. Bu şartların ise, işte meşrutiyet idaresi demek olduğu, besbellidir. ‘Veşavirhüm’ (onlara danış) emri apaçık olduğu için İslam hükümetinin esasının meşveret yani danışma olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Zamanın değişmesine göre hükümlerin değişmesi esası, fıkın yani İslam hukukun temelidir. Kıyas-ı fukaha, İcma-ı ümmet ve Halife idaresi ile zamanın değişmesine göre yeni bir hüküm konularak kanun olmakta ve böylece yeni kanunların şeriata aykırı bir bidat olmadığı açığa kavuşmaktadır. “La taate..” (İtaat edilmez) ile konmuş olan şartın, şeriatça büyük bir şart olmasından da bizde meşrutiyet sisteminin şeraite uygunluğu ortaya çıkıyor.”⁴⁹¹

Ahmet Mithat'ın Genç Osmanlılar çizgisinde bir siyasi hürriyet anlayışı yoktur. O bir çok noktadan Genç Osmanlıları eleştirir. Çünkü Genç Osmanlılar bir yönüyle vaktinden çok geç ortaya çıktığı gibi bir yönden de vaktinden çok erken ortaya çıkmıştır. Eğer III. Selim zamanında ortaya çıkıp, Avrupa'daki düzenlemeler ve gelişmeler hakkında halka yeterli bilgi verilseydi bir çok faydası görülürdü. Fakat

⁴⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 130.

⁴⁹⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 45.

⁴⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 153.

böyle bir zamanda ortaya çıkması, halkın kafasını karıştırmıştır. Yeni tarz eğitimin tam olarak teşekkül edemediği bir dönemde, delil olarak cahil halka sunulan şer’i hükümler bile Batı işi olarak görünmekteydi. Bu sebeple önce halka bilgi verilmeli, sonra Muhbir ve Hürriyet gibi gazetelerin yayınları yapılmalıydı.⁴⁹²

“...Bugün bile ortalama halde bulunan üç yüz kişiye ‘Hürriyet ister misiniz? Hürriyet yolundaki gelişmelere hevesiniz var mıdır?’ diye sorunuz. İyi-kötü verecekleri cevabı bir yana bırakıp bir de bunların ne anlama geldiğini sorunuz. Hiç şüphe etmem ki içinden üç tanesi bile gerçeğe yakın cevaplar bulamazlar. Eğer gazeteleri kamuoyunun özeti gibi kabul edersek, şu üç yüzde üç oranı dahi çok görülür zannedirim...”⁴⁹³

Ahmet Mithat’ın siyasi hürriyetler konusunda orta yollu konuşması ve “Üss-i İnkılap” isimli kitabıyla II. Abdülhamit’i fazlaca yüceltmesi, bir çok yazar tarafından Ahmet Mithat’a nefret beslenmesine ve onun unutturulmaya çalışılmasına sebep olmuştur.⁴⁹⁴ Fakat onu değerlendirirken bağlı olduğu sosyal sınıf çerçevesinde ele almak gerekir. Namık Kemal’in aksine fakir bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen ve küçük yaşından itibaren geniş bir ailenin sorumluluğunu sırtına alan Ahmet Mithat, yaşadığı toplumun sıkıntılarını görmüş ve bu milletin ancak eğitim yoluyla kalkınabileceğini farketmiştir. Bütün hayatını toplumun kültür seviyesini yükseltmeye adanmış, bu sebeple de idarecilerle arasını iyi tutmaya çalışmıştır.⁴⁹⁵ Rodos sürgününde iken kardeşi Cevdet’e yazdığı mektuptan bu konuda şunları söylemektedir:

“Zaten politikayı o kadar seven bir adam değilim ki; politikaya parmak sokayım diye pek fazla meraklanayım da, sokamadığımdan dolayı kızgınlık duyayım. Sen bilirsin ki, ben zabıt olmak hevesinde değilim. Belki bu heveste bulunanlar için mazbut olmaya dyanıklıyım. Hakim olmak hevesinde değilim. Belki

---

⁴⁹² Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 159-160.

⁴⁹³ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 160.

⁴⁹⁴ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 110.

⁴⁹⁵ Sema Uğurcan, “Namık Kemal İle Ahmet Mithat Efendi Münasebetleri”, *M.Ü.F.E.F. Türklük Araştırmaları Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, S. 5, İstanbul, 1990, s. 303.

mahkum olmaya gücüm ve yeteneğim vardır. Şu dereceye kadar ki, insani, tabi haklarıma saldırılmasın!”⁴⁹⁶

Yazarın siyasi hürriyetler konusundaki fikirlerini, son romanı Jön Türk’ün ideal tipi Nurullah da en açık şekilde görmek mümkündür. Yazar Nurullah’ı şu şekilde tarif eder:

“Bir adamın efkarı dürüst, ahlakı dürüst olur, gözü gönlü envar-ı maarifle münevver bulunurda hürriyeti sevmemesi, istibdada muhabbet etmesi kabil olur mu? Ama şahadet-i hürriyeyi göze aldırarak kadar cür’etli bir aşık-ı hürriyet değil!”⁴⁹⁷

Ahmet Mithat aynı romanda, toplumda ortaya çıkan siyasi suistimler konusuna değinmektedir. II. Meşrutiyet döneminde yazdığı ve ilk defa devletin kendi eliyle gerçekleşen siyasi suistimallerinden ve insan hakları ihlallerinden bahsettiği bu romanında, Ahmet Mithat’ın bizzat kendisinin de büyük zararlar gördüğü “Jurnal” sisteminin, suçsuz insanların haksız yere mahkum edilmesine yol açtığı ve yine devletin bazı önde gelen isimlerinin bu sistem sayesinde haksız gelir elde ettikleri anlatılmaktadır.⁴⁹⁸

7.C. Saltanat ve İstibdat

Türk devletlerindeki töreye göre ülke, haneden ailesinin ortak malı kabul edilirdi. Bu eski ve kökleşmiş töreye göre Osmanlı Padişahı, memleketin sahibi olup, vatandaşın malı ve canı üzerinde vasıtalı yada vasıtasız tasarruf hakkına sahipti. Fakat o, bunu keyfi bir şekilde değil, kanun, nizam ve geleneklerin icaplarına uygun olarak yürütürdü.⁴⁹⁹ III. Selim’in Babıaliye yazdığı şu hattı Humayunu, kendisinin devlet adamları arasındaki konumunun ne olabileceğini az çok gösterir:

⁴⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss- İnkılap II*, s. 247.

⁴⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 61.

⁴⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 185.

⁴⁹⁹ Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 23.

“... Devlet’in irat ve masrafı ve zait sefaheti cümlenizin malumudur. Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe kani ol deseniz ben razıyım. Eğer birine taarruz eylesem pederi dahi böyle idi deyu lisan uzatacaksınız. Bana beyan edin Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra faide vermez, ben bildiğimi size ifade ettim. Siz de devlette hissementsiniz.”⁵⁰⁰

Osmanlı, çeşitli milletleri içerisinde barındıran bir devlettir. Dini, milleti, mezhebi farklı olan grupları yüzyıllarca bir arada tutabilmek kolay olmamıştır. Bu sebeple, Tanzimat ve meşrutiyet dönemi yazarlarının çoğunluğunda Osmanlılık fikri az çok vardır.⁵⁰¹

Ahmet Mithat Efendi, halkı devleti ile barışık tutabilmek için, devlet ile millet arasında bir fark görmemiş; milletin istiklalini, yine devletin bağımsızlığında aramıştır.⁵⁰² Ona göre milletin istiklalinin varlığı için devletin bağımsızlığı şarttır. Devlet ise bağımsızlığını kanun, nizam ve geleneklerin devamlılığı ile sağlar. Bu devamlılık ise kanun ve umumi ahlakın bir şahıs üzerinde somutlaşmasıyla sağlanabilir. Bu sayede onun vereceği hükümler genel hükümler olmuş olacağından, toplum fertlerinden her biri kendi sözüne, kendi hükmüne itaat diyormuş gibi bu kimsenin sözüne itaat edecektir. İşte bu şahıs ailelerin oluşturduğu toplumlarda baba, büyük medeni toplumlarda ise hükümdar ismini almıştır.⁵⁰³ Ahmet Mithat’ın Osmanlı merkezi ideolojisiyle örtüşen bu görüşünün gereği olarak, halka siyasal iktidar karşısında güvenceyi verecek olan yasal bir düzenleme değil, iktidar sahibi sultanın erdemidir.⁵⁰⁴

Her devletin bir kanun koyucuya, lidere ihtiyacı olduğunu söyleyen yazar, başka eserlerinde de bu “kanun şahsı”nın tek bir kişiden mi (saltanat), yoksa birden fazla kişiden mi (cumhuriyet) oluşacağına değinir. Romanlarında rejim meselelerine

---

⁵⁰⁰ Enver Ziya Karal, “Tanzimattan evvel Garplılaşma Hareketleri”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 18.

⁵⁰¹ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, s. 17.

⁵⁰² Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 202.

⁵⁰³ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 114.

⁵⁰⁴ Kemal Bulut, *Ahmet Mithat Efendi’nin Siyasi Görüşleri*, 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1992, s. 55.

fazla girmeyen yazar, “Paris’te Bir Türk” romanında Nasuh’a, saltanat rejimini kötüleyen Avrupalılara karşı bu rejim türünün savunmasını yaptırır:

“... Bir familyaya bir baba lazım ise millete dahi bir baba lazımdır. Babaların taaddüdü ki cumhuriyettir. Familyanın rahatsızlığından başka hiçbir fazla menfaat hasıl etmez!’ müddeasını cümlenin zihnine nakşedip, hele Nasuh’un ‘Temyiz ve terch-i hükümet emrinde harici emsallere bakar iseniz daima kaybedersiniz Monsieur Paul! Fransa cumhur olduğu zamanlar hiçbir vakitte şimdiki Belçika hükümet-i müstakilesi kadar mes’ut olamadı. Elyevm Amerikalılar ki Cumhuriyete tabidirler, hiçbir veçhile bir krallığa tabi olan İngilizler kadar mesut değildirler. Zira bir Amerikalının elindeki mes’udiyeti, İngiliz’in mes’udiyetinden beş kat pahalı satın almakta bulunmasını dahi hesaba katmalıdır’ demesi...”⁵⁰⁵

Aynı romanda yazar, hürriyet açısından saltanatın, cumhuriyetten geri kalır bir tarafı olmadığını söyler. Çünkü bir sadrazamın oğlu ancak liyakati olduğu sürece sadrazam olabilir, yalnızca zadelikten dolayı bir hak iddia edemez; aynı şekilde bir hamalın oğlu da yeterliliği olduğu sürece sadrazam olabilir.⁵⁰⁶

Ahmet Mithat bunu Osmanlı devleti örneğini göz önüne alarak söyler. Bu devletin farklılığı ise İslam kanunlarıyla idare ediliyor olmasıdır. İslam hukuku, ister imparator olsun, ister reis olsun herkese eşit haklar verir, yönetici ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi belli kayıtlar altına alır. İslam şeriatı olduktan sonra, kanunlar önünde eşitlik noktasında rejim farklılığının bir önemi de kalmamaktadır. Osmanlı devleti de bu kanunları en iyi şekilde uygulamıştır.⁵⁰⁷

Ahmet Mithat, Osmanlı imparatorluğunun, hilafet ile devlet teşkilatını birleştirebilmiş büyük bir devlet olduğunu söyler. Uzun yıllar Fransa gibi on-on beş devlete ülke olabilecek kadar geniş bir memlekete büyük şan ve şöhretle hükmetmiştir. Fakat bu devlet sonraları şeriatın ve tabii kanunların ikisinin de koyduğu hürriyet esaslarını terk etmeye başlamış ve despotça bir hükümet şeklini

⁵⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 307.

⁵⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 303.

⁵⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 306.

almıştır; ta ki II. Abdülhamit dönemine kadar. Bu terk edişin sebebi ise istibdat sevdası ve kayıtsızlıktır. Fakat halk hürriyetle idare olunsaydı; o halkın gözünde vatan, millet ve devlet sevgisi artardı. Bütün maddi ve manevi gücünü devletin bekası yolunda feda ederdi.⁵⁰⁸

Ahmet Mithat, halkın, kanunun gereklerini yerine getirmek yerine, kendi şahsi arzularına göre hareket eden bir hükümdara itaat etmemesinin beşeri hürriyete uygun olduğunu söyler. Fakat bunun sonucunda bir realite olarak toplumun birlik bağı bozulur ve sosyal yapıda çözümler meydana gelir. Bununla beraber bu ayrılıklara sebep olan isyancıların liderleri de sonunda istibdat sevdasına düşebilir. Bunlara örnek olarak da; İngiltere’de Cromwell, Fransa’da Bonapart gösterilebilir. Ayrıca toplum düzeninin bozulmasında tek sebep hükümdar değildir. Halkın kanunlara bağlılıklarının zayıflaması da bu düzene zarar verebilir.⁵⁰⁹

Ahmet Mithat, medeniyet esaslarının yerleştirilmesi için devlet idaresi, hürriyet, meşrutiyet gibi meselelerle meşgul olan Genç Osmanlılara bu şekilde tepkisini göstermekte, bir nevi onları da istibdat sevdalıları olarak kabul etmektedir. Bütün bunlar onun II. Meşrutiyet sonrasında ağır şekillerde eleştirilmesine ve halka unutturulmasına yol açacaktır.⁵¹⁰

7.D. Osmanlılık

Osmanlı devleti, imparatorluğunun son yüzyılını, özellikle Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçi akımların etkileriyle geçirmiştir. Fakat Balkan savaşlarına kadar Türkçülük tam bir ideoloji haline gelmemiş; Tanzimat aydınları ülkenin kurtuluşunu yine Osmanlılık anlayışında görmüştür. Yüzyıllarca başarıyla sürdürülen bu politika, azınlıkların kendi devletlerini kurma sevdasına düşmesiyle artık işlemez hale gelmiştir.⁵¹¹ Belki Osmanlı, Avrupa karşısında eski gücüne sahip olsaydı bu

---

⁵⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 131.

⁵⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 218.

⁵¹⁰ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 110.

⁵¹¹ Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 62.

akımlardan etkilenmiyebilirdi. Fakat “hasta adam” olarak görülen devlet-i aliye-i Osmaniye, gerek içte gerekse dıştaki sorunlarla artık baş edemez duruma gelmişti.⁵¹²

Ahmet Mithat'ta Türkçülük, batıcılık, İslamcılık gibi düşünceler görülür. Fakat onun aksiyon alanı Osmanlıcılıktır. Türkçülük ve İslamcılığa yaklaşımı duygusal, batıcılığa ise maddi terakkinin ölçüsü şeklinde olmuştur. Önce kültür seviyesinin yükseltilmesi, sonra rejim meselelerine el atılması gerektiği hususunda II. Abdülhamit'le paralel düşüncede olan Ahmet Mithat⁵¹³, Abdülhamit'in sonraları İslamcılığa kayan ideolojisinde⁵¹⁴ hiç olmamıştır.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre vatan; taştan, topraktan ibaret olan bir kara parçası değildir. Millet ise; bir vatandaki bütün farklı grupların birleşmesinden oluşmuş bir cisimdir. Bu sebeptendir ki, bir vatana saldırı olduğunda insanlar topyekün olarak o toprak parçasını kurtarmak için canını feda etmekten çekinmemektedir. Böylece bir vatana sahip olabilmek için ilk olarak millet olabilmek şuurunu elde etmeliyiz.⁵¹⁵

Osmanlı ne bir İslam devleti ne de Türk devleti olarak kurulmuştur.⁵¹⁶ İlk kuruluşundan itibaren ister kendi rızalarıyla, isterse bir savaş yenilgisi sonrası olsun, bütün milletler Osmanlılık çatısı altına girdikten sonra, artık Osmanlılığı kendi din ve milletleri gibi sevmişler ve bu siyasi kardeşliği korumak için her savaşta Müslümanlardan ayrılmamışlardır. Çünkü Osmanlılık, bugüne kadar kurulmuş medeniyetler içerisinde herkesi mutlu edebilecek en son ve yeni bir mülki kardeşliktir.⁵¹⁷

Ahmet Mithat, Osmanlılık politikasının yüzyıllardır başarıyla uygulandığını göstermek için şu örnekleri verir:

1. Dört yüz çadır halkından ibaret bulunan bir topluluğun birkaç yıl içinde koca bir devlet kurabilmeleri,

⁵¹² Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 48-51.

⁵¹³ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 9.

⁵¹⁴ Mardin, “19. Yüzyılda Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s. 348.

⁵¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 136.

⁵¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 30.

⁵¹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 35.

2. Yeniçeri askeri oluşturularak mağlup ve mahkum milletlerden olanların da eline silah verilmesi ve onlara güvenilmesi,
3. Kuzeyli bir haçlı ordusunun Osmanlı'yı Rumeli'den çıkarmak hatta yeryüzünden silmek için Sırbistan yönünden geldiği vakit, Köstendil'in hakimi Prens Konstantin'in Murad Han'a bağlı olarak haçlılara karşı savaşması,
4. Timur Anadolu'ya saldırdığı zaman Rumeli Hristiyan askerlerinin canları pahasına savaşmaları.⁵¹⁸

Yazar'a göre Osmanlı devleti, bu başarıyı uygulamış olduğu değişmez kanunlarla sağlamıştır. Kara Haliller, Kara Rüstemler gibi siyaset bilginlerinin yapmış olduğu yasalar keyfi idareye müsaade etmemiştir. Sultan Mahmud'la beraber zamanın gereklerine göre yapılmış bulunan ıslahatlar da başlarda faydalı olmuştur. Fakat sonraları, ilk olarak Müslüman halk, sonrasında Müslüman olmayan unsurların hürriyetçi isyancıları bu düzenin bozulmasına sebep olmuştur.⁵¹⁹

7.E. Türkçülük ve Milli Şahsiyet

Ahmet Mithat, Genç Osmanlılardan daha romantik bir milliyetçi⁵²⁰ olmasına rağmen, onun Türkçülüğü bir ideoloji olmamış, sadece Türk milletinin özgüvenini kazanması açısından bir araç vazifesi görmüştür. Yazar Osmanlı milleti için Türklüğü ve Müslümanlığı bir şeref olarak görmüştür. Türkler, kahramanlık, adalet, merhamet gibi özellikleriyle tarihte yer almıştır.⁵²¹

“Ahmet Metin Ve Şirzad” romanında, Türk büyüklerinin Akdeniz'de kazanmış olduğu büyük başarıların izlerini bulmak için kendi yaptığı gemisiyle Akdeniz seyahatine çıkan Ahmet Metin'in maceraları anlatılır. Ahmet Metin gemide görevli olacakların tümünü Türklerden seçmiştir:

---

⁵¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 34.

⁵¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 47.

⁵²⁰ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 32.

⁵²¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 38-39.

“- Vallahi ala memurlarımızın kaffesi Türk.

-Öyle olacak. Tayfalarımız dahi Türk. Aşçılarımız da Türk. İstitare mani olmasa idi hizmetçi kadınlarımız dahi Türkten olur idi. Ben neyim. Ben Türk değil miyim? Türk olan Türk olana ragıptır.”⁵²²

Yazar’ın 1889’da Avrupa’da katılmış olduğu Müsteşrikler kongresi sonrasında yazdığı bu romanında, milliyetçilik duygularının arttığı görülür.⁵²³ Çünkü daha önceki romanlarında “Türk olan Türk olana ragıptır” şeklinde milliyetçi bir sözü kullanmadığı gibi, bu meselelere değinmemiştir bile.

Yine aynı romanda, Osmanlılık hissi olarak söylenmesine rağmen, roman kahramanın milliyetçi karakterinden dolayı sebebinin Türklük duygusu olduğu intibasını veren bir olay geçer. İngilizlerin Kadıköyde bir denizcilik kulüpleri vardır. Bunlar Ahmet Metin’e azalık teklif ederlerse de bu onu kabul etmez. “... nazikane reddi teklif eyledi ki asıl sebebi Osmanlı toprağında ecnebi namına mensup bir cemaata iltihak hamiyeti Osmaniyesine mugayir bulmuş kaziyesi idi.”⁵²⁴

Ahmet Mithat Efendi, Türklerin şanlı tarihlerinin izlerini taşıyan yerleri ziyaret etmemelerinden şikayetçidir. Halbuki Avrupalılar dünyanın her tarafını gezmekte, buraları ciddiyetle ve dikkatle inceleyerek bu yerler hakkında aldıkları bilgileri not etmektedirler. Bu sebeple, nasıl ki, Kabe’yi hacetmek dini bir vecibe ise, savaşlarda büyük başarı kazandığımız yerleri gezmek de milli bir vazifedir.⁵²⁵

Batılılaşma yolunda, milli karakterimizi korumamızın önemi, “Acayib-i Alem” romanında işlenir. Batılılaşma faaliyetine bizden daha önce başlamış olan Rusya, kendi yaşam biçimlerini değiştirerek Avrupalı olmaya çalışmıştır.⁵²⁶

“Hicabi- Fakat Moskova’daki görülen asara nazaran Asya ile Avrupa arasındaki kendilerine mahsus birer mevki-i mahsus tayin eylemişlerdir.

---

⁵²² Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 74.

⁵²³ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 158.

⁵²⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 90.

⁵²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 531.

⁵²⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 162.

Miss- Eğer bu mevkiî tayin edeceklerine kendi Rusluklarını tamamıyla muhafaza etmiş ve terakkiyat-ı vakıalarını dahi örnek dahilinde yürütmüş olsalardı daha ziyade tabiat sahibi görünürlerdi. İnşallah Avrupa'yı seyahat eylediğiniz zaman görürsünüz ki Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya hep terakkiyat ve teceddütat-ı medeniyyede bir zannolundukları halde bunlardan her birinin kendi reng-i aslileri asla değişmemiştir. Almanya'da kibarın bile ağlebi henüz çorap yerine ayaklarına tülbent sararlar ki işte eski zamanlarda çarık dolaklarının mahzar-ı terakki olmuş bulunan nevi demektir...⁵²⁷

Devamında ise Rusların şekilce değişmelerine rağmen, onların onda dokuzunun tek bir bayrağa bağlı milletten oluşmaları, Avrupa'ya karşı üstünlük kazanmalarını sağladığını anlatmaktadır. Rusya'nın Slav halkı arasındaki fikir birliği, Müslüman halk arasında bile yoktur.⁵²⁸

8. EKONOMİ VE DİN

Din ve toplum karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan iki toplumsal kurumdur. Din, insanların çalışma hayatı üzerine fikirler söylerken, ekonomik seviye de, kişilerin dini yaşantılarını etkilemektedir.

8.A. Çalışmak

Tanzimat'ın ilan edildiği sıralarda Türk maliyesi perişan bir vaziyetteydi. Paranın ayarı bozuk, hazine ise neredeyse bomboştu. Tanzimat'la beraber para son ve kesin olarak düzeltilmişse de mali buhrandan kurtulunamamıştı. İltizam usulünün zararlarını kaldırmak için yapılan aşar ihalesinin artırma ile yapılması da bir şeyi değiştirmedi. Böyle bir durumda da çözüm yolu olarak Avrupa'dan borç para alınmaya başlanmıştır.⁵²⁹

---

⁵²⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 162.

⁵²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 163.

⁵²⁹ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 103.

Eğitim, siyaset, sosyal hayattaki değişiklikler gibi maliyenin bozuk durumu da Osmanlı devletini uğraştıran önemli meselelerdendir. Ahmet Mithat Efendi de bu konuyla ilgili “Hall-ül Ukad, Ekonomi Politik” gibi eserler yazmıştır.⁵³⁰ Ahmet Mithat romanlarında ise ekonominin bilimsel meselelerine girmek yerine, halkın anlayacağı dille ve Kur’an-ın ayetlerini kullanarak insanları çalışmaya ve çalışma prensiplerinin gereklerini yerine getirmeye yönlendirmiştir:

“Kur’an-ı Kerim’de ‘İnsan için mahsul-i sa’yinden başka nasip yoktur.’ kaidesi konularak fakat insanlar Allah’a iman ve tevekkül ile sa’y ve gayret ederler ise Allah dahi onlara muavenet ve inayet ederek mesut olacaklar esası hikmeti konulmuştur.”⁵³¹

Yazar çalışma meselesini, dini bir emrin yanı sıra tabiat kanununun da bir gereği olarak görür. Bazı zararlı felsefi akımlar dünyayı sadece zevk yeri olarak görürler ve kendilerini bu zevkten mahrum edecek her türlü fikir ve uğraş alanından kaçarlar. Halbuki bir aile halkından ibaret bulunan insan topluluklarından bile bir lokma ekmeğe, bir rahat nefes alma hakkına karşılık edeceği bir hizmet vardır ki buna da “vazife” denir. “Hak” ve “vazife” birbirlerinin gerekleridir.⁵³²

Ona göre bir insanın boş kalmasından çok çeşitli zararlar ortaya çıkabileceği gibi bir milletin boş kalmasından dahi çok fazla zarar çıkabilir. Çünkü zihni bir şeyle meşgul olmayan insan, bu sefer başka insanların durumlarıyla ilgili akla gelmedik şeyler düşünecektir. Bu sebeple medeni toplumlarda çalışma zamanları haricinde insanların zararsız şeylerle vakit geçirmeleri için tiyatrolar gibi çeşitli eğlenceler düzenlenmiş, bir meşguliyetin yorgunluğu başka bir meşguliyet ile atılmaya çalışılmıştır.⁵³³

---

⁵³⁰ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 115.

⁵³¹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 51.

⁵³² Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 110.

⁵³³ Ahmet Mithat Efendi, *Obur*, Letaif-i Rivayat, s. 383.

Ahmet Mithat'a göre medeniyetin tersi olan vahşet, insanların zihince ve bedence tembelliğinden başka bir şey değildir.⁵³⁴ Başkalarına muhtaç olmak ya yaşlılık, ya çocukluk, ya esaret yada sakatlık gibi durumlarda geçerlidir. Hür ve yetenekli olan bir insanın kendisini çaresiz gibi görmesi aklın alabileceği bir şey değildir.⁵³⁵

Tanzimat döneminin önemli meselelerinden birisi de zenginlerin ve özellikle devlet adamlarının halkın geri kalan kısmına nazaran artmış olan servetleri ve zenginzedelerin durumudur. Bu kişilerin çocukları çoğu kez gelecek kaygısı duymadan pederlerinden kalan serveti sefahat yolunda sarf etmektedir. Özellikle Avrupa'ya kapıların açılmış olmasıyla beraber, mirasyedi olarak tabir edilen bu sınıf, batının eğlence ve lüks hayatına kendilerini kaptırmışlardır.⁵³⁶ Fakat hazır bir servete sahip olmak bahtiyarlık değil, aksine bedbahtlıktır. Bedbahtlıktan da öte bu durum gitgide bir hastalık suretini bile alabilir.⁵³⁷ Bunun içinde dikkat edilmesi gereken iki kural çalışmak ve tasarruftur.⁵³⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin ekonomi anlayışında da çalışma ve tasarrufun özel bir yeri vardır. Fakat O, çok para kazanmayı tek hedef olarak koymamıştır. Eğer kazandığı paralar onun insani meziyetlerini ve faziletlerini artırmıyorsa, bu kazandığının hiçbir hükmü yoktur.⁵³⁹ O'na göre servet bir silah haline de dönüşebilir. Eğer para layık bir adamın eline geçmezse diğer zayıf insanları yok etme yolunda kullanabileceği gibi o silah birgün kendisini de yok eder.⁵⁴⁰

Ahmet Mithat Avrupa'nın mali yönden refahına ve halkın çalışma azmine hayran olmakla beraber, Batı'da görülen ahlaki dejenerasyondan olsa gerek, İslam'ın

---

⁵³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemleri*, Haz. E. Ülgen, M. F. Andı, K. Yetiş, T.D.K.Y., Ankara, 2003, s. 98.

⁵³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, s. 62-63.

⁵³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Bahtiyarlık*, 291; *Felatun Bey'le Rakım Efendi*, s. 145.

⁵³⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 55.

⁵³⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 35.

⁵³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Haydut Montari*, s. 230.

⁵⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, s. 73.

“nasip” fikrini de çalışma prensipleri arasına koymuştur. Nasibiyle yetinenler, diğer hırs sahibi insanlara göre daha huzurlu şekilde hayatlarını sürdürürler.⁵⁴¹

Ahmet Mithat Efendi'nin kanaat anlayışı, İslam çizgisinde bir anlayıştır. Ona göre kanaat miskinlik değildir. “...Ele geçmeyecek bir nimetten ümitsiz olup da, ‘Ben, o nimetsiz de kanaat ederim’ demek miskinliktir.”⁵⁴²

Diğer bir mesele ise kadının çalışmasıdır. Ahmet Mithat kadının eğitimi ve çalışması konusunda daha anlayışlı olmasına rağmen, kadının ekonomik özgürlüğünü kazanmasıyla beraber erkek-kadın arasındaki ilişkilerin değiştiği gerçeğini de göz ardı etmez. Çünkü ekonomik özgürlüğüne sahip olan kadın artık kocasına itaat etmemektedir.⁵⁴³

8.B. Milli Servet

18. yüzyıla kadar hazinesi dolu olan Osmanlı devleti, kapitülasyonların verdiği imtiyazlı haklarla Avrupa'nın açık pazarı haline gelmiş, tımar sisteminin bozulması ve iltizam usulünde görülen haksızlıklarla beraber artık mali yönden sıkıntıya girmeye başlamıştır. Ayrıca Avrupa'daki coğrafi keşifler Osmanlı limanlarına ilgiyi azaltmış; Batı sahip olduğu ilim ve teknikle sanayi devrimini tamamlayarak Osmanlı'yı kendisine muhtaç duruma getirmiştir.⁵⁴⁴

Ahmet Mithat, Osmanlı'nın Batı'ya endeksli mali durumunu, içine düştüğü girdaptan kurtarmak için bazı öneriler sunar. Bunlardan birincisi; devletin servet kaynaklarını açarak milletin de servetini artırmaktır. Milletin servetinin artmasıyla şahsi teşebbüsler artacak, böylece hazine gelirleri de artacaktır. İkincisi; vergi toplama işinin bir düzene sokularak, devlet gelirinin haksız yere başkalarının cebine

---

⁵⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *Eski Mektuplar*, s. 76.

⁵⁴² Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim*, s. 97.

⁵⁴³ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 75.

⁵⁴⁴ Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 33-34.

gitmesini önlemektir. Üçüncüsü ise; parayı gereksiz işlere harcamamak, tasarruf etmektir.⁵⁴⁵

Yazarın getirdiği çözüm önerileri, bu üç sorunun da o zamanlar yaşandığını gösterir. Son iki problem devletin kendi içerisindeki nüfuz alanının azalmasından ve insanların ahlaki ve dini duygularındaki zayıflığından kaynaklanmıştır. Birinci problem ise, eğitimsizlikten ve halkın herhangi bir alanda iş yapabilecek uzmanlığa erişememiş olmasındandır. Yazar, toplumun kendi ihtiyaçlarını kendi karşılayabilecek bilgi ve beceriyi kazandığı zaman ülkenin ekonomik geleceğinin güvence altına alınabileceğini söyler:

“Biz ne zaman ‘Hanri Martin’i mi satın alalım, ‘Chassepot’ü mü?’ tartışması yerine ‘Şu binbaşının icadı olan örneği mi imal edelim, yoksa bu kolağasındakini mi?’ tartışmasına girersek o zaman geleceğimizin güvenliğinden emin olabiliriz.

Silah kendimizin silahı olsun ki güvenelim. Güneşe denk geldiği zaman her ışını düşmanın gözüne, beynine saplanan palaları, yatağanları biz yapar ve üzerine dahi ‘İnna Fetehna’ veyahud ‘Vecahiduhu’ yazardık.”⁵⁴⁶

Milli servetin düşmesinin başında da yabancı mallara gösterilen rağbet gelmektedir. Bu sebeple Ahmet Mithat, II. Abdülhamid’in kendisi için Feshane-i Amire’de imal edilmiş kumaştan elbise yaptırarak ve diğer saray görevlilerini de o yolda teşvik etmesi ile herkeste yerli ürünlere karşı bir eğilim doğmasını sağlamasını takdir eder. Çünkü bir ülkede sanayinin gelişmesi o ülkede imal edilen mallara duyulan rağbetin artmasıyla mümkün olur. Hem bu şekilde bu ürünlerin diğer ülkelerde de ilgi görmesini sağlar ve böylelikle milyonlarca paranın dışarı gitmesi engellenerek bu paraların kendi işçilerinin eline geçmesi sağlanmış olur.⁵⁴⁷

---

⁵⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 133.

⁵⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 167-168.

⁵⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 43-44.

8.C. Şahsi Teşebbüs

Türkler’de ticaret kültürü çok eskilerden itibaren oluşmuş, ticaret hayatının devamlılığının ahlaki ve beceri yönden sürdürülebilmesi için esnaf locaları kurulmuştur. Bu teşkilata ise “Ahilik” ismi verilir. Ahilik teşkilatı hem ticaret hayatının canlılığını, hemde esnafların iş ahlakına bağlı kalmalarını sağlamıştır.⁵⁴⁸

Ahiliğe giriş, şerbet içmek, peştamal kuşanmak ve şalvar giymekle gerçekleşirdi. Ahilik içerisindeki esnaf birlikleri ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşurdu. Çıraklıktan itibaren birlik içerisinde yükselmek için mesleki liyakat ve ehliyet şarttı. Çıraklar da mesleği tam olarak öğrenmediği sürece dükkan açamazlardı. Bütün prensiplerini dinden alan Ahiliğin nizamnamelerine “fütüvvetname” denilirdi. Teşkilata girmek isteyen kimse bu kitaplarda yazılmış olan dini ve ahlaki emirlere uymak zorundaydı.⁵⁴⁹

Fakat sonraları Türkler iktisadi üstünlüklerini azınlıklara kaptırmıştır. Ziya Gökalp’e göre, Türkler iktisadi ve içtimai hakimiyetler azınlıklara geçtiği sırada bunun zararlarının ne olacağını anlamıyordu. Çünkü onun bakışında yalnız Osmanlı milletini oluşturan sınıflar vardı. İşte bu yüzden Türkler, memur ve çiftçi sınıflarına inhisar ettiler. Halbuki ne çiftçilikte ne de memurlukta yaratıcı düşünce ve üretim fikri yoktur. Bunların ortaya çıkması ve gelişmesi, faal işlerle, ticaret ve serbest mesleklerle mümkün olabilirdi.⁵⁵⁰

Ahmet Mithat Efendi’ye göre de, herkesin geçim yolunu devlet kapısında araması yanlıştır. Bir insan, çalışmak zahmetine katlanabildikten sonra kendi başına çalışarak da yaşayabilir. Bu sebeple Ahmet Mithat hem yazılarıyla, hemde davranışlarıyla halkı uyarmaya çalışmıştır.

“... Eline verilen bir kağıdı okuyabilmekten aciz olan bir dizgininin elinin emeğiyle ayda altı yüzden bin kuruşa kadar para kazandığını söyleyerek, bazı

---

⁵⁴⁸ Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 140.

⁵⁴⁹ Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 141.

⁵⁵⁰ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, s. 9.

gençleri üç yüz kuruş maaşla bir dairede katip olmaksızın dizgici olmaya teşvik eylerdim. Bundan maksadım gençlere sanat fikrini sokmaktır.”⁵⁵¹

Ahmet Mithat için şahsi teşebbüs fikri o kadar önemlidir ki bu meselenin önemini vaizler vaazlarında, hatipler hutbelerinde, gazeteciler de yazılarında halka duyurmalıdırlar. Ancak bu şekilde gelişmiş milletler seviyesine çıkabilmemiz mümkün olur.⁵⁵²

Ekonomik kalkınmanın yolu ise, bilimsel zihniyetle beraber halkın şahsi teşebbüsü ve girişimcilik ruhudur. Bu ruhun varlığı, toplumların varlığının bir garantisidir. Bunun garantinin korunmasına katkıda bulunmak ülkesini seven her aydının görevidir.⁵⁵³ Yazar, ilk natüralist romanı “Müşahedat”ta⁵⁵⁴; İstanbul’a ilk geldiği zaman hiç parası olmayan ama girişimci ruha sahip Seyit Mehmet Numan’ın buradaki Müslümanlar da gördüğü memurluk sevdasını dramatik bir şekilde anlatır:

“İşte, İstanbul’a geldiğim zaman, burayı şu halde görerek pek müteessir olmuşum. İstanbul’da iş güç, kesb ve kar bulunmasa neyse ne. Gördüm ki, yetmiş iki buçuk millet buraya dolarak ve mevarid-i servetin her birini birisi yakalayarak temettuat-ı vafire ile serian zengin oluyorlar da İstanbulluların, bunları kıskanmaları şöyle dursun, hakayık-ı ahvalden haberdar oldukları bile görülüyor. Onlar, daha sabavetten kurtulmaksızın devair-i devlette birer sandalye edinmeğe müsaaraat gösteriyorlar. Sözün daha doğrusunu mu istersiniz? Edinmesi için can attıkları sandalyeler üzerinde oturanlara ne yolda ve ne derecede malumat lazım olduğunu düşünüp, o malumatı iktisap ile tehiyye edilmelerine bile ehemmiyet verilmiyor. O sandalye üzerine her kim oturursa malumat ve dirayet ve kifayet onun ayaklarına kendi kendisine gelecek zann olunur.”⁵⁵⁵

Bu sözlerin devamında ise, iş hayatında şahsi teşebbüsün değerinin devletçe anlaşıldığından, bu sebeple de çeşitli mensucat fabrikalarının açıldığından, fakat

---

⁵⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 184.

⁵⁵² Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 155.

⁵⁵³ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muşerreti*, s. 48.

⁵⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 3-8.

⁵⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahedat*, s. 153.

halkın bu fabrikaların özel girişimciliği desteklemek amacıyla açıldığını anlayamadığı için fabrikaların da zamanla ortadan kalktığından bahsedilir.⁵⁵⁶

Osmanlıda ki tersane işletmeciliğine bakıldığı zaman durum daha iyi anlaşılır. Çünkü III. Selim'den itibaren gemi inşasıyla ilgili teknik bilgi “Tersane-i Amire”ye girmeye başlamıştır. Fakat bu bilgi sadece resmi makamlarda kalmış, halk bundan faydalanmamıştır. Eğer devletin destekleğiyle beraber halkın içerisinde de bu alanda özel girişimciler çıkmış olsaydı, şimdi Avrupa'ya el açılmaya gerek kalmazdı.⁵⁵⁷

Ahmet Mithat Efendi'nin iş hayatında önem verdiği bir mesele de “salahiyyet”tir. Osmanlı halkının adab-ı muaşeretlerinde bir alışkanlık olarak insanlar bilip bilmediği her mesele hakkında fikir ileri sürerler. Halbuki insan uzman olduğu bir konuda konuşmalıdır. Her alanda bir şeyler söylemek yerine tek bir iş üzerinde ihtisas sahibi olunmalıdır.⁵⁵⁸

9. TOPLUMSAL SINIFLAR VE DİN

Avrupa'da görülen sosyal tabakalaşma ve sosyal sınıfların Osmanlı'da oluşmamasının sebebi, Osmanlıların İslam'dan aldıkları ilhamla uygulamaya çalıştıkları adalet, insan haklarına saygı ve mülkiyet anlayışıdır. Toplumların fikir ve davranışları üzerinde büyük etkileri olan dinler, toplumun yöneticisi konumundaki olan insanların da düşünce ve davranışları üzerinde etkisini hissettirir. Bu yüzden Osmanlı'da yönetici ile yönetilen arasındaki ilişki, bir tahakküm değil, sorumluluk ilişkisi olmuştur. İslam, bir taraftan başkalarının zararına olacak şekilde para hırsına düşmeyi ve istismarcılığı yasaklarken, diğer yandan yardımlaşma ile toplumsal dayanışmayı sağlamaya çalışmıştır. Bununla beraber sermayenin belirli bir kesimin

---

⁵⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 154.

⁵⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 4.

⁵⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab- Muşereti*, s. 77.

elinde toplanmasını engelleyerek, toplumu kalın çizgilerle birbirinden ayıran tabakalaşmaya engel olmaya çalışmıştır.⁵⁵⁹

9.A. Asalet

Osmanlı toplumunun genel yapısını betimleyen “beraya-reaya” yada diğer bir ifadeyle “yönetenler-yönetilenler” ikilisi aslında halkın bütününe ifade etmektedir. Yönetici sınıfı oluşturan beraya kesim yalnız Müslümanlardan oluşurdu. Reaya ise toplumun geri kalan büyük kısmıdır. Bunların büyük bir kısmı, “ırsi ve daimi kiracı” konumunda tarımla uğraşan Müslim ve zimmi ahaliden oluşur. Osmanlı sisteminde reaya, Ortaçağ Avrupa toplumlarındaki gibi toprağa bağlı olarak devredilemez. Zira toprak mülkiyetinin devlette oluşu, dirliklerin bölünmesini, el değiştirmesini, verasetle intikalini önleyerek dirlik sahiplerinin toprak aristokrasileri oluşturmasını da engellemiştir.⁵⁶⁰

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa’da yerleşik bir inanç halini almış olan “asalet” üstünlüğünü kabul etmez. Bu fikri, Allah’ın varlığı inancıyla çürütmeye çalışır. Çünkü bütün insanları Allah yarattığına göre, herkesin kanı aynı seviyededir. Kimsenin kanı, bir diğerinkinden üstün değildir. Hem bir kişi yaptığı büyük bir iş sebebiyle asillik ünvanı almışsa, o şeref de ona aittir.⁵⁶¹

Osmanlı toplumu içerisinde, insanların büyüklüğü kendi yeteneklerine göre belirlenirdi. Bir ayakkabıcının oğlu general olabildiği gibi, insanlar bu duruma şaşırıktan ziyade memnun olurlardı. Örneğin; Baltacı Mehmet Paşa gibi bir devlet adamının “baltacı”lığı onun resmi şanını azaltmaktan şöyle dursun, daha da şerefini artırırdu. Fakat bu durum Avrupa’da tam tersidir. Bir insan akli, cesareti ve marifetiyle bütün insanlara üstünlük sağlamış olsa bile eğer bir asilin soyundan gelmiyorsa onda hiçbir surette asalet düşünülemezdi. Ama bir asilin soyundan gelen insan, isterse en aptal, en korkak kişi olsun yine de asil sayılırdı. Ahmet Mithat, “vazaat” denilen “asalet”in zıddı olan şeyin yüz seneden beri Avrupa’da

⁵⁵⁹ Kazıcı, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, s. 85-86.

⁵⁶⁰ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, İz Y., 2. baskı., İstanbul, 2004, s. 415-416.

⁵⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Gönül*, Letaif-i Rivayat, s. 96.

oluşturulmaya çalışıldığını, ama bunun değil başarılması, henüz bir başarı izine bile rastlanmadığını söyler.⁵⁶² Osmanlıdaki duruma da kendisinden bir örnek verir:

“... Ezcümle size şu satırları yazan muharrir bir ‘Bezci Hacı Süleyman’ oğlu bir ‘Ahmet’ iken füyüzat-ı inayetkaresi gerçekten ‘tuba-vaye’ olan Osmanlılık saye-i tuba-vayesinde meratib-i asaletin en yükseklerinden birine suut etmiştir.”⁵⁶³

Diğer bir üstünlük durumu ise kibarzadeliktir. Ahmet Mithat insan cinsinin kıyaslamasında her zaman iki etkeni göz önüne getirir. Bunlar; din ve tabi kanunları. Kan ile gelen asalet fikrinin yanlışlığını, bütün yaratılmışların tek bir Allah’tan geldiğini söyleyerek göstermiştir.⁵⁶⁴ Makam, mevki ve paranın insanları üstün yapamayacağını da, böyle bir durumun insan tabiatına aykırı olduğunu söyleyerek reddeder.⁵⁶⁵

9.B. Kölelik

İnsan hakları ve kölelik toplumsal bir mesele olup, bir adada tek başına yaşayan insanın köleliğinden bahsetmek mümkün değildir. İnsanların tabiatında bulunan daha iyi yaşama hissi, onları kendinden daha zayıfları kontrol altına almaya ve kullanmaya yöneltmiştir. Hak ihlalleri ve kölelik olarak ortaya çıkan bu tarihi vakia, kitlesel olarak yapılan hürriyet ve eşitlik arayışları ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Magna Carta ile halk tabanından gelen insan hakları arayışları Fransız ihtilaline kadar devam etmiştir. Osmanlıda da Fransız ihtilalinin getirdiği özgürlükçü fikirlerin etkisiyle Tanzimat ve ıslahat fermanları çıkarılmıştır. Fakat bunlar halkın değil, devletin isteğiyle olmuştur. Bu fermanlarla Müslim ve gayri Müslim vatandaşların can, mal, ırz, namus ve mülkiyetin korunması ile ilgili hakları güvence altına alınmış, fakat kölelik kurumuna dokunulmamıştır. Kölelik daha sonraları, köle pazarlarının kapatılması, zenci köle ticaretinin yasaklanması, işini kötüye

---

⁵⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 8.

⁵⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Mesail-i Muğlaka*, s. 9.

⁵⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Gönül*, s. 96.

⁵⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek*, 12.

kullanılanların cezalandırılması gibi uygulamalarla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.⁵⁶⁶

Kölelik, Osmanlı gündelik hayatının sıradan bir kurumu olarak bütün Tanzimat yazarlarında olduğu gibi Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında da yer alır. Onun eklektik düşünce sistemine bağlı olarak kölelik; insan tabiatında bulunan hürriyet ihtiyacına muhalif olduğu için hoş görülmez. “Esaret” hikayesinde, Fransız ihtilalinin eşitlik, hürriyet ve adalet fikirlerinin izleri görülür.

“... Fakat şuna hayf et ve de ki dünyaya öyle insan gelip de hürriyeti şahsiyemizi muhafaza edemeyerek gasp ettiremeyeceğimize keşke sair nev'den bir hayvan gele idik... Ah! Ah! Ey Fitnat bu da boş fikir. Bu da nakıs mütalaa. Tabiatın hürri-i mutlak olarak yaratmış olduğu senin ve benim beş on kuruşa medar-ı tahsil olmak üzere sevgili hürriyetimizi gasp eden o edna insanların zulüm ve denaeti yalnız bu mudur zannediyorsun? Sanki hayvan olsa idik hürriyet-i şahsiyemizi muhafaza edebilir miydik?”⁵⁶⁷

Fakat Osmanlı toplumundaki kölelik ile diğer memleketlerdekini aynı şekilde değerlendirmek mümkün değildir. İslam dininin etkisiyle, kölelere daha insanca muamele edilmiştir. Zaten Köleliği İslamiyet ortaya çıkarmamıştır. Daha önceden çeşitli toplumlarda ve hukuk sistemlerinde vardır ve vahşi bir şekilde uygulanmaktadır. İslamiyet, bu tür hükümleri, birdenbire kaldırmak insan yaratılışına aykırı olduğu için tadil etmiştir. Vahşi bir şekilden medeni bir kalıba sokmuştur.⁵⁶⁸

Adı geçen hikayenin sonunda da, Fatin ve Fitnat'ın efendileri Zeynel Bey, bir insanın başka bir insana köle olamayacağını düşünmüş ve bu sebeple Fatin ile Fitnat'ın hürriyetlerini geri vermiş ve onları evlendirmiştir.⁵⁶⁹ Fakat Fatin ile Fitnat'ın düğün gecesi kardeş olduklarını öğrenmeleri ve intihar etmeleri⁵⁷⁰ Ahmet Mithat'ın kölelik müessesinden duyduğu memnuniyetsizliği gösterir.

⁵⁶⁶ Ahmet Aydın, “Kölelik”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. XXVI, s. 248.

⁵⁶⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Esaret*, Letaif-i Rivayat, s. 21.

⁵⁶⁸ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 313.

⁵⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Esaret*, s. 46.

⁵⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Esaret*, s. 48.

Ahmet Mithat Efendi, kölelik konusuna İslam dini çizgisinde yaklaşır.⁵⁷¹ Ona göre köleler de insandır ve hakları vardır. Fakat köleliğin kaldırılması gerektiğini de söylememektedir. Çünkü Osmanlı toplumunda köleler ve cariyeler ailenin bir parçası gibiydiler. Bunlar evin farklı ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Eğer bir efendi cariyesini yatak odasına aldıysa ki bunlara “odalık” denir, o taktir de bu cariyenin bir süre sonra efendinin hanımı olması neredeyse kesinlik kazanırdı. Hele bir de çocuğu olursa onu kendi çocuğu olarak nüfusuna geçirmeye mecburdu.⁵⁷² Bu sebeple XIX. yüzyılda köle ticaretinin kaldırılmaya çalışılması hem efendi hemde kölenin bu duruma tepki göstermesine yol açtı. Çünkü köleliğe müdahale; ailenin özel hayatına bir saldırı olarak düşünülüyordu.⁵⁷³

Yazar, saraydaki cariyelerin ve harem ağalarının azat edilmesi ve Osmanlı memleketindeki tüm esir alışverişinin yasaklanması ile ilgili kanun-i esasinin müsveddeleri arasında bulunan ve sonradan değiştirilen fıkrayı, Avrupa’ya yapılmak istenilen bir jest gibi görerek ciddiye almaz. Aynı zamanda bu müsvedde de bulunan cariyeliğin şeriata aykırı olduğu sözünü de tartışmalı bulur. Onun bu tutumunun sebebi, Osmanlı toplumunun henüz böyle bir değişikliğe hazır olmamasıdır.⁵⁷⁴ Çünkü bu yaşam biçimi, toplumda bir huzursuzluğa yol açmıyordu. Osmanlıda ev köleleri hane halkının bir parçası olarak görülürdü. Efendileriyle aralarındaki içli-dışlılık batılı benzerlerine göre daha fazlaydı. Zengin ailelerin köleleri çoğunlukla yoksul ailelerin özgür kişilerinden daha iyi durumdaydılar.⁵⁷⁵

Yazarın romanlarında da, birincil karakterdeki cariyeler efendilerinden çok özel muameleler görürler. Örneğin; “Felatun Bey’le Rakım Efendi” romanında Rakım Efendi, cariyesi Canan’a piyano almış ve piyano hocası tutmuştur.⁵⁷⁶ Ayrıca

---

⁵⁷¹ İslamdaki kölelik meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 310-320.

⁵⁷² Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 91.

⁵⁷³ EHUD R. TOLEDONO, *Osmanlı Köle Ticareti*, Tarih Vakfı Yurt Y., Çev. Y. Hakan Erdem, 2. baskı, İstanbul, 2000, s. 5.

⁵⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap II*, s. 149.

⁵⁷⁵ Toledono, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 4.

⁵⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Felatun Bey’le Rakım Efendi*, s. 27.

ona bizzat kendisi Türkçe dersler vermiş⁵⁷⁷, piyano hocasından da Fransızca dersler almasına müsaade etmiştir.⁵⁷⁸

Ahmet Mithat Efendi'ye göre, Osmanlı toplumundaki köleler ile Avrupa'daki, özellikle Rusya'daki kölelerin durumunu kıyas etmek yanlıştır. Çünkü buradaki insanlar, bir çiftlikteki arazi nasıl meta ise bunlar da o şekilde metadırlar. Teker teker değil ailecek hatta yirmi otuz aile olarak satın alınır.⁵⁷⁹ Esirlerin bütün varlıkları efendilerinin olup, öldürülseler bile bu olaya bir köpeğin öldürülmesinden daha fazla ehemmiyet verilmez. İstedığı kızı kendi yatağına alabilir, hatta, kocası olan bir kadına bile aynı muameleyi yapabilir.⁵⁸⁰

Ahmet Mithat, böyle bir muameleye alışmış efendi ve kölelerin olduğu bir memlekette, genel bir af ile beş on senede köleliğin kaldırılabilmesinin mümkün olmadığını söyler. Aradan birkaç kuşak geçmeli ki, serfler gerçekten özgürlüğün ne demek olduğunu anlayabilsin.⁵⁸¹

Yazar aynı romanda köleliğin Osmanlıdaki şeklini de anlatır:

“Rusya'daki esareti bizde olan esarete kıyas etmeye hiçbir imkan yoktur. Zaten bizde esaret mi vardır. Hizmet-i beytiyyede kullanmak için alınan Arap cariyeler bizim ellerimize düşünceye kadar belki esir addolunabilir. Hanelerimize geldikten sonra ise kendilerini şu ilk esarettten kurtarabilmek için birkaç sene hıdmat-ı adiyeye ile mükellef oluyorlar demek olur. Yani onları mubayaa için verdiğimiz akçeyi hizmetleriyle öder ödemez hakk-ı azada dahi mürüvvetimiz hasebiyle nail oluyorlar. O zamana kadar dahi sair familyamız azamız misillü yemeklerine, elbiselerine dikkat olunur... hele istifraş edilen beyaz cariyelere esir diyebilmek nasıl mümkün olabilir ki nikahlı kadınlar ile bunlar arasında hiçbir fark aramıyoruz. Doğurdukları çocuklar evlad-ı meşruamız olup kendileri dahi ağuş-i niyazımızda murabba-nişin oluyorlar.”⁵⁸²

---

⁵⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Felâtnun Bey'le Rakım Efendi*, s. 22.

⁵⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Felâtnun Bey'le Rakım Efendi*, s. 41.

⁵⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 123.

⁵⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 123-124.

⁵⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 124.

⁵⁸² Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Alem*, s. 122.

Kölelik meselesinde önemli bir noktada Avrupa’da görülen karnaval adetidir. Çünkü karnavallar, Hristiyanlıktan daha önceleri, herkesin tam bir hürriyet üzerine yaşaması için düzenlenen genel bir müsaade zamanlarının daha ileri şekilleridir. Bu zamanlarda, halka saldırı ve onların hürriyetlerine bir tecavüz sayılacak suçlar haricinde herkesin istediği gibi eğlenmesi ve istedikleri rezilliği açıkça yapmaları serbestti.⁵⁸³

Hristiyanlık, Roma taraflarına yayıldığı zaman bu adeti kabul etmemiştir. Fakat insanların karnavalların getirdiği serbestlikten istifade için canlarını bile feda edecek şekilde ısrarcı olmaları, ilk önceleri kilisenin bunu görmezden gelerek müsaade etmesini sağlamış, sonraları ise karnavallara verilen cevaz, hükmünü artırmış ve Hristiyanlığın bir kanunu halini almış; toplumun Hristiyanlık üzerindeki bu etkisine kilise de engel olamamıştır.⁵⁸⁴

Çağdaş köleliğin bir şekli de Marmara’nın adalarında yaşayan Hristiyan ailelerde görülen “beslemelik” adetidir. İstanbul’a gelerek besleme olarak çalışan kızlar, cariyelerden çok daha kötü durumlara düşmüşlerdir. Ada halkı ancak kilisenin yardımıyla bu kötü adetten kurtulabilmişlerdir.⁵⁸⁵

10. DİN-MEDENİYET-SANAT

10.A. Din ve Medeniyet

Bütün Tanzimat yazarlarında, medeniyet ile terakki arasında güçlü bir bağ oluşturulduğu görülür.⁵⁸⁶ Ahmet Mithat Efendinin de medeniyet kavramından anladığı şey, maddi yöndeki terakkidir.

---

⁵⁸³ Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval*, s. 4.

⁵⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval*, s. 4.

⁵⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 139.

⁵⁸⁶ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat Ve Cumhuriyet Birikimi*, İletişim Y., c. I, 5. baskı, İstanbul, 2003, s. 56.

“Vakia tabiatın ham mahsusatından istifade ve na-tamam icraatına kanaat ile kalmamak ve insanoğlunun insanlık iktidarı haricindeki muvaffakiyatı asarını meydana çıkarmak medeniyete mütevakkıftır.”⁵⁸⁷

Tanzimat dönemiyle beraber, doğunun geri kalmışlığını onun konuşmasında, giyiminde, insan ilişkilerinde arayan alafranga bir tip ortaya çıkmıştır. Ahmet Mithat bu türden kişileri, medeniyeti sadece dış görünüş olarak algıladıkları için alaya alır.

“Nasuh- Bendenize kalır ise ondan daha kolay hiçbir şey olamaz. Büyük Petro gibi bir adam olurda bir günde tebdil-i kıyafeti emr ve emrini icra ettirebilir. Yahut da bu yolda bir heves-i cahilenin koca bir halka delalet etmesi dahi mümkündür. Fakat size şunu sorarım ki şimdi Paris halkına bir aba, patur, cepken filen giydirsek, başlarına dahi kocaman birer fes veyahut sarık koysak Parisliler barbar olurlar mı?”⁵⁸⁸

Batı medeniyetinin bilim, sanat ve teknikteki gelişmeleri, Avrupa toplumunun bütün kesimlerine yansımıştır. Osmanlı devletinde ise bu durum aksi bir gelişme göstermiştir. Avrupa’dan alınan bilim ve sanat halka yansıtılmamıştır. Turhan’a göre Osmanlı medeniyetinin duraklamasındaki temel etken, Osmanlı idarecileriyle halk kültürü arasında derin bir uçurumun peyda olması, bu yüzden kültür ve medeniyete ait işlerde geniş bir kitleye dayanılmamasıdır. İdarecilerle halk birbirine yabancı kalarak yaşamış, böylece içtimai faaliyetlerde, yaratıcı fikir ve sanat hamlelerinde bu iki zümre birbirinden layıkıyla faydalanamamıştır.⁵⁸⁹ Bu görüşün aynısını Ahmet Mithat Efendi’de görürüz. O, yeni buluşların Osmanlı tarafından kafir icadıdır diye kabul görmediğini söyler. Eğer ilim ve fikir yönündeki gelişmenin meyvesi olan bu yeni eserlerin değeri o zamandan beri anlaşılabilir olsaydı ve Katip Çelebi gibi bilim adamları hakkıyla çalıştırılırdı, matbaa gibi yeni eserlerin Osmanlıya edeceği hizmet bizi bugün birçok gelişmiş ülkenin ilim ve fikir gücü derecesine ulaştıracağında şüphe olmazdı.⁵⁹⁰ Fakat sadece bilim ve teknikteki terakki

⁵⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Süleyman Musli*, Haz. E. Ülgen, F. Andı, T.D.K.Y, Ankara, 2000, s. 57.

⁵⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, s. 28-29.

⁵⁸⁹ Mümtaz Turhan, *Garplasma’nın Neresindeyiz*, Yağmur Y., 5. baskı, İstanbul, 1972, s. 41.

⁵⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap I*, s. 106.

bir memleketin varlığını sürdürebilmesi için yeterli değildir. Maddi terakkinin yanında manevi terakkinin de olması gerekir. Manevi terakkiyi ise din sağlamaktadır.

“‘Tedeyyün’ denilen emri celilin ‘temeddün’ denilen diğer emri celil ile o kadar münasebeti vardır ki zahirdeki sureti telaffuz ve imlalarındaki müşabehetlerden pek çok ziyade olmak üzere bunlar hakikat de yekdiğerinin hemen lazımı melzami gibidirler.”⁵⁹¹

Yazara göre, Avrupa’da dinsizliğin yaygınlaşmasına rağmen⁵⁹², sahip oldukları dine, en az bilimleri kadar sahip çıkan büyük bir kesim vardır. Bu insanlar terakkinin tek yönlü olamayacağını, dindarlık ile medenilik arasında önemli bir yakınlığın olduğunu fark etmişler ve dini hükümleri yerine getirmeye riayet etmişlerdir.⁵⁹³

Ahmet Mithat’a göre hem doğu hem de batı medeniyetinin maddi ve manevi yönleri vardır. Doğu medeniyeti ferdi ve toplumsal ahlak üzerine çok eğilmiş, fakat maddi ilerlemeyi özellikle son asırlarda ihmal etmiştir. Batı ise maddi ilerlemede inanılmaz şekilde yol alırken, ahlaki yönden çökmüştür. Onun eklediğimizde eksiksiz bir medeniyet, doğunun manevi, batının da maddi terakkisinin senteziyle oluşabilecektir.⁵⁹⁴ Batılılar ise bunun aksine, Avrupa’nın maddi terakkisini Hristiyanlığa bağlarlar. Bu sebeple ne kadar gelişmiş olursa olsun, Hristiyan olmayan bir milleti vahşi olarak görürler ve ne kadar vahşi olurlarsa Hristiyan olduktan sonra onları medeni olarak kabul ederler.⁵⁹⁵

Yazar bunun aksi yönde savunmasını “Paris’te Bir Türk” romanında yapar. Doğu kültürüne sırtını dönmüş, yüzünü tamamıyla Batı’ya çevirmiş alafranga bir tip olan Zeka Bey, Batı’nın ilmini ve doğunun ahlakını şahsında birleştirmiş olan Nasuh’u Fransız kibarları arasında kötülemek ister. Bu şekilde onlara yaranmak isteyen Zeka Bey, beklediği tepkiyi onlardan göremez.

---

⁵⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 4.

⁵⁹² Ahmet Mithat Efendi, *Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, s. 8-9.

⁵⁹³ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, s. 4-5.

⁵⁹⁴ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 29.

⁵⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Rikalda Yahut Amerika’da Vahşet Alemleri*, s. 83.

“Zeka-... Nasuh mahza taassup belasıyla şapka giyemez. Hatta işitmiş olmalısınız ki hangi mahalde bulunsa ve Müslümanlık hakkında söz işitse, müdaafası yolunda can verir.

Belarbre- Taaccübüm arttıkça artıyor.

Tuhaf herif- Benim kakkaham gibi mi artıyor? Kah kah kah! Demek oluyor ki medeni olmak için insan dinini terk etmeli ha?

Madam- Yahut tahkir etmeli öyle mi?

Varanski- Hukuk-ı ümem ve düvelden bahseden hükema medeni addeyledikleri milletlerin mutlaka Hristiyan olmaları lüzumuna dair bir bahis koymuşlar mı? Yoksa bunca felasifenin hepsi Hristiyan olup bir adam Hristiyan olmayınca feylesof olamaz mı?⁵⁹⁶

Ahmet Mithat, medeniyeti övmekle ve din ile arasında yakın bir ilişki kurmakla beraber, medeniyetin insana günlük hayatında bir çok külfetler getirdiğinin farkındadır. Özellikle makine medeniyeti haline gelen Batı, adab-ı muaşeret kurallarının getirdiği hayattan fazlaca sıkılmıştır.⁵⁹⁷ Yazar, bu hayat tarzından kimsenin memnun olmadığı halde, böyle yaşamaya mecbur olduklarını söyler.⁵⁹⁸

10.B. Dil

Ahmet Mithat, Şinasi tarafından ileri sürülen, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin de desteklediği dilde sadeliği gerek fikri eserlerinde gerekse romanlarında –çoğu zaman alaycı bir üslupla- işlemiştir. Dil üzerine yazılar yazmış, yazılarında dilde sadeleşmenin nasıl sağlanabileceğini anlatmıştır. Yabancı dil kurallarının, Türkçe'de karşılığı bulunan yabancı kelimelerin yerine Türkçelerinin kullanılmasını, konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesini önermiştir.⁵⁹⁹

---

⁵⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 350.

⁵⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Ahmet Metin Ve Şirzad*, s. 128.

⁵⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Cellat*, Haz. N. Sağlam, Ali Ş. Çoruk, T.D.K.Y., Ankara, 2000, s. 168.

⁵⁹⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 110.

Ahmet Mithat, 1889 yılında katıldığı 8. Müsteşrikler kongresinde, Türkçe'nin savunuculuğunu yapmıştır. Yazar burada Türk lisanının gramer açısından mükemmel olduğunu ifade eder. Diğer Asya dilleriyle mukayese edildiğinde onlardan daha üstün bir dile sahip olan Türk milletinin bütün engellemelere rağmen tarih boyunca sürekli ilerleme gösterdiğini ve böyle bir milletin dilinin önemle incelenmesi gerektiğini vurgular.⁶⁰⁰ Ayrıca O, Osmanlıların Orta Asya'dan gelirken konuştukları Türkçe'yi korumamalarının büyük bir hata olduğunu ve halkın anlamadığı Osmanlıca'nın sadeleştirilmesi gerektiğini söyler. Farsça-Arapça tamlama ve çoğullar, müenneslik-müzekkerlik kullanma şartı atılmalıdır. Örneğin, “a'mal-i hayriye” yerine “hayırlı a'mal”, onun yerine de “hayırlı ameller” denilmelidir. Türkçe olan güvercin ve örümcek yerine “kebuter” ve “ankebut” dememelidir. Böylece O, halkçılık ve dilde sadeleştirme, Türkçeleştirme akımının öncüsü olmuştur.⁶⁰¹

Ahmet Mithat, halkın anlayamacağı süslü kelimeler ile konuşmayı hafife alır. Bu tip insanlar belagat kitaplarından ezberledikleri birkaç cümleyle insanlara hava atmak isterler. Dilde önemli olan ise anlaşılabilirliktir. Türk dili içerisine girmiş Arapça ve Farsça kelimeler ona zenginlik katmıştır. Fakat gramerin de değişmesi Türk dilinin zararına olmuştur. Ahmet Mithat “Açıkbaş” adlı piyesinde halk arasında oluşmuş iletişim uçurumundan hayıflanır.

“KATİP- Rivayet-i mesmua-ı acizaneme göre mahdume-i muhtereme-i veliyünnaimilerinin akdemce Fettan Efendi nam delikanlının ateş-i aşkıyla suzan olduğu halde Açıkbaş Hoca'yı kabul edişleri filvaki bir emr-i garib ve bir hal-i acibdir efendim...

HÜSNÜ BEY- (Etrafa) Acaba bu kadar katibane lakırdıyı hangi inşadan ezberlemiş de gelmiş! (Huzzar ile beraber) Amin!..

HOCA EFENDİ- Sahihan şu havastaki tesir başka şey!

KATİP- Evet efendim, havassın tesirrat-ı maddiye vü maneviyesi zahir ve aşikar ve bu emri izdivaçta ise Açıkbaş Hoca'nın maharet-i harikuladesi bedihi ve derkardır.

ESNAF- (Yüksek bir seda ile) Amin!

⁶⁰⁰ Baki Asiltürk, “Ahmet Mithat Efendi Müsteşrikler Kongresinde”, *Türk Dili Dergisi*, S. 522, s. 572.

⁶⁰¹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 289-290.

HOCA EFENDİ- Neye amin a birader?

ESNAF- Katip Efendi bir dua daha okumadı mı ya?⁶⁰²

Arapça, Farsça ve Türkçe'nin karışımıyla karma bir dil halini alan Osmanlıca, eğitimsiz halk tarafından bir yabancı dil olarak görülmüştür. Halkın günlük konuşma dilini kolaylaştıran kısa ve anlaşılır kelimeler, Osmanlıca kelimeler ve tamlamalar şeklinde söylendiği zaman çok daha uzun ve karmaşık bir hal almaktadır. Ahmet Mithat bu dili anlayan ayrı bir "erbab"ın olduğunu söyleyerek onlarla alay eder.⁶⁰³

Ahmet Mithat, ne Türk'ün, ne Arab'ın, ne de Acem'in anlayamadığı bu yeni dilin yazar adını almış dört buçuk kişi tarafından icat edildiğini söyler. Kendisi yeni Osmanlıca adıyla halkın anlayabileceği daha sade bir dili kabul ettirmeye çalışmıştır. Çünkü dört beş yazarın kullandığı bu karışık dile karşın, koca bir millet daha sade bir dil kullanmaktadır.⁶⁰⁴

10.C. Tiyatro

Ahmet Mithat'ın temel özelliği terbiyeci oluşudur. Amacı halka doğru olanı gösterebilmektir.⁶⁰⁵ Bu sebeple de aynı anda çok sayıda insana hitap edebilen tiyatroya büyük önem vermiştir. Ona göre bu işi her kim icra ederse etsin önemli olan işini doğru şekilde yapabilmesidir. Yani sanat ahlakı sanatçının ahlakından önce gelir.⁶⁰⁶

Ahmet Mithat tiyatronun faydaları olduğu gibi zararlarının da olduğunu farkındadır. Kötü yanı ahlakı güzelleştirmek yerine bozacak rezilce oyunların sahneye koyulmasıdır. Halbuki tiyatro, devlet, millet ve aile sevgisinin yanı sıra

---

⁶⁰² Ahmet Mithat Efendi, Açıkbaz, *Bütün Oyunları*, s. 127.

⁶⁰³ Ahmet Mithat Efendi, Açıkbaz, *Bütün Oyunları*, s. 128.

⁶⁰⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Karı Koca Masalı*, Haz. ve Çevriyazı. Nüket Esen, Kaf Y., Basım yeri yok, 1999, s. 22.

⁶⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Bütün Oyunları*, s. 9-10.

⁶⁰⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, s. 8.

geçmişte yaşamış insanların yaptıkları güzel şeyleri de gözler önüne sererek halkın insaniyet ve milliyet hislerini geliştirmeyi amaçlamalıdır.⁶⁰⁷

Ahmet Mithat, tiyatro seyretmeyi kitap okumaktan daha zevkli bulur. Çünkü insan kitap okurken kitapta anlatılan konuların dışına çıkamaz. Kitap okunurken tek tek kelimelerin üzerinde göz gezdirilerek güçlkle de olsa verilmek istenen mesaj alınmaya çalışılır. Böyle bir durumda fikrin kitapta anlatılanların dışına çıkması insanın zihnini karıştırır. Tiyatro ise öyle değildir. Orada telaffuz edilen kelimeler göze nazaran daha kolay anlamamızı sağlayan kulakla işitildiği gibi, oyuncuların jest ve mimikleriyle, aktarılmak istenilen mesaj daha fazla anlaşılacaktır.⁶⁰⁸

Tiyatronun talim ve terbiye açısından sağladığı başka bir kolaylık ise, daha az sürede daha çok insana seslenebilmesidir. Bu sebeple tiyatro gelişmiş ülkeler tarafından zorunlu ihtiyaçlardan kabul edilmektedir. Osmanlı gibi medeniyet açısından henüz gelişmekte olan memleketlerde ise tiyatronun gerekliliği bir kat daha artmaktadır.

“Şimdi biz okuma yazma bilmeyen nüfusu tiyatrodaki ibretli oyunlar sunarak terbiye etmeye cidden çalışacak olsak matbaacılık sanatından ziyade tiyatro sanatıyla başarılı olabiliriz. Zira her defasında yedişer sekizer yüz kişinin tiyatro bulunması şartıyla on beş yirmi defa sahneye konan bir oyunu on on beş bin kişiye göstermiş oluruz.”⁶⁰⁹

Ahmet Mithat Efendi'nin piyesleri tezli olup, bütün oyunlarında o dönemin fikirlerini görebiliriz. Enginün bunları şu şekilde sıralar:

1. Gençler istediği kişilerle evlendirilmeli ve evliliklerde yaş uyumuna dikkat edilmeli.
2. Batıl inançlar tehlikelidir.
3. Yazı ve konuşma dilinin farklılığı, birbirini anlamayan iki tabaka yaratmıştır.
4. Dürüstlük en büyük insani değerdir. İnsanın yetişmesi terbiye ile olur.

---

⁶⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 174.

⁶⁰⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 173.

⁶⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, s. 174.

5. Asalet aileden gelen bir unvan değil, insanın kendi yapısında bulunan kişisel bir özelliktir.⁶¹⁰

10.D. Dans-Resim

Din, felsefe, eğitim, adab-ı muaşeret vb. her konuda yazılar yazarak halkı bilgilendirmeye çalışan Ahmet Mithat'ın, gündelik hayatımızın bir parçası olan dans ve resim mevzularından bahsetmemesi düşünülemez. Diğerlerine göre daha önemsiz ve kafa yorulmayan bir mesele gibi görünse de, Osmanlı'nın eğlence hayatının Batı'dan gelen eğlence tarzlarından etkilenmesi, bazı konular da Ahmet Mithat'ın tasvip ve tekdirlere ile karşılaşmıştır.⁶¹¹

Ahmet Mithat dansı ve müziği güzel sanatlardan birisi olarak görür ve onun vahşilerden medenilere kadar her memlekette var olduğunu söyler.⁶¹² Hatta raks, asıl olarak bedevilerde mevcut olup, medeniyet bedeviyetin bir çok doğal özelliklerini bozduğu gibi dansı da bozmuştur. Dansa, eski vahşiler bir ibadet kadar kutsal gözüyle bakarlardı. Bugün ise dans bir rezalet derecesinde görülecek hale indirilmiştir.⁶¹³

Ahmet Mithat, Osmanlı dahil bazı kavimlerin dans ve müziğin kendileri tarafından icra edilmesini kerih görmelerini doğru bulmaz. Çünkü başkalarının yaptığını izlemekten herkes lezzet alırken bunu kendileri için iğrendirici görmeleri uygun olmaz. Bu iğrenme insanların aldıkları terbiyeden kaynaklanır. Halbuki tabiatta bu hissin tam tersi mevcuttur. Bazı hayvanlar bile dans ve müzikten lezzet alırlar.⁶¹⁴

Tanzimatla beraber, bizim dans kültürümüzde de yenilikler ortaya çıkmıştır. Ahmet Mithat, eski ile yeni kıyaslamasında taraf tutmaz. Onun için önemli olan ahlaki sınırlardır. Bu sınırlar aşılmadığı sürece sorun yoktur. Çünkü dans tabi ve

⁶¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Bütün Oyunları*, s. 32.

⁶¹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 13-93.

⁶¹² Ahmet Mithat Efendi, *Çengi*, s. 91.

⁶¹³ Ahmet Mithat Efendi, *Çengi*, s. 92.

⁶¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Rikalda*, s. 100.

evrensel bir davranıştır. Örneğin, “Jön Türk” romanında yeni kına gecelerindeki bazı oyun türlerini beğenirken⁶¹⁵, aynı romanda Ceylan’ın felaketine yol açan Batılı yaşam tarzının ürünü olan bir erkekle kadının, bedenleri birbirine değerek yaptığı dansı⁶¹⁶ doğru bulmaz.

Resim ve heykel ise, çok eski zamanlardan beri Müslüman din adamları tarafından tartışılmış bir konudur. Dans ahlakilik noktasından eleştirilirken, resim itikadi açıdan daha sert eleştirilere maruz kalmıştır. Çünkü İslam ilahiyatında tenzih inancı ön planda tutulurken, teşbih inancı, çok dar bir alana inhisar etmiş, ilahiyat literatürüne çok kere tenkit konusu olarak girmiştir. Öyleki, Hz. Muhammed’e edebi eserlerde çok yüce bir mevki verilirken, O’nu resim, minyatür, vs. ye konu edinmekte son derece titiz davranılmış, O’nun temsiline, tasvirine asla müsaade edilmemiştir.⁶¹⁷ Bunun sebebi ise, putperestlik inancının İslam’ın içine girebilmesi korkusudur. Allah’tan başka hiç kimseye tapılmamak itikadı artık kesin olarak belirlenmiş olduğunu söyleyen Ahmet Mithat, müctehidlerin resmin yasaklanması konusunda çok fazla ileriye gitmediklerini söyler.⁶¹⁸

“İslamın izalesine memur olduğu bir din-i batılın her türlü eserini esasından kal’ ve kam’ eylemek hikmetinin müsellemiyeti ile beraber ressamlık sanatı ne güzel şeydir. Sahayif-i tevarihde şöhret almış zevatın vukuatını gördükçe büyüklüğün o mertebesine varmış olan adamlara kuvve-i hayaliyyemiz bir de şekil ve suret veriyor. Müzelerde bunların resimlerini gördükçe hayalimizin vücut verdiği şekil ve suretle birde adamların asıl şekil ve suretleri arasındaki farkı tetebbu eyleyerek hayret-i takdirkarenemizi ona göre tadil ve tashih eyliyoruz.”⁶¹⁹

Ahmet Mithat, resim kültürünün fazla gelişmediği Osmanlı’da Müslüman okuyucuyu incitmekten çekinir. Bu sebeple yukarıda resim ile ilgili verdiği örnekte işin içine geçmişte yaşamış büyük insanları katarak olaya duygusal bir boyut katar.

---

⁶¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 13.

⁶¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, s. 93

⁶¹⁷ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Y., 3. baskı, Ankara, 1992, s. 293.

⁶¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf*, s. 95.

⁶¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, s. 339.

Zaten az sayıda bahsettiği bu konuda ise başka bir hikayesinde dini hisleri kullanarak resme olan hayranlığını anlatır.

“Ressamlık aynen gözümüz önünde olmayan bir şeyi resmen göstermek değil midir? Bu ise sefine üstünde ve hayvan sırtında edilen seyahati bit-teshil oda içinde edivermek demektir. Haniya bizde Mekke ve Medine’nin resimleri vardır. Biz onu niçin temaşa ederiz. Mekke ve Medine’yi göremediğimiz için görebilmek hevesiyle değil mi?”⁶²⁰

---

⁶²⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Felsefe-i Zenan*, Letaif-i Rivayat, s. 65.

SONUÇ

XIX. yüzyıl Türk düşünce tarihine baktığımız zaman çok önemli isimlerle karşılaşırız. Bunlardan birisi de Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri, Türk halkının Tanzimat'tan beri milli kültürümüzün ve yerel değerlerimizin, Batı'nın teknolojik ve sanayi gelişmişliğinin biçimlendirdiği kültür ve değerleri karşısında, bazen bir öykünme bazen de bir nefret şeklinde beliren tepkilerinin hangi aşamalardan geçerek bugünlere geldiğini anlamamız açısından, bu sosyo-kültürel değişime bir mukaddime suretinde kabul edeceğimiz tarihi ve sosyolojik bir gözlem yapma olanağı verir.

Her insanı yetiştirdiği hayat şartları ve içinde yaşadığı toplum bağlamında değerlendirmek gerekir. Ahmet Mithat fakir bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Küçük yaşında kendi parasını kazanması gerektiği için, Anadolu'nun fakir ve eğitimsiz halkını daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Fakir ve orta halli ailelerin yaşadığı semtlerde büyüyen Ahmet Mithat, bütün hayatını bu insanların kültür seviyesini artırmaya ve Osmanlı'yı medeni milletler seviyesine çıkarmaya harcamıştır.

Ahmet Mithat, toplumun huzur ve refahı için İslam ahlakına fazlasıyla değer veren, Osmanlı örf ve adetlerine bağlı bir insandır. Fakat romanlarında mutaassıp bir Müslüman tipi göremeyiz. Dini, ahlakın vazgeçilmez bir unsuru olarak görür. Ahmet Mithat, Osmanlı toplumunu ayakta tutan manevi dinamikleri görmüş, batılılaşma ile beraber değişen yaşam biçiminde Osmanlı insanının milli şahsiyetini yitirmemesine büyük önem vermiştir. İlahiyat konuları üzerine yazıları daha çok fikri eserlerinde yer alır. Osmanlı'daki misyonerlik faaliyetleri üzerine yazdığı "Müdafaa", "İstibşar", "Beşair", "Niza-ı İlmü Din" gibi eserlerinde Hristiyanlık karşısında İslam'ın savunmasını yapmıştır. Ahmet Mithat'ın Hristiyanlık aleyhinde söylediği sözler bir saldırı değil savunmadır. Çünkü o zamanlar İstanbul'da kurulan Bible Haus gibi misyoner cemiyetleri İslam'a saygısız bir şekilde hücum etmekteydiler.

Bu eleştiriler kader, tevekkül, tesettür, boşanma gibi mevzular üzerinde yoğunlaşır. Ahmet Mithat'ın takdir ile tedbir arasında kader ve tevekkül anlayışı vardır. Tevekkül ve kanaatkarlık miskinlik değildir. Yazar dini nasları kullanarak İslam'ın çalışmaya ve kendi rızkını kazanmaya önem verdiğini anlatmıştır. Ancak aşırı hırsı hoş görmez. Çünkü rızkı veren Allah'tır. Bu inanç insanı karşılaştığı güçlüklerle ve belalara karşı dirençli hale getirir. Osmanlı'nın gerilemesinden İslam'ı sorumlu tutan misyonerler, tevekkül anlayışına gösterdikleri eleştirinin bir benzerini tesettür konusunda sürdürürler. Batı, tesettürü doğulu kadının özgürlüğüne bir mani olarak görür. Ahmet Mithat'a göre ise örtünme kadının özgürlüğünü kısıtlamaz. Çünkü tesettür, İslam'a mahsus bir uygulama olmayıp, bizzat Hristiyanlık ve batı kavimleri içerisinde vardır. Avrupalı kadının açılması, Hristiyanlık'ın onlara verdiği bir özgürlük değildir.

İslam dini, Osmanlı toplumunun bütün kurumları içerisinde kendisini hissettirmiştir. Bu etki kendisini en çok aile müessesinde gösterir. Yazara göre Osmanlı ailesi, Batılı aileye göre daha rahattır. Özgürlük adı altında kadın ve erkeğin birbirinden ayrı yaşam tarzları, flört, serbest evlilik gibi birliktelikleri aile kurumuna ve toplum düzenine zarar vermektedir. Avrupa'daki bu tarz yaşam biçimi Osmanlı muşeret kurallarına uymadığı için eleştirilir. Bunların Batı gazetelerinde bile bir çok zararları yazıldığı halde Osmanlı toplumuna uygulamaya kalkmak büyük felaketlere yol açacaktır.

Kadınların özgürlüğü mevzusunda Ahmet Mithat kadınların haklarının çiğnendiğinin farkındadır. Fakat feminizm gibi Avrupa'dan ithal fikirler tehlikelidir. İslam zaten onlara fazlasıyla hak vermiştir. Ahmet Mithat diğer meselelerde olduğu gibi Osmanlı toplumunun değişime hazır bulunuşluluk seviyesini hesaba katarak konuşur. Toplumsal şartları dikkate almadan özgürlük peşinde koşmak kadına daha büyük felaketler getirecektir.

Evlilik bahsinde Ahmet Mithat İslam'ı Hristiyanlık'tan daha özgürlükçü görür. İslam, Müslüman bir erkeğin ehli kitaptan bir kadınla evlenmesine müsaade ederken, Hristiyanlık bunu kesinlikle kabul etmez. Evlilikte ailenin velayet hakkı

önemlidir. Fakat ebeveynler çocuklarının fikirlerini almadan kesinlikle onları evlendirmemelidir. Bu dinin esaslarına uygun düşmez. Evlenecek gençlerin de onayları alınmak zorundadır. Avrupalıların “gözü kapalı izdivaç” dedikleri görücü usulü evliliği doğru bulmamakla beraber, Avrupalı gençlerin uzun süreli flört ve balayı dönemlerinden sonra birbirinden soğumalarıyla neticelenen birliktelikleri daha kötü bulur. En azından görücü usulü evlilikte çiftlerin sonradan birbirlerine aşık olmaları ve mutluluğu çok daha uzun yıllar sürdürebilmeleri ihtimali yüksektir.

Taaddüd-i zevcat meselesinde yazar, batlıların eleştirilerine cevap vermiştir. Çok eşlilik İslam’ın bir emri değil, müsaadesidir. Bunu toplumsal ve fiziksel şartlar bakımından bir ihtiyaç olarak görür ve gerektiğinde yapılmasını faydalı bulur. Ahmet Mithat çok evliliğin İslam’da sadece bir ruhsat olarak bulunduğunu fakat uygulanmadığını, Avrupa’da böyle bir müsaade bulunmamasına rağmen hem çok karılığın hem de çok kocalığın yaşandığını söyler.

Ahmet Mithat Efendi’nin yazarlık hayatı boyunca en büyük çabası eğitim adına olmuştur. Eğitim konusunda Ahmet Mithat, geçmişin özlemi içerisinde. Osmanlı’nın önceleri meşhur bilim adamları yetiştirdiği halde, bugün medeni devletlerin çok gerisinde kaldığını söyler. Yazar batı’nın ilmine ve tekniğine hayrandır. Başlangıçta Müslümanlar da olan ilmi üstünlük sonraları Avrupa’ya geçmiştir. Bunun sebebi iki asır önce başlayan düzensizlik ve disiplinsizliğin ilim ve fikir alanına da sıçramasıdır. Bugün gelinen noktada Osmanlı bunun farkına varmıştır. Fakat hala eğitim mefhumunun ne ifade ettiğini tam olarak bilememektedir. Bu sebeple hem idarecilerin hem de aydın kesimin parlamento ve rejim meselelerinden önce kadın ve erkeğin tahsil ve kültürünü artırmaya çalışması gerektiğini söyler. Ahmet Mithat’a göre en az erkekler kadar kadınların da tahsil görmesi lazımdır. Her şeyden önce çocuk büyüyünceye kadar annesinin terbiyesindedir. Topluma sağlıklı bireyler yetiştirebilmek için kızların tahsiline önem verilmelidir. Toplum, kültürünü eğitim yoluyla yeni nesillere aktarabilir. Eğitim müfredatı bu yönde hazırlanmalıdır. Eğitim dini ve milli karakterli olmalıdır.

Osmanlı'nın batı ile ilişkileri sonucu en büyük değişim sokakta yaşanmıştır. Giyim-kuşam, konuşma, adab-ı muaşeret ve eğlence hayatında ikilik oluşmuştur. Avrupa'yı sadece dış görünüşüyle örnek alan alafranga sınıf ortaya çıkmıştır. Ahmet Mithat bu sınıfı gerçek Avrupalıdan çok uzak oldukları için alaya alır. Çünkü Avrupa insanı farklı farklıdır. Alafranga sınıfın bir çok davranışı, Batının yüksek karakterli insanları tarafından bile beğenilmemektedir. Ahmet Mithat'ın bu yeni hayat biçimi içerisinde beğendikleri de vardır. Onun bu konuda terazisi ahlaki sınırlardır.

Ahmet Mithat'ın Genç Osmanlılar çizgisinde bir rejim mücadelesi olmamıştır. Yazar hürriyeti insanın tabiatına uygun bulur ve bunun insan için bir ihtiyaç olduğunu söyler. Fakat rejim şekli konusunda bir isim vermez. Kişisel hürriyetler teminat altına alındıktan sonra saltanat ile cumhuriyet arasında bir fark yoktur.

Ahmet Mithat Efendi'de dini meselelerin önem kazanması, Osmanlı'nın mütefennin gençlerinin Batı'dan gelen felsefi akımların tesirinde kalarak toplumun manevi değerlerinden uzaklaşmaları sonucu olmuştur. Ahmet Mithat bu sistemlerin yöntemlerinden faydalanmakla beraber dini, ahlakı, toplumsal normları gereksiz gören, sosyal düzeni bozan materyalist felsefelerle karşıdır. Toplumsal kargaşa ortamlarında daha rahat yaşama ve yayılma alanı bulan bu düşünce sistemlerine Osmanlı gençleri bilinçsizce kapılmaktadır. Ahmet Mithat, bu felsefi sistemlerin fikirlerinin ilk defa ortaya atılmadığını, İslam felsefesi içerisinde bu mevzuların yüzyıllar önce işlendiğini söyler. Bu sebeple gençlere iyi bir milli ve dini eğitim verilmelidir.

Osmanlı toplumsal hayatında kölelik müessesesi önemli bir yer teşkil eder. Batı, Osmanlı'daki cariye ve köle sınıfın varlığını tenkit etmiştir. Ahmet Mithat köleliğin XIX. asra kadar Avrupa ve Amerika'da var olduğunu ve Osmanlı'yla kıyaslandığında çok daha vahşi bir şekilde uygulandığını söyler. Ayrıca batıda görülen asiller sınıfı Osmanlı'da hiçbir zaman oluşmamıştır.

Ahmet Mithat ekonomiyle ilgili teorik konuları daha çok fikri eserlerinde işlemiştir. Romanlarında çalışma hayatıyla ilgili uygulamalı örnekler verir. Ahmet Mithat'a göre, Osmanlı'daki mali durumun düzelmesi milli servetin artmasıyla mümkündür. Bu sebeple şahsi teşebbüse önem vermiştir. Osmanlı'da Müslüman halk memuriyet peşinde koşmaktadır. Halbuki, ticaret, yeteneği olanlar için memuriyetten daha üstündür.

Ahmet Mithat, medeniyetin umumi bir tanımını yapmak yerine, onu teşkil eden parçaları ayrı ayrı ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Medeniyetin bütün özelliklerini yansıtan bir örnek yoktur. Medeniyetin maddi ve manevi yönleri vardır. Medeni cemiyet, insanların daha rahat ve huzurlu bir yaşam sürmesini ifade eder. Bu bağlamda Batı'nın teknik gelişmişliği onları tek başına mutlu edememektedir. Manevi yani ahlaki terakki ise din ile sağlanabilir. Bu sebeple yazar, tedeyyün ve temeddün kelimeleri arasında yakın bir bağ olduğunu söyler.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmet Mithat Efendi, *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş-Felatun Bey İle Rakım Efendi-Hüseyn Fellah*, Hazırlayanlar: Kazım Yetiş, Necat Birinci, M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar I, Ankara, 2000

-----, *Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar*, Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar II, Ankara, 2000

-----, *Zeyl-i Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar*, Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar III, Ankara, 2000

-----, *Paris'te Bir Türk*, Hazırlayan: Erol Ülgen, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar IV, Ankara, 2000

-----, *Çengi-Kafkas-Süleyman Musli*, Hazırlayanlar: Erol Ülgen, Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar V, Ankara, 2000

-----, *Yeryüzünde Bir Melek*, Hazırlayan: Nuri Sağlam, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar VI, Ankara, 2000

-----, *Henüz 17 Yaşında-Acayib-i Alem-Dürdane Hanım*, Hazırlayanlar: Nuri Sağlam, Kazım Yetiş, M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar VII, Ankara, 2000

-----, *Karnaval*, Hazırlayan: Kazım Yetiş, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar VIII, Ankara, 2000

-----, *Cellat-Esrar-ı Cinayat*, Hazırlayanlar: Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar IX, Ankara, 2000

-----, *Hayret-Bahtiyarlık*, Hazırlayan: Nuri Sağlam, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar X, Ankara, 2000

-----, *Arnavutlar Solyotlar-Demir Bey Yahut İnkişaf-ı Esrar-Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, Hazırlayanlar: Nuri Sağlam, M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar XI, Ankara, 2002

-----, *Haydut Montari-Diplomalı Kız-Gürcü Kızı Yahut İntikam-Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemleri*, Hazırlayanlar: Erol Ülgen, M. Fatih Andı,

Kazım Yetiş, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar XII, Ankara, 2003

-----, *Müşahedat*, Hazırlayan: Necat Birinci, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar XIII, Ankara, 2000

-----, *Cinli Han-Taaffüf-Gönüllü*, Hazırlayanlar: Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar XIV, Ankara, 2000

-----, *Eski Mektuplar-Altın Aşıkları-Mesail-i Muğlaka-Jön Türk*, Hazırlayanlar: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bütün Eserleri, Romanlar XVI, Ankara, 2003

-----, *Beşir Fuad*, Çevrimyazı: N. Ahmet Özalp, Oğlak Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1996

-----, *Karı Koca Masalı*, Hazırlayan Ve Çevrimyazı: Nüket Esen, Kaf Yayıncılık, 1. baskı, 1999

-----, *Avrupa Adab-ı Muşerreti Yahut Alafranga*, Yayına Hazırlayanlar: İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001

-----, *Menfa/Sürgün Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Handan İnci, Arma Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2002

-----, *Letaif-i Rivayat (25 Seri)*, Hazırlayanlar: Fazıl Gökçek, Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001

-----, *Üss-i İnkılap I*, Yayına Hazırlayan: Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar, 2. baskı, İstanbul, 2004

-----, *Üss-i İnkılap II*, Yayına Hazırlayan: Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar, 1. Baskı, İstanbul, 2004

-----, *Bütün Oyunları*, Hazırlayan: İnci Enginün, Dergah Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2004

-----, *Schopenhauer'in Yeni Hikmeti-Ben Neyim-Voltaire Yirmi Yaşında Yahut İlk Aşkı*, Sadeleştirenler Ve Yayına Hazırlayanlar: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Babil Yayınları, 1. baskı, Erzurum, 2002

-----, *İstibşar*, Dersaadet, 1310

-----, *Ahmet Metin Ve Şirzad-yahut-Roman İçinde Roman*, İstanbul, 1309

- AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük*, Özdemir Basımevi, 1. baskı, İstanbul, 1978
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, ÖZTÜRK, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırma Vakfı, İstanbul, 1999
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982
- ANA BRİTANNICA, 1. cilt, 1986
- AYAĞ, Sema, *Ahmet Mithat Efendi'nin Din Eğitimi Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe Ve Din Bilimleri Bilim Dalı, İstanbul, 2003
- AYDIN, Mehmet S., *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, 3. baskı, Ankara, 1992
- BULUT, Kemal, *Ahmet Mithat Efendi'nin Siyasi Görüşleri*, 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1992
- ÇAKIR, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Melis Yayınları, 2. baskı, 1996, İstanbul
- DOĞAN, İsmail, *Sosyoloji*, Sistem Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2000
- DOĞAN, Recai, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996
- ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 1996
- EROĞLU, Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, 1. baskı, İstanbul, 1982
- FİCHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir*, Çeviren: Nilgün Çelebi, Attila Kitabevi, 3. baskı, Ankara, 1996
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İnkılap Kitabevi, İstanbul
- GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2000
- GÜNGÖR, Erol, *Ahlak Psikolojisi Ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2000
- HİKMET, İsmail, *Ahmet Mithat*, Kanaat Kütüphanesi, 1932
- İÇLİ, Gönül, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yayınları, Ankara, 2002
- İNALCIK, Halil, *Tanzimat Ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992

- KABAKLI, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Yayınları, 3. cilt, 4. baskı, İstanbul, 1978
- KARA, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 8. cilt, Ankara, 1962
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Devletinde Toplum Yapısı*, Bilge Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2003
- KIZILÇELİK, Sezgin, ERJEM, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, Saray Kitabevleri, 4. baskı, İzmir, 1996
- KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları Ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 1. baskı, İstanbul, 1981
- KÖKTAŞ, Mehmet Emin, *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Y, 1. baskı, İstanbul, 1993
- KURTKAN, Amiran, *Genel Sosyoloji*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, İngilizce’den Çeviren: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, Derleyenler: Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 15. baskı, İstanbul, 2005
- , *Din Ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 12. baskı, İstanbul, 2003
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-I*, İletişim Yayınları, 14. baskı, İstanbul, 2003
- OKAY, M. Orhan, *Beşir Fuad*, Hareket Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1969
- , *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1991
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Nil Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1987
- ÖZBİLGİN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, İz Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2004
- ÖZKALP, Enver, *Sosyolojiye Giriş*, Eğitim, Sağlık Ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, 11. baskı, Eskişehir, 2001
- PAZARLI, Osman, *İslam’da Ahlak*, Remzi Kitabevi İstanbul, 1993
- ROSENTHAL, M., YUDİN, P., *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, Türkçe’ye Çeviren: Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınlar, 3. baskı, İstanbul, 1977

- SEZEN, Yümni, *Sosyolojide Ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler Ve Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990
- , *Sosyolojik Açıdan Din*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1975
- , *Genel Sosyoloji*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1. cilt, 2. baskı, İstanbul, 1956
- T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, 1., 26., 28. cilt, İstanbul, 1989
- TOLEDONO, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çeviren: Y. Hakan Erdem, 2. baskı, İstanbul, 2000
- TÜMER, Günay, KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2002
- TURHAN, Mümtaz, *Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri*, İstanbul, 1994
- , *Garplasma'nın Neresindeyiz*, Yağmur Yayıncılık, 5. baskı, İstanbul, 1972
- UÇ, Himmet, *Ahmet Mithat: Sanat Ve Edebiyatı*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1979
- YAZGIÇ, Kamil, *Ahmet Mithat Efendi- Hayatı Ve Hatıraları*, İstanbul, 1940
- YAZICI, Nevin, *Osmanlılık Fikri Ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. baskı, Ankara, 2002
- YILDIRIM, Ergun, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 1999
- WACH, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çeviren: Ünver Günay, Kayseri, 1990

MAKALELER

- ABADAN, Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- ASİLTÜRK, Baki, “Ahmet Mithat Efendi Müsteşrikler Kongresinde”, *Türk Dili Dergisi*, 522. sayı
- ESEN, Nüket “Ahmet Mithat Efendi’nin Yapıtlarında Kadın Sorunları”, *Hürriyet Gösteri Dergisi*, 135. sayı, İstanbul, 1991
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, “Ahmed Midhat Efendi”, *Ahmed Midhat’ı Anıyoruz*, Hazırlayan: Hakkı Tarık Us, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1955
- HANİOĞLU, Şükrü, “Osmanlılık”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 5. cilt, İstanbul, 1985
- , “Türkçülük”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 5. cilt, İstanbul, 1985
- , “Batıcılık”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 5. cilt, İstanbul, 1985
- KARA, İsmail, “Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Akımları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 5. cilt, İstanbul, 1985
- KARAL, Enver Ziya, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketler”i, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- KEHRER, Günter, “Din Sosyolojisi”, *Din Sosyolojisi*, Derleyenler: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Konya, 1996
- KOŞTAŞ, Münir, “Din Sosyolojisine Giriş”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28. cilt, Ankara, 1986
- KOZ, M. Sabri, “Ahmet Mithat Efendi’nin Eserleri”, *Kitaplık Dergisi*, Yapı Kredi Yayınları, 54. sayı, 2002
- KUDRET, Cevdet, “Ahmet Mithat I”, *Tarih Ve Toplum Dergisi*, 28. sayı, 1986
- , “Ahmet Mithat II”, *Tarih Ve Toplum Dergisi*, 29. sayı, 1986
- MARDİN, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat Ve Cumhuriyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 1. cilt, 5. baskı, İstanbul, 2003
- , “19. yy’da Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 2. cilt, İstanbul, 1985

- OKAY, M. Orhan, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”, *Kitaplık Dergisi*, Yapı Kredi Yayınları, 54. sayı, 2002
- ORTAYLI, İlber, “Tanzimat”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 6. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Meşrutiyet”, *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 14. cilt, Ankara, 1976
- PARLA, Jale, “Tanzimat Edebiyatında Siyasi Fikirler”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat Ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 1. cilt, 5.baskı, İstanbul, 2003
- SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat Ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 1. cilt, 5. baskı, İstanbul, 2003
- SUNGU, İhsan, “İhsan Sungu’nun Konuşması”, *Ahmed Midhat’ı Anıyoruz*, Hazırlayan: Hakkı Tarık Us, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1955
- , “Tanzimat Ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- TANÖR, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 6. cilt, İstanbul, 1985
- TİMUR, Taner, “Osmanlı Ve ‘Batılılaşma’”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 1. cilt İstanbul, 1985

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN ESERLERİNDE DİNİ VE TOPLUMSAL TEMALAR

Kemal COŞKUN

Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Din Sosyolojisi Bilim Dalı

2006

“Ahmet Mithat Efendi’nin Eserlerinde Dini Ve Toplumsal Temalar” isimli tezimiz giriş kısmı ile beraber üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında; araştırmanın konusu, amacı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; tez ile ilgili kavramsal çerçeve oluşturulmuştur.

İkinci bölümde; Ahmet Mithat Efendi’nin hayatı ve yaşadığı dönem hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde; Ahmet Mithat Efendi’nin ilahiyat konularına bakışı, Osmanlı devletinin son yüzyılında karşılaştığı dini ve toplumsal problemler ve Ahmet Mithat’ın bu problemlere getirdiği çözüm önerileri ve medeniyet anlayışı incelenmiştir.

Bu tezimiz sonuç ve bibliyografya kısmıyla sona ermektedir.

SUMMARY

MASTER THESIS

**THE RELIGIOUS AND SOCIAL THEMES IN THE WORKS OF AHMET
MİTHAT EFENDİ**

Kemal COŞKUN

Ankara University

Social Studies Institute

The Department Of Philosophy And Religion Studies

Sociology Of Religion Department

2006

Our thesis called “The Religious And Social Themes In The Works Of Ahmet Mithat Efendi” consists of introduction part and three parts.

In the introduction part; there is some information about research’s topic, aim and method.

In the first part; conceptual frame about the thesis has been composed.

In the second part; there is some information about Ahmet Mithat Efendi’s life and period that he has lived.

In the third part; Ahmet Mithat Efendi’s view of theology matters, the religious and social problems that Otoman Empire encountered in its last century and Ahmet Mithat’s solution methods to problems and understanding of civilization has been analyzed.

The research has been ended with result and bibliography parts.